

Čudnovate zgode riječi mafija

Fioretti, Fabrizio

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2024**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:124049>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported / Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-27**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

FABRIZIO FIORETTI

ČUDNOVATE ZGODE RIJEČI *MAFIJA*

Od književnosti i etimologije do politike i popularne kulture.

Kratka priča o jednoj riječi.

Fabrizio Fioretti

Čudnovate zgode riječi *mafija*

Od književnosti i etimologije
do politike i popularne kulture.
Kratka priča o jednoj riječi.

NAZIV PUBLIKACIJE: **Čudnovate zgone riječi *mafija*. Od književnosti i etimologije do politike i popularne kulture. Kratka priča o jednoj riječi.**

IZDAVAČ I SJEDIŠTE: **Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**
Zagrebačka 30
HR – 52100 Pula
tel. 00385 52 377 000
fax. 00385 216 416
e-adresa: ured@unipu.hr
web: www.unipu.hr

ZA IZDAVAČA: **prof. dr. sc. Marinko Škare, rektor**

AUTOR: **doc. dr. sc. Fabrizio Fioretti**

RECENZENTI: **izv. prof. dr. sc. Boško Knežić (Sveučilište u Zadru - HR)**
doc. dr. sc. Mihovil Dabo (Sveučilište Jurja Dobrile u Puli - HR)
izv. prof. dr. sc. Suzana Todorović (Univerza na Primorskem – SLO)

LEKTURA: **Majda Čolak, mag. philol. croat.**

KOREKTURA: **Majda Čolak, mag. philol. croat.**

IZRADA KAZALA: **doc. dr. sc. Fabrizio Fioretti**

GRAFIČKO
OBLIKOVANJE: **Grafika Režanci**

AUTOR FOTOGRAFIJE
NA NASLOVNICI: **Fabrizio Fioretti**

NA NASLOVNICI: **Pag, 2016.**

MJESTO I GODINA
IZDANJA: **Pula, 2024.**

IZDANJE: **Prvo**

NAKLADA: **e-izdanje**

ISBN: **978-953-377-043-7**

Monografija je objavljena na temelju Odluke Odbora za izdavačku djelatnost Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, KLASA: 611-04/24-01/06, URBROJ: 143-01-15-24-1 od 14. ožujka 2024. godine.

Kazalo

Predgovor	5
Monstrum.....	7
Panov labirint	13
<i>The Big Bang Theory</i>	19
<i>I mafiusi di la Vicaria</i> i njihov „nevjerojatan“ preobražaj	24
Narančini cvjetovi koji mirišu na trupla	31
Vrijeme velikih „istina“	35
Kaos	43
Kako je mafijaš Francesco Cuccia gotovo uništio mafiju.....	55
Poput ćuka koji je izišao iz mraka.....	57
Tako je (ako vam se čini)	73
Album monstruma i heroja.....	84
Bibliografija	88

Predgovor

U knjizi se razmatraju ključna razdoblja u povijesti riječi *mafia* od njezina prvoga pojavljivanja 1863. godine u jednoj od četvrti grada Palerma do danas. Studija koja slijedi istražuje najvažnije interpretacije te riječi tijekom gotovo stotinu i pedeset godina njezine povijesti. Dio je ove kratke priče rezultat dugogodišnjih istraživanja opisa i interpretacija pojma *mafia* koje su sicilijanska i talijanska inteligencija ponudile u znanstvenim radovima, kazališnim predstavama i romanima. Kako se može iščitati već iz samoga naslova, knjiga u obzir uzima književnost, etimologiju, ali i povijest te pojave te povijest sicilijanskoga društva i politike u cjelini. Svaki je od spomenutih činitelja na svoj način doprinio višeznačnosti riječi *mafia*, uz različite interpretacije same mafije. Uslijedit će, dakle, putovanje kroz kaotičnu sliku povijesti riječi *mafia*, ali i dio talijanske politike koji je šutio; kroz književna, ali i znanstvena djela; kroz razne etimološke teorije; kroz govore i studije sicilijanskih intelektualaca koji su branili mafijaše; kroz epsko prikazivanje tih kriminalaca u reklamama za automobile i kuhinje, u videoigrama i raznim televizijskim emisijama.

Mafija, na što će se višestruko ukazati, nije ostavila pisani trag o svojoj povijesti, što rekonstrukciju toga fenomena s historiografskoga gledišta čini podosta složenom. U tom smislu, kako je naglasio i Giuseppe Carlo Marino, opisivanje ličnosti poput kumova i njihovih *res gestae* pomalo nalikuje na pisanje *Spoon River Anthology*, dakle, u stvarna se zbivanja često upleću legende i tračevi pa se rekonstrukcija zgoda iz njihovih života djelomično mora uzeti s rezervom. Upravo se zbog toga povijesti i analize mafije donekle razlikuju, i to ponajviše interpretacije najkontroverznijih i najkontradiktornijih zbivanja, primjerice onoga najvažnijega, dogovora između te organizacije i Saveznika o pripremi takozvane Operacije Husky i oslobođenju Sicilije i cijele Italije od fašista i nacista. Je li to znanstvena fantastika kao što tvrde neki ili zaista ozbiljna suradnja kao što vele drugi? Može se, dakle, zaključiti da povijest mafije nije uvijek objektivna pa se u ovome radu nastojala pronaći sredina u velikim povijesnim interpretacijama, a ponekad se nudi više inačica istoga događaja.

S povijesne smo strane u obzir uzeli ponajprije djela povjesničara Salvatorea Lupa i Giuseppee Carla Marina. Uzeli smo u obzir i djelo Johna Dickieja *Cosa Nostra* zbog šire analize američke mafije, ali i nekih drugih zbivanja. Upravo stoga želimo odmah napomenuti da nismo uvijek zabilježili izvore same povijesti mafije, a osobito naširoko poznatih pokolja, ubojstava, afera, suđenja itd., kako se ne bismo mnoštvo puta referirali na ista dva ili tri djela.

Želimo također napomenuti da je izvorni jezik gotovo sve literature na kojoj se bazira ovo djelo talijanski pa smo sami preveli sve odlomke koje citiramo i koji nam služe kako bismo opravdali svoje teorije.

Monstrum

U šetnji duž obale gradića Paga, barem do listopada 2016. godine, na jednome se dijelu rive, gotovo uklesana u zid, mogla iščitati riječ *mafia*. Kontrast između predivnoga otočnog pejzaža i riječi koja kao da je definirala i opisivala more i brežuljke u daljini bio je toliko iznenađujući, a istovremeno i nestvaran, da je odmah fotografiran te se fotografija sada nalazi na koricama ove knjige kao svojevrsni dokaz toga paradoksa. Unatoč iznenađenju, svatko se od nas najprije može zapitati kako je ta riječ onamo zalutala. Koje su matrice omogućile da se taj kriminalistički termin toliko raširi da uz imena velikih tvrtki i brendova postane jedan od najraširenijih na svijetu? Kako je moguće da je riječ koja označava nešto zbilja zastrašujuće uspjela postati toliko popularnom i, što je možda i gore, toliko toleriranom da je možemo pronaći na zidovima raznih gradova diljem Hrvatske i Europe? S kojim značenjem, s kojim smislom i intencijom netko piše tu riječ na javnim mjestima?

Godine 1967. Spectator (Ive Mihovilović) u svojoj pomalo zaboravljenoj, ali još uvijek aktualnoj studiji pod nazivom *Mafija jučer i danas* započinje povijesnu analizu činjenicom da je mafija:

[...] prije svega talijanski, sicilijanski pojam, ali se upotrebljava i u ostalome svijetu. Kad je nešto tajno, ilegalno, konspirativno, često se naziva imenom »mafija«. Ponekad čak i ne u lošem smislu. Tako je na primjer za vrijeme Prvog svjetskog rata u Češkoj djelovala tajna organizacija za obaranje Austro-Ugarske Monarhije koja se nazivala »Češka mafija« pa se pod tim imenom spominje i u historiji. Ipak, pojam »mafija« općenito se upotrebljava za nešto negativno ili kriminalno.¹

Na tragu Spectatora, koji je već prije pet desetljeća ustanovio dvostranost pojma mafije, koji označuje čas nešto loše, a čas nešto pozitivno, valja podcrtati činjenicu da, koliko god zvučala egzotično, koliko god nas podsjećala na naziv neke videoigre ili nekoga filma, koliko god mi mislili da je to samo riječ, pisanjem riječi *mafija* na nekome zidu, premda to smatramo šalom, *de facto* reklamiramo monstruožnu hobotnicu koja je izravno ili neizravno kriva za tisuće ubojstava i masovna iseljavanja iz većine sicilijanskih gradova i gradića, koja je organizirala brojne stravične atentate i koja na duši nosi (ako o duši u ovome slučaju uopće možemo govoriti) uništenje jedne regije kao što je Sicilija.

Mafija nije *Kum* Francisa Forda Coppole jer su pravi kumovi krvnici i gotovo diktatori, koji su jednim potezom odlučivali o cijeloj regiji i o njezinim stanovnicima, i to koliko u javnome, toliko i u privatnome životu. Mafija nije skup klišeja kojima se rado nasmijemo u reklamama, već je vrlo sofisticirana i strukturirana sekta. Unatoč tomu što će se na ovim stranicama govoriti o riječi *mafija*, a tek djelomično i o samome fenomenu koji ona predstavlja, u ovih se nekoliko redaka želi napomenuti da ni u jednome trenutku ne smijemo zaboraviti da je mafija, kako je vikao Peppino Impastato, samo „brdo govana“ i ništa drugo.²

Prije negoli što dodamo, gotovo je nužno da sada vrlo kratko definiramo, ili bolje rečeno fiksiramo, što mafija zapravo jest kako ne bismo dodali još kaosa ondje gdje je kaos sve. Mafija je politička, društvena, ekonomska i kriminalistička organizacija koja je nastala i koja se raširila ponajprije u okolici Palerma i nešto manje u okolici Agrigenta, počevši od talijanskoga ujedinjenja, dakle, od 1861. godine. Giuseppe Carlo Marino u svojoj poznatoj knjizi o kumovima piše kako povjesničari imaju dvije glavne teze o mafiji: prva vidi mafiju

¹ SPECTATOR (Ive Mihovilović), *Mafija jučer i danas*, Epoha, Zagreb, 1967., str. 11.

² Giuseppe Impastato, zvan Peppino (Cinisi, 1948. – 1978.) bio je novinar i jedan od najvećih protivnika mafije šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća premda je rođen u mafijaškoj obitelji (njegov otac, stric i ujak pripadali su lokalnoj mafiji). Iz svojega je maloga i nezavisnoga radija, Radija AUT, vikao o svojoj mržnji prema toj organizaciji i baš je zbog toga ubijen u noći između 8. i 9. svibnja 1978. Njegov hrabri život prikazan je u filmu *I cento passi* [Sto koraka] iz 2000.

kao organizirani kriminal koji se po potrebi može koristiti politikom i može na nju utjecati, dok druga, znatno kompliciranija teza, mafiju ponajprije smatra posebnim političkim fenomenom sa Sicilije vezanim za sistematsku praksu uporabe nasilja i kriminaliteta.³ Marino se, kao i mnogi drugi povjesničari, pogotovo posljednjih godina, uglavnom slaže s drugom tezom jer je, kako će se i u ovome radu u više navrata objasniti, cilj mafije oduvijek, dakle od samoga njezina nastanka, bila politika. Naravno, nasilan način kontrole teritorija i ljudi dio je njezine naravi, no to je samo jedno od sredstava njezina rada i funkcioniranja, a ne i njezin cilj. Dakle, koliko god to zvučalo čudno, mafija nije nastala kao kriminalistički fenomen kojemu je cilj nasilje, već kao organizacija koja cilja ponajprije na kontrolu politike koristeći se nasiljem nad ljudima i teritorijem koji kontrolira. Mafijaši su dio Talijanskoga parlamenta već od šezdesetih godina 19. stoljeća te je prva izuzetno važna žrtva mafije, Emanuele Notarbartolo (1834. – 1893.), smaknuta prema nalogu parlamentarnoga zastupnika i pripadnika mafije Raffaele Palizzola (koji je, unatoč tomu, na kraju oslobođen svih optužbi).⁴

Kada se, dakle, govori o mafiji, govori se o fenomenu koji je isključivo sicilijski. Koncepti koji se često javljaju u novinama, ali i u naslovima knjiga poput *Hrvatska mafija*, *Stečajna mafija*, *Pravosudna i policijska mafija*, *Hrvatska bankarska mafija* pa sve do kineske, ruske ili balkanske mafije općenito, s pravom mafijom nemaju nikakve veze.⁵ Ideja da je svaka vrsta organiziranoga kriminala ili svaka vrsta korumpiranosti političara, menadžera ili djelatnika neke državne agencije mafija, premda lijepo zvuči u naslovu, nije samo pogrešna već je i glupa. Mafija ima svoju povijest, svoja pravila, svoju strukturu i, ako možemo tako reći, svoj posebni identitet: ona je, dakle, svojevrsni svijet koji funkcionira prema vlastitim posebnim pravilima i koji s ostalim vrstama organiziranoga kriminala nema veze. Neprestana uporaba riječi *mafija* za svaku vrstu kriminaliteta zapravo dokazuje ono što ćemo kasnije pokušati objasniti: ako je sve mafija, onda mafija nije ništa.

Sve što je dosad navedeno postane jasnije kada se ukratko objasni razlog nastanka mafije, a osobito njezina nastanka baš na Siciliji. Ukratko rečeno, mafija nije nastala slučajno, mafija nije nastala jer su se, kako je napisao Giuseppe Petrai u svojem čudnom *Romanzo di un bandito* [*Romanu o banditu*], godine 1799. u Mazari del Vallo našli prijatelji Zampa di Porco, Naso di Cane, Giacalone, Zì Pascà i Iannone kako bi stvorili tu organizaciju⁶: mafija je, *de facto*, abortirani srednji stalež bolesnoga ekonomskog i socijalnog sustava Sicilije. Kao potvrdu treba ovdje napomenuti što je Pasquale Hamel napisao u svojoj studiji *Breve storia della società siciliana* [*Kratka povijest sicilijskoga društva*]. Sicilijsko je društvo još od srednjega vijeka bilo sastavljeno tako da su na jednoj strani bili baruni i plemići, a na drugoj siromašni seljaci i sluga. Dakle, vrlo je malen postotak sicilijskoga stanovništva kontrolirao većinu otočkoga bogatstva, dok je većina stanovništva kontrolirala tek oko 5 % preostalog imanja. Nedostajao je, dakle, pravi srednji stalež koji je tijekom nekoliko stoljeća mogao donekle donijeti društvenu promjenu.⁷ Sicilija je, prema tome, bila društvo bez čvrste države, u kojemu je jedina logika, jedini način funkcioniranja bio *baronaggio*, to jest parazitarni sustav baruna koji su sistematski „ubijali“ svaki mogući pokušaj unapređenja i modernizacije otoka kako bi održali vlastita (ilegalna) prava i vlastitu imovinu, vlastito bogatstvo i potpunu kontrolu nad Sicelijom. Federico De Roberto opisao je to savršeno kroz obitelj Uzeda di Francalanza u jednome od najvećih talijanskih romana 19. stoljeća *I Viceré*

³ GIUSEPPE CARLO MARINO, *I Padrini*, Newton Compton, Roma, 2009., str. 14.

⁴ Napominjemo da je tome posebnom slučaju posvećeno poglavlje pod nazivom *Kaos*.

⁵ Svi se navedeni naslovi nalaze u katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

⁶ Detaljnije vidi u DOMENICO NOVACCO, *Considerazioni sulla fortuna del termine 'mafia'*, u *Belfagor*, XIV, broj 2, 1959., str. 206.; GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, Newton Compton, Roma, 2007., str. 18; DOMENICO NOVACCO, *Mazara del Vallo e la Sicilia in un romanzo popolare del 1900*, u *Trapani*, II, 7, 1957., str. 12-13.

⁷ PASQUALE HAMEL, *Breve storia della società siciliana 1780 – 1990*, Sellerio, Palermo, 2011., str. 20-24.

[*Potkraljevi*]. Da bi stvar bila jasnija, možemo razmotriti tragični slučaj Francesca d'Aquina, Princa iz Caramanica. Ljubitelj ideala Francuske revolucije stigao je na otok kao zamjena za potkralja Domenica Caracciola i ubrzo je sustav doveo u krizu dubokom reformom (koju je Caracciolo već bio započeo). Reformom je uskratio moć barunima, zabranio neljudski rad seljaka i općenito donekle olakšao život najsiromašnijima. Princ iz Caramanica otrovan je u noći između 7. i 8. siječnja 1795. godine.⁸ Za bolje razumijevanje vezanosti baruna za sustav koji im je pogodio dovoljno je pročitati povijesni roman Leonarda Sciascie pod nazivom *Il consiglio d'Egitto* iz 1963.

Na Siciliji su, dakle, mogli vladati Francuzi ili Španjolci, no uvijek su se morali dogovoriti s gospodom s otoka jer su oni određivali pravila i jer su u ime vlastitih interesa bili spremni na sve (čak i na revoluciju) kako bi zadržali moć. Matrica mafije stoji baš u stoljetnome parazitarnom sustavu baruna te mafija *de facto* nastaje upravo u trenutku kada je on počeo prelaziti u ono što smo nazvali abortiranim srednjim staležom Sicilije. U trenutku, dakle, kada baruni gube kontrolu nad otokom i kada se feudalni sustav, koji u 19. stoljeću još uvijek traje, polako počinje topiti poput leda na suncu, pojavljuje se novi stalež sastavljen od takozvanih *gabellottija* i njihovi *campierija*, ali i od odvjetnika, doktora, svećenika, seljaka te od svih mudrih i sposobnih osoba koje su postupno vršile nasilje i pritisak prema gornjemu, ali i prema donjemu društvenom sloju kako bi napokon zadobile kontrolu nad terenima i stekle svoj udio u bogatstvu Sicilije.⁹ Tako je mafija, koja je od svog nastanka do druge polovice 20. stoljeća bila uglavnom agrarna, postala posrednik između baruna i siromašne sicilijanske klase, što znači da su mafijaši s jedne strane bili žiranti toga društvenoga sustava tako što su blokirali svaki revolt seljaka ubojstvima sindikalista i vođa brojnih pobuna kao što su Bernardino Verro (1915.) ili Nicola Alongi (1920.), a s druge su strane nametnuli naplatu zaštite baš vlasnicima imanja. Taj je sustav mafiju doveo do gotovo dominantne pozicije zahvaljujući kojoj je velik dio mafijaša ubrzo sabotirao same barune i razne vlasnike imanja otmicama stoke, krađom uroda poput agruma ili prijetećim pismima, i to, naravno, kako bi vlasnika i/ili imanje doveli do propasti i preuzeli njegovu imovinu.¹⁰

Sve što je dosad vrlo ukratko opisano služi nam kako bismo podcrtali da mafija od samoga svojega nastanka nije bila svojevrsna društvena revolucija podignuta protiv baruna, a nikada nije bila ni Robin Hood, koji krade bogatima da bi dao siromašnima. Mafija je, zapravo, pokušaj raznih društvenih slojeva koji su dotad bili izvan sustava moći i otočne vlasti da izmijene postojeći režim, a da istodobno zadrže stari, ali vrlo funkcionalan parazitarni sustav, čime bi preuzeli kontrolu nad teritorijem te politikom i društvom Sicilije. Ukratko, željeli su mijenjati sve, a da se ništa ne promijeni.

Valja, također, napomenuti da je taj novi srednji stalež postao mafija zahvaljujući, između ostaloga, i demokraciji. Kako piše povjesničar Salvatore Lupo: „[...]ista ta ideja o mafiji stoji nasuprot činjenici da postoji Država koja obećava slobodu mišljenja i trgovanja, jednakost na sudu, vladavinu naroda (u prvoj fazi s malim brojem birača) i prava, transparentnost i jasna pravila.“¹¹ Dakle, bez demokracije, bez sustava koji omogućuje slobodno glasanje, mafija se teško razvija i nije čudno što je tijekom fašizma primila jedan od najvećih udaraca u vlastitoj

⁸ Ibid., str. 27-32; GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 24.

⁹ Vidi u *ibid.*, str. 23-24; SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, Donzelli, Roma, 2004., str. 55.

¹⁰ Kao primjer te prakse Salvatore Lupo opisao je jedan od najpoznatijih slučajeva, kirurga Gasparea Galatija, koji je 1872. vodio malu proizvodnju limuna u vlasništvu svojih kćeri i svoje šogorice. Nakon što je shvatio da ga čuvar imanja Benedetto Carollo postupno pljačka i sabotira, 1874. mu daje otkaz, no njegovi problemi time tek počinju. Naime, Carollo pripada mafiji iz palermanske četvrti Uditore na čelu koje je bio Antonino Giammona. Nakon klasičnih prijetnji novi je čuvar ubijen, a njegov je nasljednik ranjen te obitelj Galati mora pobjeći u Napulj kako bi se spasila. Detaljnije vidi u SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 107-108.

¹¹ U originalnoj verziji tekst glasi: „[...] l'idea stessa di mafia rimanda per contrasto all'esistenza di uno Stato che promette libertà di opinioni e di commerci, eguaglianza giuridica tra i cittadini, governo del popolo (ovvero, in questa prima fase, degli ottimati) e della legge, trasparenza e formalizzazione delle procedure.“ U SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 49.

povijesti (i to represivnom metodom željeznoga prefekta Cesarea Morija), ali i što je oduvijek bila protiv komunizma. Iz toga proizlazi, kako smo gore već naveli, da priča o mafiji počinje baš s ujedinjenjem Italije 1861. godine, kada se, dakle, na otoku uspostavlja neki početni oblik demokracije nakon stoljeća različitih režima. Treba, također, napomenuti da mnogi povjesničari rođenje te organizacije prepoznaju i znatno prije te godine te se mora priznati da je svojevrsna protomafija zaista i postojala još tijekom prve polovice 19. stoljeća. Bilo bi zbilja besmisleno tvrditi da je mafija nastala čim je Garibaldi spustio nogu na Siciliju, no mafija kakvu danas poznajemo svoj oblik poprima nakon 1861. godine.¹²

S tehničke je strane mafija vrlo složena sekta u koju se ulazi samo ritualom prisege. Kako piše Giovanni Falcone: „[...] možda zvuči smiješno da kriminalac koji je već počinio nekoliko ubojstava u ruke uzme sliku nekoga svetca, priseže da će braniti dobre ljude i da neće nikada spavati s tuđom ženom. Možemo se čak i nasmijati ritualu te prisege, no radi se o nečemu što je vrlo ozbiljno i što nekoga veže i obvezuje za cijeli život. Uči u ovu organizaciju jednako je preobraćenju na neku religiju: jednom kad postaneš mafijaš, ostaneš mafijaš zauvijek.“¹³ Prva dokumentirana mafijaška prisega potječe iz veljače 1876. i nalazi se u istrazi koja je tada pokrenuta protiv obitelji Antonina Giammone (mafijaša koji je imao dugu i sretnu karijeru) i takozvane mafije iz Uditorea.¹⁴ Iako je ritual sličan današnjemu, a razlikuje se po tomu što se tada pitalo o zdravlju zuba (!) i kojemu se bogu tko klanja, činjenica je da je mafija oduvijek bila vrlo strukturirana organizacija sa svojim pravilima i ritualima koje su svi morali poštivati.

Srž su mafijaške organizacije razne „obitelji“ raširene diljem teritorija, koje imaju od najmanje pedeset pa čak do dvije stotine pripadnika sa svojim pravilima i tradicijama poput štovanja prisege, časti svih ostalih pripadnika, vjernosti i prijateljstva.¹⁵ Treba napomenuti da piramidalni sustav mafije prema kojemu postoji takozvana Kupola (ili *Commissione*), koja ujedinjuje i odlučuje o strategiji i radu ukupne organizacije, dakle, bez nekoga kuma svih kumova, postoji tek šezdesetak godina. Otac je takva hodograma talijansko-američki veliki boss Lucky Luciano (rođen kao Salvatore Lucania, 1897. – 1962.), koji je na taj način već organizirao takozvanu američku mafiju, poznatiju kao *La Cosa Nostra* [Naša stvar]. Hodogram sličan tomu uveden je, dakle, i na Siciliji tijekom samita američke i sicilijanske mafije održanoga u listopadu 1957. u palermanskome hotelu Delle Palme, ponajprije radi izbjegavanja sukoba između raznih palermanskih obitelji i radi reorganizacije poslovanja s drogom.¹⁶ Unatoč tome, treba napomenuti da je, prema riječima historiografa Salvatorea

¹² Najpoznatiji je dokaz dokument koji je napisao odvjetnik Pietro Calà Ulloa 3. kolovoza 1838., a u kojemu tvrdi da na Siciliji postoje neka udruženja, poput sekta koje nalikuju na stranke, ali bez ikakva političkoga cilja, koje su vezane za jednoga šefa, negdje bogatoga vlasnika, a negdje svećenika... To je neka vrsta Države u Državi. U originalnoj verziji tekst glasi: „Vi ha in molti paesi delle fratellanze, specie di sette che diconsi partiti, senza colore o scopo politico, senza riunione, senza altro legame che quella /sic!/ della dipendenza da un capo, che qui è un possidente, là un arciprete. [...] Sono tante specie di piccoli Governi nel Governo.“ Vidi u GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 18.

¹³ GIOVANNI FALCONE, *Cose di Cosa Nostra*, Fabbri editori, Milano, 1995., str. 97.

¹⁴ SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 70. Prisega se u cijelosti može pronaći u JOHN DICKIE, *Cosa Nostra. Storia della mafia siciliana*, Laterza, Roma – Bari, 2008., str. 24.

¹⁵ Detaljnije vidi u GIOVANNI FALCONE, *Cose di Cosa Nostra*, cit., str. 100-101. Kako bi shema mafije bila što jasnija, u nastavku citiramo tekst Mirjane Jurčević: „Osnovna jedinica strukture Cosa Nostre je obitelj (la famiglia) koja djeluje na određenom teritoriju koji se u potpunosti nalazi pod njenom kontrolom. Na čelu obitelji je šef (capo) kojem u vođenju obitelji pomažu savjetnik (consigliere) i podvođa (sottocapo), a ispod njih se nalazi više desetnika (capodecina), od kojih svaki vodi jednu grupu od deset vojnika (soldati). Mafija uz njih često koristi i suradnike (associati), a tu spadaju sve osobe koje nisu formalni članovi organizacije, već povremeno rade za nju. Tri obitelji koje djeluju na bliskom teritoriju zajedno čine jedan *mandamento*, čiji ih vođa, *capomandamento*, predstavlja u glavnom mafijaškom upravljačkom organu, Kupoli, osnovanoj 1957. godine po primjeru američke mafije.“ MIRJANA JURČEVIĆ, *Mafija kao primjer paralelne vlasti: primjer Italije*, u: *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. XIII, No. 26, 2010., str. 102. (<https://hrcak.srce.hr/68256>).

¹⁶ Više o samitu u hotelu Delle Palme vidi u SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 266-268; GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 213-216; JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 311-318. Vidi i MICHELE PANTALEONE, *Mafia e politica*, Einaudi, Torino, 1962.

Lupa, na Siciliji zapovjedna struktura slična američkoj postojala već od 19. stoljeća.¹⁷ Dakle, ideja da je do 1957. sicilijanska mafija strukturno djelovala poput rastresene galaksije obitelji bez ikakve organizacije i strategije nije u potpunosti istinita. Svaka je obitelj kontrolirala vlastiti teritorij (kao što rade i dan-danas), na čelu svake obitelji bila je osoba velike karizme i moći poput kumova don Vita Cascia Ferra (1862. – 1943.), don Calogera Vizzinija (1877. – 1954.) ili Giuseppea Genca Russa (1893. – 1976.) i sve su imale neki oblik teritorijalne koordinacije te su međusobno surađivale. Treba napomenuti da ni uvođenje Kupole nije dovelo do stabilizacije mafije jer su se između 1962. i 1963. zbog mnoštva razloga poput previranja moći, ali i prijevara s heroinom, obitelji iz centra Palerma sukobile s onima s periferije, što je dovelo do prvoga velikog rata mafije i do uništenja obitelji La Barbera, koja je kontrolirala središte grada.¹⁸ Kasnije se Kupola još više centralizirala i postala sredstvo diktature bande iz Corleonea.

Budući da ga često spominjemo, treba ovdje ukratko objasniti i figuru kuma, ili radije pojasniti zašto *Kum* s licem Marlona Branda nije pravi *padrino*. Naime, osoba koja se izabere na tu funkciju dobije investituru jedne cijele društvene sredine, dakle, ukupnoga područja njegova djelovanja koje uključuje i gornji i donji društveni sloj. Kum je prema riječima povjesničara Giuseppea Carla Marina gotovo *pontifex*, koji ne mora samo kontrolirati i držati u rukama cijelu organizaciju već (pogotovo) i *narod* svojega teritorija, kako u javnome, tako i u privatnome dijelu života. Neki su kumovi krstili i vjenčavali, određivali su s kime će tko stupiti u brak ili neće, no ponajviše su se predstavljali kao branitelji tradicija i običaja svojega područja, što su znali dobro iskoristiti na sudu, gdje su tvrdili da je njihovo ponašanje dio tradicije koju svi koji nisu Sicilijanci ne shvaćaju. Također, što ćemo kasnije opširnije prikazati, ne smijemo zaboraviti da je na Siciliji mafija jedina organizacija koja može funkcionirati unutar gotovo potpuno homogenoga društva, što u SAD-u ili u drugim krajevima nije moguće jer ondje, unatoč svemu, mafija djeluje tek kao banda među drugim bandama, u vrlo heterogenom okruženju, što znači da igra prema drugačijim pravilima nego na Siciliji. Upravo je stoga najpopularniji kum u povijesti, don Vito Corleone, premda je sastavljen prema ličnostima mafijaša poput Carla Gambina i Giuseppea Carla Bonanna (*alias* Joe Bananas), prikazan kao šef bande iz New Yorka, kao gangster, a ne kao svojevrsni vladar.¹⁹

Iz svega što smo dosada naveli proizlazi da je mafija organizacija koja ne kontrolira samo određeni teritorij, koja nije samo posrednik između najsiromašnijih i gospodara, već je, zahvaljujući likovima velike karizme poput kumova, uspjela ući duboko u društvo i djelomično u samu sicilijansku kulturu i time sebi osigurati nevidljivost (osim u slučaju izuzetno značajnih ubojstava ili unutarnjih ratova). To, kasnije ćemo pokazati, često dovodi do potpune neshvatljivosti toga fenomena.

Na kraju ovoga uvoda treba nakratko skrenuti pozornost i na dvije nimalo sekundarne činjenice. Unatoč tomu što će se u ovoj knjizi spominjati i poznata suđenja protiv raznih mafijaških obitelji, najprije treba naglasiti da im nije suđeno jer su bili pripadnici mafije, već za kaznena djela poput otmica, iznuđivanja novca, ubojstava, krađe i mnogih drugih. Pravi antimafijaški zakon star je tek 41 godinu. Radi se o poznatome zakonu Rognoni-La Torre od 13. rujna 1982. kojim je u talijansko zakonodavstvo uvedeno kazneno djelo mafijaškoga udruženja, što dotad u Italiji nije postojalo, a definira pravila zapljena imovine mafijašima (koje su u nekim slučajevima iznosile milijarde današnjih eura). Treba napomenuti da se zakon bazira na prijedlogu sindikalista i političara Pia La Torre iz 1980. (kojega je mafija smaknula 30. travnja 1982.) i drugoga potpisnika prijedloga Virginija Rognonija. Prije toga su u talijanskome zakonu postojale regulative iz 1965., no one su isključivo određivale

¹⁷ SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 37-41.

¹⁸ Ibid., str. 270-272.

¹⁹ O funkciji i posebnosti figure kuma vidi u GIUSEPPE CARLO MARINO, *I Padrini*, cit., str. 14-27. Što se tiče razlika između don Vita Corleonea i tradicionalnoga sicilijanskoga kuma vidi *ibid.*, str. 19.

prognanstvo osoba za koje se sumnjalo da su mafijaši ili pripadnici nekih drugih, pa i stranih kriminalističkih udruženja, što je zapravo dovelo do kontraproduktivnoga rezultata jer su prognani mafijaši ubrzo otvorili mafijaške podružnice diljem Italije, od Milana do Rima.

Kako tvrdi historiograf Salvatore Lupo, tijekom šezdesetih i sedamdesetih je godina problem bio u tomu što su sudovi u obzir uzimali isključivo pojedinačna kaznena djela za koja često nisu imali dokaze, a počesto nisu shvaćali ni logiku koja se iza njih krila jer je ona bila vezana za događaje unutar mafijaške organizacije. Na sudovima se, dakle, sudilo isključivo pojedincima, koje se nije razmatralo kao pripadnike organizacije jer jednostavno nije bilo lako prepoznati i dokazati postojanje udruženja u kojemu se stvari događaju prema vlastitim pravilima. Mora se naglasiti da su do osamdesetih godina mafijaši koji su bili brutalni krvnici i teroristi poput Totò Riina (1930. – 2017.), Bernarda Provenzana (1933. – 2016.) i Luciana Liggio (1925. – 1993.) često puštani na slobodu jer, uz manjkavost dokaza i svjedoka, nitko nije znao reći što mafija zaista jest i nitko na sudu nije uspio dokazati o čemu se radi. To i ne čudi jer je sudnicama često odjekivala ideja da mafija ne postoji, već postoje samo osobe koje su mafijaši, dakle, one koje se ponašaju na način koji ih određuje kao mafijaše.²⁰ Osim zbog zakona *omerte*, postojanje mafije nije se moglo dokazati na sudu jer nije postojala nikakva mafijaška dokumentacija, odnosno mafija kao organizacija nije o sebi ostavljala pisane tragove ili kakve druge konkretne dokaze.

Druga se činjenica izravno veže za prvu. Službeno priznavanje ili, bolje rečeno, sudska istraga koja je jasno i glasno dokazala da mafija nije puka izmišljotina, već da je svojevrsna sicilijanska organizacija, dogodilo se tek prije četrdesetak godina i jedan je od mnogih darova koje su nam dali Giovanni Falcone i Paolo Borsellino. Da budemo još jasniji, unatoč velikome broju studija i analiza, unatoč raznim književnim djelima, unatoč filmskim sagama poput *Kuma* i unatoč istragama Leopolda Franchettija i Sidneyja Sonnina i reportaži Ermanna Sangiorgija, koji su još u 19. stoljeću jasno i točno objasnili mafiju, gotovo do konca 20. stoljeća nije izrečena sudska presuda, ili radije službena i javna istina o mafiji s kojom možemo usporediti sve što je o njoj napisano, odnosno utvrditi što je lažno, a što nije. Dakle, bez Falconea i Borsellina ne bismo mogli pridati točan identitet tomu fenomenu. Dovoljno je ovdje nakratko spomenuti tragičnu priču Leonarda Vitalea. Za one koji nikada nisu čuli njegovo ime valja napomenuti da je on jedan od prvih pravih pokajnika mafije. Tommaso Buscetta, koji je bio ključan za Falconeovu istragu, nije se nikada pokajao za ono što je napravio, već je počeo odavati tajne da bi se osvetio mafiji Corleonea i Totò Riini, za koje je smatrao da više nemaju pravila i poštovanja prema starim mafijaškim zakonima. (Zbog njegove je suradnje s vlastima Totò Riina naredio smaknuće gotovo cijele njegove obitelji.) Dakle, Leonardo Vitale bio je mafijaš i pripadao je obitelji iz palermanske četvrti Altarello di Baida. Dana 29. ožujka 1973., nakon kratke mistične faze svojega života, ušao je u policijsku stanicu i rekao policajcima da je on mafijaš, da je počinio nekoliko ubojstava te da je mafija vrlo strukturirana organizacija na čelu koje sjedi Komisija koja odlučuje o svemu. Nakon što je policajac zapisao njegovo svjedočenje, pozvan je psihijatar koji je zaključio da je Vitale lud. Nakon deset godina zatvora i nakon što je čak uspio dati nekoliko izjava za talijansku televiziju, Vitale je ubijen 2. prosinca 1984. na izlasku iz crkve u kojoj se stalno molio.²¹ Priča Leonardu Vitaleu, koliko god bila tragična, samo je jedan od slučajeva kojima se može dokazati kako je zapravo sve funkcioniralo, barem do Falconeove istrage. Kao što ćemo vidjeti i kasnije, Vitale nije jedini u povijesti mafije koji ju je opisao upravo onakvom kakva jest, ali kojemu nitko nije vjerovao jer se službeno nije točno znalo što je mafija, premda se o njoj puno pisalo i premda su mnogi bili dobro upućeni u čudnovate zgode na Siciliji.

²⁰ Vidi i istragu pod nazivom *Le collusioni tra mafia e politica* [Suradnje mafije i politike] na: <https://www.youtube.com/watch?v=0R4LfbJQOVM>.

²¹ Vidi u JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 358-362. Vrlo je zanimljiv njegov intervju kojega je sačuvana tek minuta na stranici <https://www.youtube.com/watch?v=4InVA9w12z4>.

Panov labirint

U nadolazećim će se poglavljima s posebnom pažnjom pokazati da se utakmica oko definicije i koncepcije riječi *mafija* (i samoga fenomena koji ona predstavlja) nije odigrala u rječnicima i u jezičnim studijama koje su, počevši od poznatoga članka Domenica Novacca iz 1959. godine *Considerazioni sulla fortuna del termine „mafia“* [*O popularnosti termina mafija*], neprestano izlazile do danas. U predgovoru je već spomenuto da se taj dvoboj vodio na višim razinama no što su to etimološki rječnici stoga što riječ *mafija* nije običan ili olako shvaćen koncept: dugo se na njega gledalo kao na uvredu usmjerenu prema cijeloj sicilijanskoj regiji, tako da su se, ovisno o povijesnome razdoblju, ali i o raznim događajima izravno vezanima za aktivnosti mafije, u tumačenje te riječi upletale politika i sicilijanska inteligencija kako se u javnosti slučajno ne bi pojavilo kakvo neprikladno značenje.

Unatoč tomu, potrebno je ovdje izbliza sagledati kako se riječ *mafija* pojavljivala u rječnicima i etimološkim studijama, ponajviše kako bismo polje odmah očistili od određene jezične problematike. Ovdje treba prvo istaknuti zbrku koja se protezala drugom polovicom 19. stoljeća oko riječi *mafia* i *maffia*. Danas znamo da je markiz Filippo Antonio Gualtiero prva osoba koja je zabilježila mafijaški fenomen 1865. godine. On je u tajnim dokumentima koje je slao Ministarstvu unutarnjih poslova pisao da na Siciliji postoji udruga koja se naziva *maffia*. Tri je godine kasnije, 1868. godine, Antonio Traina u svojem *Nuovo Vocabolario Siciliano-Italiano* [*Novi sicilijansko-talijanski rječnik*] prvi put službeno zabilježio riječ *mafia*. Iz toga se već vidi da su od samoga početka postojale dvojbe o pisanju te riječi, s jednim ili s dvama slovima *f*. Gualtierovo bilježenje riječi *maffia* nije utjecalo na njezino daljnje pisanje stoga što su njegovi dokumenti bili tajni, a ne javni. Osobe koje su na to najviše utjecale zasigurno su Šibenčanin Nicolò Tommaseo i njegov suradnik Bernardo Bellini, koji su baš tih godina počeli tiskati knjigu koja je uskoro postala najpoznatiji talijanski rječnik, *Dizionario della lingua italiana*, a u kojoj je riječ *maffia* zabilježena kao firentinska riječ koja znači 'bijeda'.²² Činjenica je, dakle, da od sedamdesetih godina 19. stoljeća nije uvijek bilo jasno naziva li se to što se na Siciliji zbiva *mafia* ili *maffia*. Godine 1886. Giuseppe Alongi izdao je studiju pod nazivom *La maffia nei suoi fattori e nelle sue manifestazioni: studio sulle classi pericolose della Sicilia* [*Mafija u svojim činiteljima i djelovanjima: studija o opasnim sredinama Sicilije*]. Tri godine kasnije, dakle 1889., Francesco Zambaldi u svojem *Vocabolario etimologico italiano* [*Talijanski etimološki rječnik*] piše kako na Siciliji postoji organizacija zvana *maffia*; isto možemo pronaći i u tada vrlo popularnome rječniku *Novo dizionario universale della lingua italiana* [*Novi univerzalni rječnik talijanskoga jezika*] Policarpa Petrocchija iz 1891. godine.²³ Zanimljiva je činjenica vezana uz književno djelo Emanuelea Scalicija iz 1884. godine pod nazivom *La Cavalleria di Porta Montalto o i fratelli Amoroso* [*Viteštvo iz Porte Montalto ili braća Amoroso*], u kojemu je autor toliko pobrkao te koncepte da se u gotovo cijelome tekstu *mafia* koristi kao sinonim za bahatost, a *maffia* označava fenomen o kojemu govorimo.²⁴ Situacija je bila toliko nejasna da su neki rječnici, poput *Nuovo vocabolario della lingua italiana* [*Novi rječnik talijanskoga jezika*] Giovannija Battiste Giorginija iz 1890., zasebno definirali riječi *maffia* i *mafia*, dokazujući tako da se radi o dvama različitim konceptima²⁵, dok su drugi, primjerice spomenuti rječnik Policarpa Petrocchija, u

²² NICOLÒ TOMMASEO, BERNARDO BELLINI, *Dizionario della lingua italiana*, Unione Tipografico – Editrice Torinese, Torino, Vol. III, 1865., str. 21. Treba napomenuti i činjenicu da je Maffia staro talijansko prezime koje je još i danas rašireno diljem Italije.

²³ FRANCESCO ZAMBALDI, *Vocabolario etimologico italiano*, S. Lapi, Città di Castello, 1889., str. 732; POLICARPO PETROCCHI, *Novo dizionario universale della lingua italiana*, Treves, Milano, 1891., Vol. II, str. 110.

²⁴ Detaljnije vidi u poglavlju *Vrijeme velikih „istina“*.

²⁵ GIOVANNI BATTISTA GIORGINI, *Nuovo vocabolario della lingua italiana*, M. Cellini e C., Firenze, 1890., Vol. III, str. 98.

natuknicu *maffia* uključili i toskansko i sicilijansko značenje.²⁶ Godine 1900. odvjetnik i političar Giuseppe de Felice Giuffrida objavio je važnu studiju o ovome fenomenu pod nazivom *Maffia e delinquenza in Sicilia* [*Mafija i delinkventnost na Siciliji*]. U razrješenju ovoga pitanja emblematičnima smatramo dvije definicije: prvu, koju je objavio Alfredo Panzini 1905. u *Dizionario moderno* [*Moderni rječnik*], gdje je napisao da na Siciliji postoji *mafia*, a ne *maffia*, a odmah za njom i drugu, koju je 1907. objavio Ottorino Pianigiani u *Vocabolario etimologico della lingua italiana* [*Etimološki rječnik talijanskoga jezika*], koji objašnjava da *maffia* nema nikakve veze sa sicilijanskim dijalektom.²⁷ Slično je učinio Nicola Zingarelli u prvome potpunom izdanju djela *Vocabolario della lingua italiana* [*Rječnik talijanskoga jezika*] iz 1922. godine, koji je uz definiciju riječi *mafia* naglasio da je *maffia* toskanska riječ koja znači 'bijeda', čime je, vjerujemo, zauvijek želio razriješiti tu dilemu.²⁸

Sve što je dosad navedeno može nam poslužiti kao svojevrsni podsjetnik za taj aspekt riječi *mafija*, osobito kako bismo u nastavku izbjegli nejasnoće, a s obzirom na to da ćemo usput nailaziti na oba oblika, odnosno na obje riječi. Drugi aspekt koji se mora razmotriti odnosi se na definicije koje proizlaze iz rječnika, iz raznih jezičnih analiza, ali i iz etimoloških studija. Važno je radi jasnoće odmah napomenuti da je etimologija riječi posve nesigurna i da se znanstvenici koji se tom temom bave nisu složili i došli do jedinstvenoga stajališta, već ih dio smatra da riječ potječe iz arapskoga jezika, a drugi tvrde da potječe iz latinskoga. Čak ni znanstvenici koji tvrde da je etimon riječi arabizam nisu složni, već nude nekoliko opcija. Dakle, presjek etimoloških teorija o toj riječi nalikuje upravo Panovu labirintu u kojemu svi traže neko mitološko biće, ali ga nikako ne uspijevaju pronaći.

Riječ je prvi put službeno zabilježena 1868. godine, kada je Antonio Traina u svojem *Nuovo vocabolario siciliano-italiano* [*Novi sicilijansko-talijanski rječnik*] ustvrdio da je mafija neologizam i sinonim za bahatost i hrabrost.²⁹ Godine 1876. u *Nuovo dizionario siciliano-italiano* [*Novi sicilijansko-talijanski rječnik*] Vincenzo Mortillaro za mafiju piše da je to riječ iz pijemontskoga dijalekta, proširena na ostatak Italije, koja znači isto što i *camorra*.³⁰ Samo godinu dana kasnije, 1877. godine, Pietro Fanfani i Costantino Arlia u svojem djelu *Il lessico della corrotta italianità* [*Leksik korumpiranoga talijanstva*] tvrde da je ta riječ iz sicilijanskoga dijalekta te da se slijedom nesretnih okolnosti proširila u opći talijanski jezik, a opisuje skupinu osoba koje se nasiljem nameću svima. Fanfani i Arlia tvrde da se etimolozi slažu da je ta riječ arapskoga porijekla. Dok dio znanstvenika smatra da je korijen riječi *màfala* (sinonim za kriminal), drugi se ne slažu, već tvrde da dolazi od riječi *mafiaàtòu*, 'na razmeđu svjetla i sjene, što se krije u mraku', a upravo to je, kažu, svojstvo mafijaša. Fanfani i Arlia na samome kraju pišu da bi bilo bolje kada taj fenomen ne bi ni postojao i kada bi se tom

²⁶ Vidi bilješku broj 38.

²⁷ ALFREDO PANZINI, *Dizionario moderno*, Ulrico Hoepli, Milano, 1905., str. 290; OTTORINO PIANIGIANI, *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, Vol. II, Dante Alighieri, Roma – Milano, 1907., str. 791. Vidi i bilješke 40 i 41.

²⁸ NICOLA ZINGARELLI, *Vocabolario della lingua italiana*, Bietti & Reggiani, Greco Milanese, 1922., str. 886.

²⁹ „**Màfia**. s. f. Neologismo per indicare azione, parole o altro di chi vuol fare il bravo: sbraceria, braveria. || Sicurtà d'animo, apparente ardire: baldanza. || Atto o detto di persona che vuol mostrare più di quel che è: pottata. || Insolenza, arroganza: tracotanza. || Alterigia, fasto: spocchia. || Nome collettivo di tutti i MAFIUSI. (Smàferi si chiaman in Toscana gli sgherri; e maffia dicon alla miseria, e miseria vera è il credersi grand'uomo per la sola forza bruta! ciò che mostra invece gran brutalità, cioè l'essere grande bestia!).“ ANTONIO TRAINA, *Nuovo vocabolario siciliano-italiano*, Giuseppe Pedone Lauriel, Palermo, 1868., str. 550.

³⁰ „**Mafia**, s.m. voce piemontese introdotta nel resto d'Italia ch'equivale a camorra.“ VINCENZO MORTILLARO, *Nuovo dizionario siciliano-italiano*, 1876., str. 648.

riječu služilo isključivo za plašenje djece.³¹ U istoj godini, dakle 1877., izlazi i novi Trainin rječnik naslova *Vocabolario delle voci siciliane dissimili dalle italiane* [Kratki rječnik sicilijanskih riječi koje se ne nalaze u talijanskome jeziku], u kojemu se ponovo tvrdi da je mafija samo 'bahatost'.³² Sinonimom za bahatost mafiju smatra i Corrado Avolio 1882. godine, koji u svojem djelu *Introduzione allo studio del dialetto siciliano* [Uvod u studije sicilijanskoga dijalekta] tvrdi još i da riječ potječe od arapskoga *mahias* (iako je mislio i na latinske riječi *vafer*, *vaferosus*), što također znači 'bahatost'.³³ Zanimljive su, ali istovremeno i zbunjujuće, tvrdnje filologa Pietra Fanfanija (1815. – 1879.), koji je 1877. godine pisao da se riječ *mafija* slijedom nesretnih okolnosti proširila u opći talijanski jezik, no ona se u raznim novim izdanjima njegova vrlo popularnoga rječnika *Vocabolario della lingua italiana* [Rječnik talijanskoga jezika], ali i u drugim njegovim rječnicima nakon 1877., uopće ne spominje, nego se bilježi samo riječ *maffia*, i to kao sinonim za bijedu.³⁴ Ni u prvome se izdanju djela *Vocabolario italiano della lingua parlata* [Talijanski rječnik govornoga jezika] iz 1875., pisanome u suradnji s Giuseppeom Rigutinijem, riječ ne spominje, nego se *mafia* javlja tek u izdanju iz 1893. s nadopunama samoga Rigutinija u značenju tajne udruge iz Sicilije kojoj je cilj osigurati zaradu svojim pripadnicima na ilegalan način i čiji je korijen arapska riječ *maehfil*, dakle, 'skup ili mjesto susreta'.³⁵

Francesco Zambaldi 1889. godine piše da je mafija tajna udruga iz Sicilije te da ta riječ možda dolazi od arapske riječi *maehfil*.³⁶ Godinu dana kasnije Giovanni Battista Giorgioni tvrdi da je *mafija* nova riječ talijanskoga jezika koja označava tajnu udruhu iz Sicilije sličnu *camorri*.³⁷ Definicija se opet mijenja, i to ponovno samo godinu dana kasnije, kada Policarpo Petrocchi tvrdi da je to udruga osoba iz raznih društvenih slojeva i raznih zanimanja, koje surađuju i jedne drugima pomažu u ostvarivanju zarade bez poštivanja zakona ili morala općega

³¹ „MAFIA: Voce del dialetto siciliano, passata ormai sventuratamente nella lingua comune per additare una combriccola di gente, la quale con le minacce, e, occorrendo, con la forza si impone a tutti e per tutto; e che nulla nulla «dà nel sangue e negli aver di piglio». Alcuni hanno voluto ricercare l'etimologia di questa voce: e siccome nel dialetto siciliano vi sono moltissime voci arabe, rimaste da' tempi del dominio arabo in quell'isola, hanno cercato la radice in quella lingua. Uno disse che veniva da *Máfala*, gente trista, data al malfare, e che so io. Un altro rispose: No, signore, se la radice di *Mafia* dovesse pur cercarsi nell'arabo: invece di *Máfala* non si potrebbe proporre *Mafia* (la voce stessa raccorciata da *Mafiaàtòn*) secondo la pronunzia volgare, in cui si sopprime il *ton* finale, ed anche talvolta la *à* precedente. *Mafiaàtòn*, significando luogo ombroso, *locus ubi est umbra, sole lucente*; si avrebbe per tal modo l'etimologia del nome, e il nome conveniente alla cosa, e cioè non luce, non tenebre, ma ombra e chiaroscuro ch'è il vero carattere dei mafiosi. Non vorremmo che non ci fosse la cosa, e che la voce *Mafia* servisse come quella del *Bau* per ispaurchaccio de' bambini. *Utinam!* PIETRO FANFANI, COSTANTINO ARLIA, *Il lessico della corrotta italianità*, Libreria Carrara, Milano, 1877., str. 245.

³² „MAFIA: s.f. *Braveria* // *Baldanza* // *Fasto: spocchia* // Nome collettivo de' MAFIUSI (*Smaferi* sono gli sgherri, e *maffia* è miseria: ora scelgan i mafiosi!)“ ANTONIO TRAINA, *Vocabolario delle voci siciliane dissimili dalle italiane*, Stamperia Reale di Torino di G. B. Paravia e Comp., Torino – Roma – Milano – Firenze, 1877., str. 224.

³³ „**mafia**. Spacconeria, **mafiùsu**, spaccone: ar. *mahias* (Dz. II, 662). Avevo pensato anche al lat. *vafer*, *veferosus*, astuto; ma il vocabolo sic. ha un significato perfettamente uguale all'arabo.“ CORRADO AVOLIO, *Introduzione allo studio del dialetto siciliano*, Fr. Zammit, Noto, 1882., str. 45. Treba napomenuti da pod „Dz. II, 662“ Avolio misli na R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, E. J. BRILL, Leyde, 1881., str. 662, gdje se taj arabizam analizira.

³⁴ Kako piše Fanfani: „MAFFIA s.f. MISERIA. È voce bassa del nostro popolo, la quale per altro fu scritta anche dallo Zannoni nelle commedie.“ [MAFFIA ženski rod, BIJEDA. Niska je riječ našega naroda, koju je spominjao i Zannoni u svojim komedijama.] PIETRO FANFANI, *Vocabolario della lingua italiana*, Le Monnier, Firenze, 1887., str. 625. Treba napomenuti kako u izdanju istoga rječnika iz 1855. Fanfani nije ni spomenuo riječ *maffia*, što dokazuje utjecaj rječnika Tommasea i Bellinija.

³⁵ Vidi prvu verziju GIUSEPPE RIGUTINI, PIETRO FANFANI, *Vocabolario italiano della lingua parlata*, Tipografia Cenniniana, Firenze, 1875., str. 911, te drugu GIUSEPPE RIGUTINI, PIETRO FANFANI, *Vocabolario italiano della lingua parlata*, G. Barbera, Firenze, 1887., str. 911, u kojoj nedostaje čak i riječ *maffia*. Gore navedena definicija glasi: „MAFIA, s.f. Nome di un'Associazione segreta in Sicilia che ha per fine il vantaggio dei propri aderenti conseguito con mezzi illeciti. – Forse dall'arab. *Maehfil*, Adunanza e Luogo di riunione.“ GIUSEPPE RIGUTINI, PIETRO FANFANI, *Vocabolario italiano della lingua parlata*, G. Barbera, Firenze, 1893., str. 718.

³⁶ „Maffia, s.f. società segreta in Sicilia; forse dall'arabo 'Maehfil', adunanza, luogo di riunione.“ FRANCESCO ZAMBALDI, *Vocabolario etimologico italiano*, S. Lapi, Città di Castello, 1889., str. 732.

³⁷ „MAFIA, s. f. Voce nova, Associazione segreta in Sicilia che ha somiglianza colla Camorra. V. CAMÓRRA.“ GIOVANNI BATTISTA GIORGINI, *Nuovo vocabolario della lingua italiana*, M. Cellini e C., Firenze, 1890., Vol. III, str. 98.

društva.³⁸ Ranije je spomenuto da je 1905. godine Alfredo Panzini u *Dizionario moderno* [*Moderni rječnik*] napisao da je *mafia*, a ne *maffia* sektaško i nasilničko udruženje iz mnogih dijelova Sicilije. Riječ potječe iz zatvorskoga žargona, odakle se proširila nakon 1860. godine zahvaljujući kazališnoj komediji gospodina Rizzotta i od tada se koristi za imenovanje društvenoga fenomena koji ranije nije imao naziv.³⁹ Dvije godine kasnije, 1907., Ottorino Pianigiani u svom *Vocabolario etimologico della lingua italiana* [*Etimološki rječnik talijanskoga jezika*] tvrdi da, premda mnogi smatraju da riječ *mafija* dolazi od *maehfil*, ona zaista i potječe iz arapskoga jezika, ali od riječi *mahias*, prema definiciji Corrada Avolija. U nastavku svojega razmišljanja Pianigiani piše da je mafija tajna udruga kriminalaca sa Sicilije te da toskanska riječ *maffia*, koja znači 'bijeda', nema nikakve veze sa sicilijanskom riječi *mafia*.⁴⁰ Nekoliko godina kasnije, točnije 1913. godine, Giovanni Mari piše da je mafija sicilijanska tajna udruga kriminalaca s vlastitim pravilima, vlastitim žargonom i običajima, kojoj je cilj obrana ilegalnih radnji. Kao drugo značenje navodi i riječ *bijeda*. Sličnu definiciju daje i Giulio Cappuccini, koji 1916. godine piše o tajnoj sicilijanskoj udruzi osoba koje surađuju pri ilegalnoj zaradi, u nasilju i u drugim kaznenim djelima. Cappuccini napominje da se na Siciliji riječi *maffia* i *maffioso* ne koriste te da nije siguran da *mafija* dolazi od arapskoga *ma-hias*.⁴¹ Na istome je tragu (Marija i Cappuccinija) i definicija Palmira Premolija iz 1920. godine u kojoj stoji da je mafija ilegalna udruga ujedinjena u sekta koja vrši nasilje i koja je vrlo raširena na Siciliji: neka vrsta *camorre*. Njezini pripadnici međusobno se nazivaju *giovani d'onore*, „mladi od časti“.⁴² Za Nicolu Zingarellija 1922. godine mafija je nasilničko udruženje delinkvenata sa Sicilije te sinonim za nešto što je općenito nasilno.⁴³

Oprilike od dvadesetih godina 20. stoljeća pa sve do stupanja Italije u Drugi svjetski rat mafija gotovo nestaje kao filološka tema. Razlog je tomu, naravno, fašistička propaganda i zabluda da je čelični prefekt Cesare Mori riješio problem mafije.⁴⁴ Godine 1940. Angelico Prati razbija veo tišine. Naime, Prati definira fenomen kao udruženje osoba različitih klasa i

³⁸ „MAFFIA, s. f. pop. Miseria. *À tanta - addosso*. [...] Unione di pers. d'ogni grado e d'ogni specie che si danno aiuto, nei reciproci interessi senza rispetto né a legge né a morale.“ POLICARPO PETROCCHI, *Novo dizionario universale della lingua italiana*, Treves, Milano, 1891., Vol. II, str. 110.

³⁹ „**Mafia** e non **maffia**: associazione o consorteria, con forte carattere di setta e di violenza, fiorente – ancorché illegale – in molte terre di Sicilia. (V. per le affinità di filosofia storica, Manzoni *P. S. Cap. I.*) «La parola mafia viene dal gergo delle carceri donde uscì solo nel 1860 per mezzo di una commedia del signor Rizzotto, che descrisse l'associazione ivi esistente. Fu allora adoperata per indicare un altro fatto sociale che prima non aveva avuto un proprio nome. P. Villari, nota alle sue *Lettere Meridionali*. V. Alongi, *La Mafia*, Remo Sandron, 1904. L'etimologia della parola non è certa. Lo Zambaldi *op. cit.* dice: forse dall'arabo.“ ALFREDO PANZINI, *Dizionario moderno*, Ulrico Hoepli, Milano, 1905., str. 290.

⁴⁰ „MAFIA: alcuno deriva dall'arabo MAEHFIL, adunanza, luogo di riunione, ma il D'Ovidio però consultato in proposito suppone convenga meglio l'etimo proposto da Corrado Avolio nella sua 'Introduzione allo studio del dialetto siciliano' cioè MA-HIAS 'spaconeria', che sta in relazione con la tracotanza degli affiliati alla rea istituzione. Associazione segreta di malfattori in Sicilia. [In Sicilia sono in uso moltissime voci tolte dagli arabi che già furono per molto tempo dominatori dell'isola] In vernacolo toscano dicono 'Maffia' per miseria: ma questa voce non sembra aver affinità con quella del dialetto siciliano.“ OTTORINO PIANIGIANI, *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, Vol. II, Dante Alighieri, Roma-Milano, 1907., str. 791.

⁴¹ „**Mafia**, s.f. Associazione segreta, in Sicilia, di persone che s'aiutano nel far guadagni illeciti, atti di violenza e altre cose punite dalla legge. // **Maffioso**, agg. Che è proprio, Che è effetto, della mafia. Più com. sostantivato. Chi appartiene alla mafia. // Non conformi all'uso di Sicilia *Maffia* e *Maffioso*. / Talvolta, per estens., come spregiativi, per indicare cose e persone simili. // Cfr. *Camorra*. / Arabo *ma-hias*?“ GIULIO CAPPUCCINI, *Vocabolario della lingua italiana*, G. B. Paravia, Torino – Roma – Milano – Firenze – Napoli – Palermo, 1916., str. 828.

⁴² „**Mafia**: Associazione illegale, combricola, consorteria, con forte carattere di setta e di violenza, fiorente in molte terre di Sicilia: specie di camorra, di mala vita. I suoi membri si chiamano tra loro 'giovani d'onore' (maffioso, settario appartenente alla mafia; genericamente persona partigiana, camorrista).“ PALMIRO PREMOLI, *Il tesoro della lingua italiana – Vocabolario nomenclatore illustrato (spiega e suggerisce parole, sinonimi e frasi)*, Vol. II, Treves, Milano, 1920., str. 485.

⁴³ „**mafia**, f. Associazione di prepotenti e delinquenti in Sicilia. Prepotenza. / *la mafia della campagna rende impossibile il godimento di luoghi saluberrimi e incantevoli*. / tosc. (*maffia*), Miseria. / **-oso**, ag. Appartenente alla mafia. Prepotente. Chi usa intimidazioni, minacce, cela i delitti, li favorisce e ne è favorito, impedisce in ogni modo l'opera della giustizia nella società (v. *camorra*)“ NICOLA ZINGARELLI, *Vocabolario della lingua italiana*, Bietti & Reggiani, Greco Milanese, 1922., str. 886.

⁴⁴ Detaljnjije vidi u PASQUALE NATELLA, *La parola 'mafia'*, Leo S. Olschki, Firenze, 2002., str. 97-98.

kvaliteta koje surađuju i same sebi osiguravaju pravdu bez obzira na moral i zakone, ali etimologiju riječi veže za koncept *maffia* i time dodaje još nejasnoća, ponavljajući pogreške koje su se javljale u drugoj polovici 19. stoljeća.⁴⁵

Godine 1959. objavljen je prvi pokušaj sumiranja i analiziranja svih etimoloških teorija i interpretacija te riječi. Kako je već spomenuto, radi se o kratkome članku Domenica Novacca naslova *Considerazioni sulla fortuna del termine „mafia“* [*O popolarnosti termina „mafia“*] u kojemu (pod utjecajem teorija Giuseppea Pitrè⁴⁶) uvjerljivo tvrdi da je ta riječ arapskoga porijekla te da se stoljećima koristila među dijelom sicilijanske populacije u žargonu, i to u značenju savršenstva.⁴⁷

Kontroverzna je, ili radije maštovita, teorija koju Giuseppe Guido Loschiavo iznosi u svojem djelu *100 anni di mafia* [*Sto godina mafije*] iz 1962. Djelo je u cijelosti posvećeno kazališnome tekstu *I Mafiusi di la Vicaria* te donosi njegov talijanski prijevod. Prije svega treba napomenuti da je taj odvjetnik i pisac prilično ambivalentno prikazivao mafiju, do te mjere da su ga historiografi mafije otvoreno kritizirali.⁴⁸ Loschiavo u književnim djelima poput *Piccola pretura* iz 1948. (na temelju kojega je režiser Pietro Germi snimio film *In nome della legge*) tvrdi da je mafija kriminalna udruga koja je ujedno i nositelj i branitelj najboljih društvenih i kulturnih vrijednosti Sicilije, što zapravo dokazuje koliko je kaotično bilo shvaćanje toga fenomena kroz povijest.

U *100 anni di mafia* Loschiavo tvrdi da *mafija* dolazi od riječi *mafie*, to jest kamenolomâ u okolici Trapanija u koje su se sklanjali vojnici koji su se borili za talijansko ujedinjenje kada bi stigli na Siciliju. Ljudi koji su ih viđali kako izlaze iz tih kamenoloma počeli su ih nazivati baš *mafiosi*, dakle 'oni koji su se skrivali u *mafie*'. Loschiavo tvrdi da se *cava*, dakle 'kamenolom', u arapskome književnom jeziku piše *maqtaa hagiari*, a u arapskom se jeziku svakodnevice izgovara *mahias hagiari*, dakle, od *maqtaa* (*mahias*) dobili smo riječ *mafia*, odnosno "kamenolom", a od imenice (*ma*)*qotai*, odnosno 'majstori u rezanju kamena', dobili smo riječ *mafijaši*.⁴⁹

Nimalo uvjerljivija nije ni teorija filologa Claudija Lo Monaca, koji u članku *A proposito della etimologia di mafia e mafioso* [*O etimologiji riječi mafija i mafijaš*], nakon nekoliko stranica analize raznih teorija i raznih fonetskih fenomena, dolazi do zaključka da *mafija* dolazi od *mafioso*, a ta od sicilijanskoga *marfusu*, *malfusso* ('bijedan, proklet, varalica'), što je plod palermanske riječi *marfiuni*, *marpione* ('lukava osoba i/ili osoba koja vara') i prelaska suglasnika *r* u *f*, koji je rezultat mogućega etimološkog približavanja i utjecaja riječi *smurfiusu* (*smorfioso* ili *sdegnoso*, dakle, 'onaj koji pravi grimase' ili 'onaj koji zazire, koji je preziran').⁵⁰

⁴⁵ „Mafia s.f. unione di persone d'ogni grado e d'ogni qualità che, in Sicilia, si aiutano nei vicendevoli interessi facendosi giustizia da sé, non badando alla morale e alle leggi (Fanf. e A. 1877). Anche 'maffia' (Petrocchi). 'Mafia' compare verso il 1860 ed è parola affine a maffia (fior.) 'miseria' (Zann.): Forse provengono tutt'e due dal nome femm. 'Maffia'." U ANGELICO PRATI, *Voci di gerganti, vagabondi e malviventi studiate nell'origine e nella storia*, Corsi, Pisa, 1940., str. 125.

⁴⁶ Za Pitrè vidi poglavlje *Vrijeme velikih „istina“*.

⁴⁷ „Si può quindi concludere integrando l'ipotesi dell'origine araba del termine con la sua lunga latenza negli strati popolari dove conservò significato di eccellenza e di perfezione. Tale senso la voce mafia non perdetta mai, anche quando fu usata per indicare un determinato ambiente e costume. Al più si può dire che si affiancarono a quello altri caratteri non meno essenziali: malavita e associazione. Il Pitrè indica un lavoro teatrale come fortuito strumento di acquisizione letteraria e pubblica del termine nel più vasto e complesso significato per cui finì per essere esteso ad un determinato aspetto del costume insulare.“ U DOMENICO NOVACCO, *Considerazioni sulla fortuna del termine „mafia“*, cit., str. 206-212.

⁴⁸ GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 200 i 208.

⁴⁹ Vidi u GIUSEPPE GUIDO LOSCHIAVO, *100 anni di mafia*, Vito Bianco, Roma, 1962., str. 27-30.

⁵⁰ „Mafia: sic. *mafia*, estratto deaggettivale da *mafiusu* 'mafioso'; *Mafioso*: sic. *mafiusu* o † *maffiusu*, da *marfusu* 'malfusso' per incrocio col palermitano *marfiuni* 'marpione' e assimilazione di *r* ad *f*; nell'accezione di 'pretensioso e arrogante', dal raccostamento paretimologico a *smurfiusu* 'smorfioso', 'sdegnoso'." U CLAUDIO LO MONACO, *A proposito della etimologia di mafia e mafioso* u *Lingua nostra*, Vol. LI, fasc. 1, 1990., str. 1-8.

Kao što smo već naveli, ta teorija, koja se bazira isključivo na pretpostavkama Lo Monaca, dakle bez pravih dokaza, nije uvjerila ostale filologe. Istu je sudbinu imala i teorija Pasqualea Natella, koji u djelu pod nazivom *La parola mafia* [*Riječ mafija*] iz 2002. nudi još kontroverzniju hipotezu. Treba napomenuti da je njegova studija općenito prilično kaotična i ne može se baš lako iščitati: osim opisa nekih od najpoznatijih etimoloških teorija, Natella analizira i ostale prošle i sadašnje svjetske kulture, jezike i dijalekte u potrazi za evolucijom koncepta *mafia*, ali i u potrazi za morfemom *maf-*, tako da možemo doznati koje su se slične riječi koristile kod Rimljana, u arapskoj kulturi ili na afričkome i azijskome kontinentu. No pored svih mogućih evolucija u drugim jezicima, Natella na samome kraju, kroz dosta složeno razmišljanje, tvrdi da je ta riječ rezultat dugoga putovanja koje je od imena *Matteo* dovelo do imena *Maffeo* pa od toga u *Màffia* te kasnije iz *Maffia* u *mafia*.⁵¹

Pored tolikih teorija, zaključiti možemo jedino da je etimologija te riječi zaista nesigurna i nepoznata i ne smije nas nimalo iznenaditi što i u današnjim, modernim etimološkim rječnicima, kao i u ovome poglavlju, možemo čitati samo dug i dosadan popis hipoteza koji ne vodi ničemu konkretnome.

⁵¹ PASQUALE NATELLA, *La parola 'mafia'*, cit., str. 118-137.

The Big Bang Theory

Palermo sredinom 1863. godine. U kazalištu „Principe Umberto“ upravo je završila predstava. Malobrojna publika može se sretno i zadovoljno vratiti kući ili skrenuti u neku od vinarija na koje će u povratku naići. Unatoč smijehu i šali, glumci su u najgorim mukama. Mjesecima nisu primili plaću. Sve što zaradi gospodin Cutrera, poslodavac te skupine poluprofesionalnih glumaca, jedva pokriva najam kazališta, smještaj i hranu.

Sudbina je htjela da su dvije ključne ličnosti ove kratke priče bile zaposlene kod gospodina Cutrere, a to su učitelj Gaspare Mosca i glumac Giuseppe Rizzotto, te da su se tijekom boravka u Kazalištu svete Ane u Palermu zbližili i postali prijatelji. Jednoga dana, dok je učitelj Mosca šetao i nastojao osmisлити novu kazališnu predstavu koja će napokon privući brojniju publiku, čuo je kako ga Giuseppe Rizzotto poziva na čašu vode. Rizzotto nije bio sam, već je sjedio u društvu Gioacchina D'Angela zvanoga Funciazza. Bio je to vrlo čudan čovjek s dugom ranom na lijevoj strani lica, visok i robustan, koji je gotovo polovicu svojega života proveo u zatvoru, a u to je vrijeme prodavao ulaznice u jednome od brojnih kazališta Palerma. Nakon nekoliko rečenica dobrodošlice, Rizzotto i Mosca objasnili su mu svoju situaciju te su se potužili da u posljednje vrijeme klasične kazališne predstave ne privlače dovoljno publike. Poslušavši njihove pritužbe, Gioacchino Funciazza predložio im je da gledateljima barem na jednu večer prikažu predstavu o svakodnevici zatvorenika u bivšemu burbonskom zatvoru Palerma zvanom Vicaria. Ideja im se svidjela te je učitelj Mosca, zahvaljujući informacijama Gioacchina Funciazze, u samo nekoliko dana napisao predstavu od jednoga čina koju je nazvao *La Vicaria di Palermo*. Nešto kasnije, dok su glumci pod vodstvom Giuseppea Rizzotta učili tekst i sudjelovali u probama kako bi na sceni što prije i što realnije dočarali zatvorenike, učitelj Mosca začuo je ljutitoga čovjeka kako drugome viče: „Vurrisi fari'u mafiusu cu mia?“ [„Zar sa mnom misliš glumiti mafijaša?“] Riječ *mafiusu* toliko mu se svidjela da je, čim je stigao do svoje sobe, naslov predstave izmijenio u *I mafiusi di la Vicaria di Palermo* [*Mafijaši zatvora Vicaria iz Palerma*].

Zahvaljujući glumi Giuseppea Rizzotta, koji je izgledom nalikovao na Gioacchina Funciazzu, te zanimljivosti teme koju je skupina izvodila na sceni, kazalište je svakim danom bilo sve posjećenije, a glumci su napokon počeli primati plaću. Kako bi produžio predstavu i omogućio gospodinu Cutreri da poveća cijenu ulaznica, učitelj Mosca dodao je još jedan čin, a predstava je, nakon maloga kazališta u Palermu, u sljedećih nekoliko godina izvedena diljem Sicilije, ali i mnogo dalje: od Rima do Milana, od Rovinja do New Yorka.⁵² Predstava je prevedena na razne talijanske dijalekte, talijanski standardni jezik, engleski i španjolski jezik, a osim što je postala pravi kazališni hit, uskoro se prometnula u jedan od kamena temeljaca sicilijanske popularne kulture, toliko da je čak Leonardo Sciascia 1966. ponudio njezinu moderniju verziju.⁵³

Sve ovdje navedeno proizlazi iz pisma koje je 1895. godine Gaspare Mosca poslao gospodinu Alaricu Lambertiniju, tadašnjemu direktoru kazališnih novina *Il piccolo Faust* iz Bologne.⁵⁴ Naime, tih je godina zbog velike popularnosti predstave otvoren spor o autorskim pravima pa su Mosca i sin glumca Giuseppea Rizzotta punili stranice novina dugom raspravom o tome

⁵² Valja napomenuti da je i Istra 19. stoljeća ludovala za ovom kazališnom predstavom. Kako pišu novinari rovinjskoga časopisa *La Scolta*, tijekom veljače 1886. djelo je izvedeno na sceni mjesnoga kazališta uz ovacije publike, što je ujedno i dokaz o njegovoj velikoj popularnosti. Vidi u *I mafiosi o le classi pericolose dell'ex regno di Napoli* u *La Scolta*, II, 23, 16. veljače 1886., str. 1-2.

⁵³ LEONARDO SCIASCIA, *I mafiosi*, Adelphi, Milano, 1995. Također vidi i analizu teksta u ELIS DEGHENGI OLUJIĆ - FABRIZIO FIORETTI, *I mafiosi di Leonardo Sciascia. Analisi di una riscrittura*, u *Tabula* br. 11, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2013., str. 103-114.

⁵⁴ GASPARE MOSCA, *Lettera aperta del Prof. Gaspare Mosca al Sig. Alarico Lambertini direttore del periodico artistico teatrale il piccolo Faust di Bologna*, Palermo, 1895.

tko je pravi autor toga kazališnog djela.⁵⁵ Pismo u kojemu Mosca obrazlaže svoj stav i svoju verziju priče jedini je dokument koji je stigao do nas i u kojemu se opisuje kako je djelo nastalo, a osobito kako je dobilo naslov.⁵⁶ Usprkos njihovu prepiranju, važno je napomenuti da se danas obojica navode kao autori jer su u najdužoj inačici predstave, onoj od četiri čina, dva čina djelo Gasparea Mosce, a uvodni i treći čin napisao je Giuseppe Rizzotto.

Upravo je taj trenutak ishodište povijesti riječi *mafija*, što zapravo znači da ni danas točno ne znamo kako se, kada i s kojim značenjem riječ *mafija* pojavila i počela koristiti na Siciliji. Naša priča, dakle, započinje u trenutku kad ju je Gaspere Mosca slučajno začuo i prvi put u povijesti u naslov svojega djela uveo riječ *mafiosi* kako bi opisao pripadnike organizacije zatvorenika iz Palermo. Poput svemira, dakle, početak i kasnija evolucija te riječi pomalo nalikuju na takozvani *Big Bang*, ili veliki prasak, jer je iz mraka i tišine, kombinacijom slučajnosti i velike slave, stvoren svojevrsni svemir s galaksijama definicija i interpretacija.

Kako bismo to jasno pokazali, trebamo se sada usmjeriti na sve što se dogodilo prije, ali i odmah nakon velikoga praska riječi *mafija*, a osobito trebamo obratiti pozornost na nekoliko detalja. Znatno prije spomenute kazališne predstave riječ *mafija* postojala je u nizu drugih kultura i jezika. Kao dokaz tomu valja spomenuti otok Mafia iz Tanzanijskoga arhipelaga o kojemu se govori još od srednjega vijeka.⁵⁷ Premda bi se iz toga moglo zaključiti da se ta riječ iz Afrike raširila prema Mediteranu, takav zaključak ne nalazi uporišta u stvarnosti. Istraživači uglavnom smatraju da ime otoka Mafia nema nikakve veze sa sicilijanskom mafijom te da riječ *mafija* ima vlastitu etimologiju koja nije povezana s Afrikom, na što upućuju i brojne etimološke teorije koje smo već spomenuli.

Moramo ovdje ukratko prikazati i seriju čudnih, gotovo smiješnih teorija koje su se razvile oko te riječi. Prema prvoj je riječ *mafia* akronim nastao od „Morte Ai Francesi Italia Anela“ [„Smrt Francuzima, Italija to želi“]. Osim što nema smisla, s povijesne je strane ta teorija posve pogrešna. Ta je rečenica, koja potječe još od takozvanih *Vespri siciliani* (*Sicilijanska večernja* – palermanska revolucija protiv Anžuvina iz 1282.), u izvorniku trebala glasiti „Morti A Li Franzisi Cicilia Inela“ [„Smrt Francuzima, Sicilija to želi“], od čega bi nastao akronim *Malfici*, koji nema nikakva značenja.⁵⁸ Isto vrijedi i za akronim nastao od „Mazzini Autorizza Furti Incendi Avvelenamenti“ [„Mazzini ovlašćuje krađe, požare, trovanja“], koji je s povijesnoga gledišta posve pogrešan.⁵⁹

Sada kad smo polje očistili od mogućih pogrešnih tumačenja, moramo se suočiti s teorijom prema kojoj se riječ *mafija*, i to u današnjemu značenju, koristila čak i prije 1863. godine. Kako piše Enzo Cicone u eseju *Storia criminale*, prvi koji je sicilijansku organizaciju nazvao

⁵⁵ Za detalje vidi rekonstrukciju ove debate u FABRIZIO FIORETTI, *La mafia attraverso la letteratura italiana. Dal romanticismo di Carmelo Piola alla nascita della letteratura d'impegno*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Doktorska disertacija, 2014., str. 23-26.

⁵⁶ I u dugome se eseju Giuseppea Guida Loschiava naslova *100 anni di mafia [100 godina mafije]* iz 1962. (u kojemu se nalazi talijanski prijevod ovoga djela) manje ili više potvrđuje ono što je Mosca napisao 1895., premda na kraju dugoga pisanja zaključuje da je dramu u potpunosti napisao Giuseppe Rizzotto. Unatoč činjenici da pismo nije ni uzeo u obzir (očito je da nije znao za njegovo postojanje), Loschiavo svoju teoriju zasniva na informacijama koje mu je prosljedio Natale Cirino, prema njegovu tekstu glumac koji je radio za Giuseppea Rizzotta. Loschiavo tvrdi da je Gioacchino Funciazza bio vlasnik neke birtije na cesti koja od Palermo vodi do Monrealea (dakle, nije prodavao kazališne ulaznice) te da susret između Rizzotta i Funciazze najvjerojatnije nije bio slučajnost, već su se njih dvojica upoznali u zatvoru. Osim nekih nevažnih detalja, i Loschiavo je smatrao da je osoba koja je uz pomoć Funciazze napisala prva dva čina djela bio baš Mosca, iako na kraju djelo predstavlja kao Rizzottovo. Vidi u GIUSEPPE GUIDO LOSCHIAVO, *100 anni di mafia*, Vito Bianco, Roma, 1962., str. 42-55.

⁵⁷ Vidi u PASQUALE NATELLA, *La parola mafia*, cit., str. 57-64.

⁵⁸ Detaljnije vidi u DOMENICO NOVACCO, *Considerazioni sulla fortuna del termine «mafia»*, cit., str. 206; CLAUDIO LO MONACO, *A proposito della etimologia di mafia e mafioso*, cit., str. 7; PASQUALE NATELLA, *La parola mafia*, cit., str. 18.

⁵⁹ Kako je objasnio i Domenico Novacco, prema nekim je smiješnim teorijama Giuseppe Mazzini (veliki talijanski domoljub, revolucionar i političar), bio šef mafije kojeg „[...] su konzervativci zamišljali [...] spremnog na napade nožem“. U DOMENICO NOVACCO, *Considerazioni sulla fortuna del termine «mafia»*, cit., str. 206.

mafia bio je visoki činovnik Alessandro della Rovere, koji je u pismu svojemu prijatelju Genovi Thaonu di Revelu, poslanome iz Palerma 1. svibnja 1861. godine, napisao da i na Siciliji postoji *camorra* koju ondje nazivaju *mafia*.⁶⁰ Luigi Spagnolo u članku *Mafia e mafioso* navodi da je tu riječ prvi upotrijebio talijanski domoljub i pripadnik Garibaldijeve vojske Giuseppe Cesare Abba. U svojemu djelu *Storia dei Mille*, i to u poglavlju pod nazivom *Al passo di Renda*, Abba opisuje zatvorenika Santa Melea, koji je prema Sicilijancima koji su se vratili na otok s Garibaldijem (počevši od svibnja 1860.) *mafioso*, dakle pripadnik *mafije*, tajanstvene organizacije koja upravlja cijelom Sicilijom.⁶¹ Pažljivim razmatranjem spomenutih tekstova zaključuje se da su prema della Rovereu i Abbi Sicilijanci još 1861. spomenutu organizaciju nazivali mafijom. Može li se tim tekstovima vjerovati ili ipak ne može? Premda ih Enzo Cicone i Luigi Spagnolo smatraju vjerodostojnima, sami po sebi ne odgovaraju ni na jedno naše pitanje, i to zbog nekoliko razloga. Prije svega trebamo napomenuti da su oba teksta objavljena nekoliko desetljeća nakon *I mafiusi di la Vicaria*: pismo Alessandra della Roverea objavio je njegov prijatelj Thaon di Revel tek 1892. u djelu *Da Ancona a Napoli. Miei Ricordi*, a Abbino je djelo, *Storia dei Mille*, iz 1904. U obama se slučajevima usto radi o privatnim zapisima koji su ostali zatvoreni u ladicama i koji nikako nisu mogli utjecati na širenje i na razvoj riječi *mafia*. S druge strane, činjenica da su najprije Abba, a potom i della Rovere čuli tu riječ između 1860. i 1861. ne objašnjava kako se i od kojega trenutka ona počela širiti po otoku.

No unatoč tome, problematično je to što se spomenuta teorija ne podudara s nekoliko činjenica. Prije svega, kako je ranije spomenuto, u poznatome izvješću napolitanskoga činovnika Pietra Calà Ulloa od 3. kolovoza 1838. godine, u kojemu se vrlo detaljno i točno opisuje mafijaški fenomen, ne spominje se riječ *mafija*, već se taj činovnik koristi riječima kao što su *bratstvo*, *sekta* i pogotovo *stranka*. Ako zanemarimo sva povijesna pitanja koja taj tekst otvara, a koja nisu tema ove analize, zaključuje se da do 1838. nitko još nije čuo za tu riječ. Osim Ulloe, još jedno djelo nedvojbeno dokazuje da prije *I mafiusi di la Vicaria* riječ nije bila poznata i nije se koristila kao sinonim za svojevrsnu kriminalističku sektu. Dokaz nam ponovno dolazi iz književnosti, i to iz dijalektne poeme u dvanaest pjevanja *Griddu o sia lu sbannutu sicilianu [Cvrčak ili o sicilijanskom banditu]* iz 1861. godine palermanskoga autora Carmela Piole.⁶² Premda se u djelu govori o Lorenzu zvanome Griddu [Lorenzo Cvrčak], koji se od dobrog i poštenoga radnika pretvara u bandita, nama je važno šesto pjevanje u kojemu Lorenzu prilazi Vincenzo, šef svih zatvorenika Vicarije, tijekom svojega boravka u zatvoru, i upita ga bi li se pridružio njegovoj *grupi*. Očito je, dakle, da Carmelo Piola opisuje dvije vrste kriminala: s jedne strane imamo bandita, a s druge mafijaša, koji se ipak takvime ne predstavlja, već se naziva *camorrista*. Važno je spomenuti da nas takav naziv ne smije iznenaditi jer se i u kazališnoj predstavi *I mafiusi di la Vicaria* riječ *mafiusi* javlja samo u naslovu, a u ostatku se koristi isključivo riječ *camorristi*. Iz toga je zapravo vidljivo da riječ nije bila općepoznata u Palermu i njegovoj okolini. Piola je očito znao za taj fenomen, međutim, 1861. godine organizaciju koja se širila u zatvoru Vicaria i izvan njega nije nazivao mafijom.

Ovdje još moramo u obzir uzeti i baruna Nicolò Turrisija-Colonnu i njegov kratki esej iz 1864. pod nazivom *Pubblica sicurezza in Sicilia nel 1864 [Javna sigurnost na Siciliji 1864. godine]*. Kažemo moramo jer, osim što je bio bogat i moćan, osim što je bio veliki talijanski domoljub još prije talijanskoga ujedinjenja, osim što je bio parlamentarni zastupnik za ljevicu i gradonačelnik Palerma, s današnjega je stajališta barun Nicolò Turrisi-Colonna

⁶⁰ ENZO CICONTE, *Storia criminale*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2008., str.7.

⁶¹ LUIGI SPAGNOLO, *Mafia e mafioso*, u *La lingua italiana*, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, Pisa – Roma, II, 2006., str. 111-112.

⁶² Detaljnije o djelu vidi u PIETRO MAZZAMUTO, *La mafia nella letteratura*, Andò, Palermo, 1970., str. 8-9 i FABRIZIO FIORETTI, *La mafia attraverso la letteratura italiana. Dal romanticismo di Carmelo Piola alla nascita della letteratura d'impegno*, cit., str. 42-46.

prototip figure političara koji je istovremeno bio i zaštitnik i referent mafije u politici, konkretno u njegovu slučaju mafije iz palermanske četvrti Uditore na čelu s Antoninom Giammonom.⁶³ Unatoč tome, njegov se esej iz 1864. smatra prvim pokušajem opisa mafije, no za našu je temu važna činjenica da se pri opisivanju organizacije i ponašanja njezinih pripadnika ne koristi terminom *mafija*, nego *sekta* i *sektaši*. Barun Nicolò Turrisi-Colonna veli da na Siciliji postoji sekta lopova koja je povezana sa svima na otoku, sekta koja svaki dan širi svoje redove, i to među mlađima, među čuvarima imanja i među brojnim krijumčarima. Sekta, još, koja daje i dobiva zaštitu i koja ne strahuje od policije ili od pravosuđa jer ne postoje dokazi protiv nje.⁶⁴ Premda je, dakle, kazališna predstava *I mafiusi di la Vicaria* tada bila jedno od najpopularnijih djela na Siciliji (te je gotovo nemoguće da barun Turrisi-Colonna nije čuo za nju) i unatoč tomu što su Abba, a potom i della Rovere uvjerljivo tvrdili da se koncept *mafija* koristio od 1860. do 1861., ideja da se pripadnici te organizacije mogu nazvati mafijašima nije ga ni dotakla.

Prvo svjesno ujedinjenje stvari i imena, dakle, prvi trenutak kada je netko odredio da se to što se događa na Siciliji naziva mafijom dogodio se 25. travnja 1865., dvije godine nakon *I mafiusi di la Vicaria*. Kako što smo već spomenuli, toga je dana prefekt Palerma, markiz Filippo Antonio Gualtieri, poslao Ministarstvu unutarnjih poslova izvješće u kojemu veli kako na Siciliji postoji čudna udruga nazvana *maffia*, koja se doslovno ponaša kao svojevrсно državno tijelo jer pomažući različitim političkim strankama širi vlastitu moć po cijeloj Siciliji.⁶⁵ Unatoč važnosti trenutka, intuicija markiza Gualtieri nije imala nikakve konkretne posljedice, i to jer je njegovo izvješće bilo tajno te nije utjecalo na širenje te riječi, a osobito na širenje takva njezina značenja. Dokaz tomu, kao što smo već spomenuli, nalazi se u *Nuovo vocabolario siciliano-italiano* [*Novi sicilijansko-talijanski rječnik*] iz 1868., u kojemu Antonino Traina navodi da je mafija „[...] (n)eologizam kojim se opisuju ponašanje prepotentne osobe, njezine riječi ili što drugo“.⁶⁶ Premda je definicija znatno duža i premda Traina kao sinonim za mafiju bilježi, među ostalima, arogantnost i brutalnost, ključno je da ta definicija, koja je ujedno i prva javna pojava te riječi, mafiju označava kao neologizam i kao oblik bahatoga ponašanja. Dakle, daleko je od ideje da se radi o političkoj sekti. Za Sicilijance je, dakle, riječ još uvijek nepoznanica te su je do Moscina kazališnoga teksta posve ignorirali. Kao dodatni je dokaz dovoljno otvoriti sicilijanske rječnike do 1868. Naprimjer, u rječniku Francesca i Michelea Pasqualina iz 1859. godine nema ni traga riječi *mafija*.⁶⁷ Isto vrijedi i za rječnik Giuseppea Biundija iz 1857., unatoč njegovoj tvrdnji da je tražio nove sicilijanske riječi među govornicima sicilijanskoga dijalekta, a nije se kao ostali koji su sastavljali rječnike bazirao isključivo na književnim djelima.⁶⁸ Zanimljiv je u ovome segmentu i autor Vincenzo Mortillaro, koji u prvo izdanje svojega *Nuovo dizionario siciliano-italiano* [*Novi sicilijansko-talijanski rječnik*] iz 1853. nije uvrstio riječ *mafia*, a u drugo ju je izdanje iz 1876. ne samo uvrstio već i opisao kao riječ čije porijeklo valja tražiti u dijalektu iz Piemontea i koja je

⁶³ SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 64; JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 26-35.

⁶⁴ U nastavku cijeli odlomak na talijanskome jeziku: „[...] in Sicilia esiste una setta di ladri che ha rapporti in tutta l'isola, e della quale i nemici d'Italia potrebbbero giovarsi. Setta che trova ogni giorno nuovi affiliati nella gioventù più svelta della classe rurale, ne custodi dei campi e nell'agro palermitano, nel numero immenso dei contrabbandieri, che dà e riceve protezione da tutti coloro che sono obbligati vivere in campagna dagli affittuarii, dai mandriani, che dà protezione e riceve soccorsi da certi uomini, che vivono col traffico ed interno commercio, che poco o nulla teme la forza pubblica, perché crede potersi facilmente involare alle sue ricerche, che poco teme la giustizia punitrice, lusingandosi nella mancanza delle prove, e per la pressione che si esercita sui testimoni [...]“ NICOLÒ TURRISI-COLONNA, *Pubblica sicurezza in Sicilia nel 1864*, Ila Palma, Palermo – São Paulo, 1988., str. 43.

⁶⁵ Vidi u PIETRO ALATRI, *Lotte politiche in Sicilia sotto il governo della Destra (1866-1874)*, Torino, Einaudi, 1954., str. 92-93. Također vidi u SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 14; JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 49-50.

⁶⁶ Vidi bilješku broj 29.

⁶⁷ FRANCESCO PASQUALINO, MICHELE PASQUALINO, *Dizionario Siciliano-Italiano compilato su quello del Pasqualino*, Catania, 1859.

⁶⁸ Vidi *Prefazione* [*Uvod*] u GIUSEPPE BIUNDI, *Dizionario Siciliano - Italiano*, Lauriel, Palermo, 1857.

sinonim za *camorru*.⁶⁹ Premda se možemo vratiti do 18. stoljeća, do rječnika Michelea Pasqualina iz 1789. godine, ni u jednome sicilijanskom rječniku prije Trainina ne nailazimo na riječ *mafia*.⁷⁰ To nam još jednom pokazuje da ona do djela *I mafiusi di la Vicaria* nigdje nije bila zabilježena te da je u šezdesetim godinama 19. stoljeća mafija odista bila neologizam.

No kako bismo potpuno razotkrili povijest riječi *mafija*, ali i sve matrice koje su snažno utjecale na njezinu evoluciju i koje su je ubrzo dovele do kaosa i do galaksije definicija, potrebno se sada posvetiti samome tekstu djela *I mafiusi di la Vicaria*, a osobito svemu što je uslijedilo nakon njegova velikoga uspjeha.

⁶⁹ VINCENZO MORTILLARO, *Nuovo dizionario siciliano-italiano*, Palermo, 1853.; VINCENZO MORTILLARO, *Nuovo dizionario siciliano-italiano*, cit., str. 648.

⁷⁰ MICHELE PASQUALINO, *Vocabolario siciliano etimologico italiano e latino*, Reale Stamperia, Palermo, 1789., svezak 3. Moramo napomenuti da se u ovome rječniku može pronaći lema *mafui*, vrlo slična mafiji, sa značenjem 'šala o nečemu bezvrijednome'.

I mafiusi di la Vicaria i njihov „nevjerojatan“ preobražaj

Predstava se otvara u jednoj od brojnih ćelija burbonskoga zatvora u Palermu zvanoga La Vicaria.⁷¹ Djelo opisuje dogodovštine skupine zatvorenika tijekom nekoliko dana 1854. godine, dakle prije talijanskoga ujedinjenja. U početnim se scenama upoznajemo s glavnim likovima te svjedočimo dvoboju drvenim štapovima između Totò lu Spannucchiata (u prijevodu Totò bez Dlaka), Ricua Balata i Turija (Turiddua) lu Masticusa (Umišljenoga Turija). Čuvari prekidaju njihov dvoboj i naređuju im da stanu jer dovode novoga zatvorenika, Minicua Chianteddu. U trećoj se sceni upoznajemo s još jednim likom, Nunziom 'u Cavaliereom, koji je špijun i radi za policiju, a u četvrtoj i petoj sceni predstavljeni su nam ostali ključni likovi, među njima don Leonardo i Iachinu (ili Gioacchino) Funciazza. Potrebno je ovdje najprije istaknuti da je lik don Leonarda u samome središtu predstave. Naime, on nema nikakve veze s ostalim zatvorenicima i predstavljen je kao svojevrsni *deus ex machina* jer ne poznaje navike i žargon zatvorenika te stalno postavlja pitanja koja omogućuju gledateljima, ali i čitateljima, da shvate njihova ponašanja, tradicije i jezik. Iachinu Funciazza je šef zatvorenika, čovjek kojega svi poštuju i kojega se najviše boje. Gotovo polovica dramskoga teksta napisana je kao komično-poučno djelo pa se često može naići na dijaloge koji, premda su ozbiljni, zvuče komično te nam opisuju navike i običaje u zatvoru. Primjerice, u osmoj sceni prvoga čina doznajemo da svi novi zatvorenici Iachinuu Funciazzi moraju platiti danak, kasnije nazvan *pizzo*, i to za krevet u kojemu će spavati i za ulje za svjetiljku koja se svake večeri pali u čast Blaženoj Djevici Mariji. Iachinu Funciazza tako odluči naplatiti *pizzo* novome zatvoreniku Minicuu Chianteddi, koji se s njime upušta u dijelom ozbiljnu, a dijelom komičnu igru riječima: kad Iachinu upita Minicua da ustane jer mu mora nešto reći, on mu odgovori da nije u stanju jer ima „romantične“ bolove (umjesto reumatične); kad ga Iachinu upita je li upoznat sa „stilom“ (načinom) života u tome zatvoru, Minicu mu uzvratit će pitanjem je li taj „stil“ sastavljen od čelika. Konstrukcija toga dijaloga nije nesvrshodna: kako se doznaje u drugome činu, Minicu Chiantedda je *camorrista proprietario*, dakle istoga je ranga kao Iachinu, no on ga nije prepoznao i upravo se zbog toga, premda dobro poznaje navike zatvorenika, Minicu pretvara da je glup. Osim tih aluzivnih diskursa, pokretač je prvoga čina zasigurno igra karata koju zatvorenici započinju već od šeste scene. Kad Iachinu dozna da se igra bez odobrenja onoga tko je izabran kao *camorrista di giornata* (glavni *camorrista* dana), koji na kraju mora uzeti takozvanu *decimu*, porez na dobit, te da je Nunzio uspio otuđiti novac od don Leonarda, naredi Nunziju da novac vrati te mu otvoreno kaže da zna da radi za policiju kao špijun. Nunzio uspije okrenuti Totò, Ricua i Turija protiv Iachinua, ali kad dođu pred Iachinua s namjerom da ga rane, on im na prijateljski način obznani da je Nunzio u krivu te im tako dokaže svoju moć u zatvoru. U dvanaestoj sceni u zatvor ulazi l'Incognito (Nepoznati). Kao što je uobičajeno, Iachinu izabere *camorristu* dana, Turija, koji od novoga zatvorenika mora uzeti *pizzo*. Problem je u tomu što l'Incognito ne želi razumjeti pravila zatvora i kada se kod njega pojavi Iachinu i ponovo mu ih objasni, on mu se približi da mu nešto šapne. Odjednom se Iachinu digne i počne ljubiti ruke l'Incognitu koji mu, kada sazna da pred sobom ima Iachinua Funciazzu, kaže da je na dan kad je priveden došao kod njega da se upoznaju. Iachinu obavijesti ostale *camorriste* da l'Incognito ne mora ništa platiti i to ih sve osim don Leonarda toliko uzruja da napadnu Iachinua noževima. Čuvši da dolaze vojnici, počnu plesati kao da se igraju.

U drugome činu pratimo tragičan epilog špijuna Nunzija. Svjestan da svi znaju da radi za policiju, odluči poslati pismo šefu policije, kavaliru Maniscalcu, i zatražiti da ga premjesti u drugi dio zatvora. Osim što zatvorenici doznaju da je Minicu Chiantedda *camorrista proprietario* i da im je uz Iachinua i on šef, još su dva događaja iz drugoga čina ključna za

⁷¹ Analiza teksta provedena je prema inačici koja se nalazi u ALFREDO BARBINA (urednik), *Teatro verista siciliano*, Cappelli, Bologna, 1970., str. 31-139.

razumijevanje predstave. Naime, u osmoj sceni don Leonardo i Iachinu Funciazza u šali pišu dugo pismo koje Iachinu šalje u drugi dio zatvora. Premda je scena osmišljena komično, u njoj don Leonardo nesvjesno Nunziju piše smrtnu kaznu jer zatvorenici drugoga dijela zatvora iz njihova pisma doznaju da je Nunzio špijun te da ga moraju ubiti. Drugi čin završava Iachinuovom molitvom i traženjem oprosta od Boga za taj veliki grijeh. Za to vrijeme ostali zatvorenici slave, a svećenik ide prema dijelu zatvora u kojemu je Nunzio upravo ubijen. Osobito je važno što se u ovome djelu prvi put u tančine opisuje tipičan sastanak organizacije. Iachinu prije svega naredi don Leonardu da ode nekamo prošetati jer nije dio njihove grupe. Kada se svi okupe, Minicu Chiantedda predlaže svim prisutnima da Ricu Balata postane *picciotto di sgarro*, odnosno da mu se dopusti da napreduje u organizacijskoj hijerarhiji. Nakon što svi prihvate prijedlog, Ricu mora improvizirati duel s Turijem, koji je dio toga kratkoga postupka.

O kazališnoj predstavi *I mafiusi di la Vicaria* napisano je odista mnogo te bi joj bilo potrebno posvetiti zasebnu knjigu samo da bi se sažele sve teorije i interpretacije. Premda se ne možemo upustiti u tako opsežnu analizu, potrebno je ovdje naglasiti nekoliko činjenica. Prije svega, uspjeh ovoga djela nije slučajnost, nego je ono (u kontekstu sicilijanske kazališne scene) savršen spoj sicilijanske popularne tradicije i novine opisa zatvorske kriminalne organizacije, na što je ukazao Saverio Di Bella.⁷² Ako se tekst predstave usporedi sa sicilijanskim popularnim pjesmama, poput pjesama Lionarda Viga (1857.) ili Salomoena Marina (1867.), uočava se da je Mosca iz njih prenio niz ključnih toposa te da je pazio da njegovi likovi oponašaju mentalitet sicilijanske popularne kulture. Kao primjer možemo uzeti Nunzijevo ubojstvo, koje se ne može povezati samo s mafijaškim fenomenom, već se mora povezati i sa sicilijanskom tradicijom, koja je puna pjesama u kojima se ubojstvo špijuna opisuje kao pravedan čin. Da Mosca nije uveo taj ekstremni čin, cijela bi kazališna predstava djelovala nerealno. Cola Pitaggu ili Turri di Paternò samo su neka od imena špijuna koja možemo pronaći u popularnim pjesmama u kojima im se zaziva sve najgore, od „pranja“ glave u zatvorskoj zahodskoj školjki (takozvanoga *cascittunija*) pa sve do smrti.⁷³ Zanimljiv je i tekst koji u drami izgovara Iachinu u sedmoj sceni prvoga čina: „*Cu vu parru ca mpalermu iti / a visitari la bedda citati / Mi salutati li faretelli amici / E pura da sventurata di me matri.*“ („Govorim s vama koji idete u Palermo / u posjet tom lijepom gradu / pozdravite prijatelje i braću / i pogotovo moju nesretnu majku.“). Unatoč tomu što je pjesma zapravo prepisana te se nalazi u zbirci Lionarda Viga, naglašava mit majke, koji je za sicilijanske zatvorenike posebno važan, a za koji je Mosca zasigurno znao te ga je maestralno uveo u svoju predstavu.⁷⁴

Premda je tema predstave bila posvemašnja novost u popularnome sicilijanskom kazalištu, na Siciliji 19. stoljeća prisustvo kriminalne organizacije u palermanskome zatvoru Vicaria bilo je općepoznato. Za potvrdu je dovoljno već spomenuto djelo *Griddu o sia lu sbannutu sicilianu* Carmela Piole iz 1861., u kojemu Vicenzu govori Lorenzu da je tijekom boravka u zatvoru Vicaria bio *camorrist* i da je kontrolirao ostale zatvorenike.⁷⁵ Izvan Sicilije javljaju se mnoga svjedočenja o djelima sličnima onome koje je Mosca postavio na scenu. Primjerice, Jean-Jacques Bouchard objavio je još 1632. godine dnevnik u kojemu opisuje svoje putovanje od Rima do Salerno i u kojemu tvrdi da je već tada u zatvoru Salerno postojala osoba zvana *priore* (prior), koja je upravljala zatvorenicima i uzimala od njih novac za svjetiljku koja je

⁷² SAVERIO DI BELLA, *Risorgimento e mafia in Sicilia: I mafiusi di la Vicaria di Palermo*, Pellegrini, Cosenza, 1991., str. 20-23.

⁷³ Vidi u LIONARDO VIGO, *Opere*, Catania, 1870.-1874., Vol. II, str. 492-500. (Napominjemo da je ovo prošireno izdanje prvoga iz 1857.); SALVATORE SALOMONE-MARINO, *Canti popolari siciliani in aggiunta a quelli del Vigo*, Giliberti, Palermo, 1867., pp. 225-240. Detaljnije o pjesmama sicilijanskih zatvorenika tijekom 19. stoljeća vidi u ANTONINO UCCELLO, *Carcere e mafia nei canti popolari siciliani*, Libri Siciliani, Palermo, 1965., str. 43-77.

⁷⁴ LIONARDO VIGO, *Opere*, cit., str. 493.

⁷⁵ Vidi u FABRIZIO FIORETTI, *La mafia attraverso la letteratura italiana. Dal romanticismo di Carmelo Piola alla nascita della letteratura d'impegno*, cit., str. 42-46.

morala gorjeti cijelu noć.⁷⁶ Iako Bouchard ne spominje nikakvu organizaciju u zatvoru, očito je da su neke navike bile duboko proširene u južnim talijanskim zatvorima. Marc Monnier u svojem djelu *La camorra* iz 1863. opisuje gotovo sve što su Mosca i Rizzotto postavili na scenu i dodaje da se ta organizacija razvija u svim zatvorima od Napulja do Sicilije i da su te male skupine zatvorenika *camorrista* međusobno povezane.⁷⁷

Nijedno od tih djela ne stoji kao dokaz da se Mosca njima koristio pri pisanju svojega dramskoga teksta. Kako je ranije objašnjeno, taj sicilijanski učitelj koristio se izravnim svjedočenjima zatvorenika Gioacchina Funciazze, koji je potom, uostalom, prikazan kao glavni lik u predstavi. Ona samo potvrđuju da se *I Mafiusi di la Vicaria* mogu čitati i kao svojevrsna reportaža iz zatvora u kojoj su iznesene navike, običaji i pravila zatvorenika, ali i presjek sicilijanske popularne kulture. Da se na predstavu gledalo iz te perspektive, riječ *mafia* najvjerojatnije bi se posve drugačije razvijala tijekom 19. stoljeća. Interpretacija kazališne predstave Gasparea Mosce jedan je od ključnih problema povijesti riječi *mafija* te jedan od razloga zbog kojih se ona pretvorila u višeznačnu riječ s galaksijom definicija.

Jedan je od najvažnijih likova djela *Incognito*, o kojemu dosad nismo mnogo rekli. Premda u djelu progovara tek nekoliko rečenica, njegova je nazočnost među zatvorenicima toliko važna da iz nje proizlazi niz teorija. Naime, prema predaji, iza lika *Incognita* krije se sicilijanski političar Francesco Crispi, budući talijanski premijer. Upravo njegov identitet, uz razgovor s Iachinuom Funciazzom, potvrđuje da su mafijaši iz Vicarie i otočka politička elita čak i prije talijanskoga ujedinjenja bili u vrlo tijesnoj vezi. Ako je istina da je *Incognito* tražio Funciazzu u Palermu, očito je da odnos između mafije i politike ne prestaje izvan zatvora. Dapače, i vani su spremni pomoći jedni drugima. Massimo Onofri dodaje da njihov odnos opravdava tvrdnju da je na Siciliji već tada uvelike vladao zakon tišine, poznatiji kao *omerta*, jer se, osim nekoliko rečenica, većina razgovora između Funciazze i *Incognita* događa šaptom pa ni publika ne zna o čemu su govorili.⁷⁸

Iz svega dosad iznesenoga proizlazi da se prvo poznato značenje imenice *mafiusi* odnosilo na grupu osoba koje su poštivale tradicije sicilijanske popularne kulture, ali su živjele i ponašale se prema pravilima svoje organizacije, s vlastitom hijerarhijom koja prati zakon tišine, zahtijeva uplatu takozvanoga *pizza*, naređuje ubojstva i u tijesnoj je vezi sa sicilijanskim političarima, osobito u doba ujedinjenja Italije.

Godine 1863. kazališna je predstava postala jedna od najvećih talijanskih uspješnica, a već je započeo i proces ujedinjenja Italije. Mnogima nije odgovaralo širenje informacije da među otočkim stanovnicima postoji organizacija koja ima vlastita pravila i koja pomaže političarima. Stoga se slika mafije morala „očistiti“ i uskladiti s moralnim načelima. Ne smije se ovdje zaboraviti djelo baruna Turrisija-Colonne iz 1864. godine, kratki esej u kojemu potvrđuje sve što se iznosi u predstavi, premda ne spominje izrijeком riječ *mafia*. Gaspare Mosca 1864. godine napušta kazališnu skupinu, a Giuseppe Rizzotto dodaje treći čin, koji mnogi smatraju neuspjelim pokušajem „ubojstva“ mafije, odnosno svojevrsnoga njezina preobražaja. Domenico Pantano obrazlaže da su treći čin komedije Rizzottu nametnuli sicilijanski moćnici koji nisu bili zadovoljni slikom Sicilije koja je proizlazila iz prvih dvaju činova. Zahtijevali su stoga drastičnu promjenu.⁷⁹ Massimo Onofri ispravno je istaknuo da je prvi prikaz mafije bio toliko opasan za dio sicilijanske inteligencije da ga je odmah trebalo anestetizirati i gotovo izbrisati.⁸⁰ Što se zapravo dogodilo? Dogodila se cenzura, ali ne cenzura javne organizacije poput *Index Librorum Prohibitorum*, već se tijekom samoga nastanka djela

⁷⁶ PASQUALE NATELLA, *La parola 'mafia'*, cit., str. 18.

⁷⁷ MARC MONNIER, *La camorra*, G. Barbèra, Firenze, 1863., str. 1-31.

⁷⁸ MASSIMO ONOFRI, *Tutti a cena da don Mariano*, Bompiani, Milano, 1996., str. 55.

⁷⁹ DOMENICO PANTANO, *Una proposta di messa in scena*, u SAVERIO DI BELLA, *Risorgimento e mafia in Sicilia: I mafiusi della Vicaria di Palermo*, cit., str. 95.

⁸⁰ MASSIMO ONOFRI, *Tutti a cena da Don Mariano*, cit., str. 62.

umiješala jedna od najprimitivnijih i zastarjelih ideologija Mediterana koja je, vrijedi ponoviti, plod bolesnoga sicilijanskog društvenog i ekonomskog sustava. Radi se o sicilijanističkoj ideologiji, u kojoj se skriva ključ za shvaćanje ove kratke povijesti, ali i budućega ponašanja intelektualaca. Ta ideologija izvire i pojavljuje se na sceni čim se dobro ime Sicilije dovede u vezu s „izmišljenim“ fenomenom mafije, ali i drugim „neistinama“ poput siromaštva ili raširene nepismenosti. Sicilijanistička je ideologija, prema riječima Giuseppea Carla Marina, bliža fundamentalizmu nego nacionalističkoj ideologiji. Ona u znanstvenim, povijesnim i književnim djelima nastoji prikazati Siciliju kao idilično mjesto da bi opravdala stanje koje je za druge možda neprihvatljivo, ali je za dio Sicilijanaca najbolja inačica stvarnosti.⁸¹

Krivac je za tu ideologiju već spomenuti parazitarno-barunski sustav, koji je dominirao Sicilijom od srednjega vijeka – sustav u kojemu je upravljanje svim posjedima i gotovo ukupnim bogatstvom u rukama maloga broja Sicilijanaca, koji raspolažu i nizom drugih privilegija, a pritom uništavaju svaki pokušaj unapređenja i modernizacije Sicilije. Tijekom druge polovice 18. stoljeća burbonskim su se carstvom širili novi ideali poput jednakosti i slobode, a uz njih i potreba za dubokom ekonomskom i društvenom reformom. Sicilijanski parazitarno-barunski sustav našao se tako u središtu pozornosti jer se takav društveni ustroj jednostavno nije mogao dugo tolerirati. Potkralj Domenico Caracciolo i njegovi nasljednici uveli su stoga nove i drastične reforme poput renoviranja katastra i novoga načina oporezivanja.⁸² Osim brojnih reformi, barunski je sustav ubrzo ušao u duboku krizu i zbog sve većega dugovanja sicilijanske aristokracije koja nije uspjela prebroditi ekonomsku krizu, s čime su povezani manji prihodi od vlastitih imanja. Upravo je ta nova i oslabljena pozicija aristokracije dovela u pitanje ne samo njihov parazitarni i gotovo hegemonistički paradržavni sustav već pogotovo pravila i načela toga sustava koja su dotad bila neupitna. Ta je klasa podjelu svojih zemljišnih posjeda (koji su u nekim slučajevima bili veličine polovice Istre) smatrala potpuno neprimjerenom, a njihovo cjepkanje suprotnim svim Božjim pravilima jer su tvrdili da su posjedi dar kojim je Bog nagradio njihove „veličanstvene“ pretke te ih stoga nitko i ništa ne može oduzeti izravnim nasljednicima, koji ih posjeduju posredstvom nebeskoga zakona. Sicilijanistička ideologija nastala je baš u trenutku kada su temelji toga sustava dovedeni u pitanje te je posljedično na samome kraju 18. stoljeća cijela ta klasa reagirala na jedini način koji su poznavali – pokušajem poistovjećenja Sicilije sa samima sobom, s barunima, koji su ujedno nasljednici i nositelji glavnih načela sicilijanskoga društva i sicilijanske veličanstvenosti. U djelu *L'ideologia sicilianista* [Sicilijanistička ideologija] Giuseppe Carlo Marino duboko je analizirao njihove postupke i utvrdio da su se odvijali u nekoliko etapa.⁸³ Prva je zasigurno nastanak posve neobjektivne historiografije koja je veličala prošlost Sicilije te nastojala dokazati nadmoć i veličinu otoka i njegovih žitelja nad ostalom populacijom. Simptomatična je tvrdnja da je Hipokrat zapravo plagirao Epicarma iz Sirakuze.⁸⁴ Jedan je od toposa te ideologije, koji se na samome kraju 18. stoljeća drastično proširio, ideja da su za sve krivi „drugi“. Razvila se tako zamisao da su Siciliju oduvijek maltretirali „drugi“, a osobito sjevernjaci. Kako piše Marino: „[...] ako se razlog i krivac za loše stanje Sicilije pronađu *izvan* otoka, iz toga slijedi da su svi koji su *na* otoku, od prvih do zadnjih, u najgoremu slučaju tek žrtve.“⁸⁵ Ta je zamisao, što će se kasnije i pokazati, bila duboko raširena među dijelom sicilijanske inteligencije koji je pokušao proširiti uvjerenje da je mafija izmišljotina sjevernjaka koji su time željeli uvrijediti dobri duh Sicilijanaca i njihova otoka.

⁸¹ GIUSEPPE CARLO MARINO, *I Padrini*, cit., str. 16.

⁸² Vidi u PASQUALE HAMEL, *Breve storia della società siciliana 1780 – 1990*, cit., str. 27-32.

⁸³ GIUSEPPE CARLO MARINO, *L'ideologia sicilianista*, Flaccovio, Palermo, 1988.

⁸⁴ Ibid., str. 60.

⁸⁵ Ibid., str. 65.

Još je jedna od ključnih točaka te ideologije zasigurno *Sicilia felix*.⁸⁶ Radi se ustvari o odbijanju svake kritike stvarnoga stanja na Siciliji i upornome prikazivanju i opisivanju otoka kao lijepoga i veličanstvenoga mjesta. Moderna historiografija to prepoznaje kao suludi pokušaj barunske klase da sakrije razne poteškoće, primjerice problem velikoga broja siromašnih seljaka i radnika, a sve kako ne bi morali istražiti uzrok tomu, ali i svim ostalim problemima (za koje su, podrazumijeva se, upravo oni bili izravni krivci). Sve je to, dakle, plod precizne strategije sicilijanskih vladara, koji su u trenutku kada je njihov vlastiti feudalni sustav upao u duboku krizu morali prikazati vlastite privilegije kao nešto sasvim prirodno i kao nešto što im pripada prema Božjemu zakonu. Iako smo na samome početku ove kratke priče kratko spomenuli tragični epilog Francesca d'Aquina, Princa iz Caramanica, da bismo istaknuli koliko je ljubomorno sicilijanska elita čuvala svoje privilegije i na što je sve bila spremna da ih zadrži, ne možemo ne spomenuti i Francesca Paola Di Blasija. Bio je to pripadnik niže aristokracije, veliki ljubitelj Rousseaua, poznat po tome što je bio prvi sicilijanski intelektualac koji je otvoreno napadao barunski sustav i pisao da se radi o najvećemu zlu na otoku. Njegova se teorija zasnivala na zamisli da svaka duboka promjena toga sustava mora poteći od samih Sicilijanaca, koji se najprije moraju obrazovati i kulturno uzdignuti, a tek onda pristupiti revoluciji. Jasno i glasno je tvrdio da su svi ljudi isti i da svi imaju jednaka prava, što sicilijanski baruni nisu željeli čuti. To ga je najprije dovelo do izolacije, a potom i do smrti. Premda ga nisu otrovali poput Princa iz Caramanica, nakon kratkoga suđenja koje je imalo sva obilježja farse, 20. svibnja 1795. sudski mu je krvnik odrubio glavu.⁸⁷

Nakon propasti svih pokušaja burbonske vlasti da reformira Siciliju, ta je ideologija sve više nalikovala na politički projekt stvaranja nekoga oblika sicilijanske države koji se zasniva na parazitarno-barunskome sustavu, svojevrsne države bez države. Premda je to ostao samo pokušaj bez stvarnih posljedica, nakon smaknuća Di Blasija sve je veći broj intelektualaca otvoreno napadao takav način upravljanja te je politička komponenta te ideologije ubrzo nestala. Ideologija je preživjela i tijekom prve polovice 19. stoljeća, kada su znanstvenici i akademije odlučno i svim sredstvima pokušali predstaviti Siciliju kao kolijevku talijanskoga jezika i talijanske kulture, a nakon talijanskoga ujedinjenja sva je ključna načela sicilijanističke ideologije, osim preživjelih baruna, preuzela i nova vodeća klasa, dio intelektualaca i političara, koji su se njome okoristili istom u trenucima kada im je to bilo najpotrebnije, i to tako što su „drugima“ i sjevernjacima pripisivali sve sicilijanske probleme.

Iz svega što je dosad izneseno jasno je zašto je popularnost kazališne predstave *I Mafiusi di la Vicaria* jednome dijelu Sicilije predstavljala problem, a jasno je i zašto su se pojavile čudnovate definicije i hipoteze o samoj etimologiji riječi *mafija* poput, prisjetimo se, one iz 1876. u *Nuovo dizionario siciliano-italiano* [*Novi sicilijansko-talijanski rječnik*] Vincenza Mortillara, koji je tvrdio da je mafija riječ iz pijemontskoga dijalekta proširena na ostatak Italije, odnosno da ne potječe sa Sicilije, već od „drugih“. Pored toga, zamisao da je *Sicilia felix* zemlja u kojoj političke konce vuku bivši zatvorenici s vlastitom kriminalističkom organizacijom i vlastitim ritualima bila je posve neprihvatljiva u novoj i ujedinjenoj Italiji u kojoj je i Sicilija. Stoga se sicilijanistička ideologija morala uplesti i za sve okriviti stari burbonski režim, nikako domaće, uvijek i samo „druge“. Sve nas to zapravo dovodi do zaključka da je riječ *mafija*, poput fenomena koji je označavala, od samoga početka morala biti pod kontrolom, tim više što je očito postala problem cijele talijanske države (a kasnije i SAD-a).

⁸⁶ Vidi u *ibid.*, str. 65-70.

⁸⁷ Više o Francescu Paolu Di Blasiju vidi u *ibid.*, str. 70-76. Jedan od najljepših prikaza straha sicilijanskih intelektualaca i baruna pred Di Blasijevim teorijama nalazi se u romanu LEONARDO SCIASCIA, *Il consiglio d'Egitto*, Einaudi, Torino, 1977., str. 22-24.

Sve što je izneseno jasno se vidi iz trećega čina kazališnoga djela, koji je napisao Giuseppe Rizzotto. Scena se otvara u Iachinuovoj kući nakon ujedinjenja Italije, što se razaznaje po tomu što glavni likovi više ne razgovaraju o *tariju* (sicilijanskoj valuti prije 1861.), nego o lirama. U nekoliko navrata pjevaju i pjesmu *La Marianna va 'n campagna*, koju je na otok sa sobom donijela Garibaldijeva vojska. Treći se čin odvija tijekom jednoga jutra. Na sceni su svi likovi iz prvih dvaju činova, koji su sada slobodni državljani Kraljevine Italije, a ranije to nisu bili, a uz njih Rizzotto na scenu pridodaje Iachinuovu suprugu Carmelu, njihova sina Paliddua i Iachinuova pomoćnika Pasqualea Ardichella. Iachinu više nije *capo camorrista*, nije više pripadnik kriminalističke organizacije, već radi kao postolar i ima vlastiti dućan. On sam to nekoliko puta ponavlja, osobito kad mu se obrate i kad ga nazovu „*zio Iachinu*“ (*zio* ili *zu* je u to vrijeme bila titula za šefove), na što on odgovara da je sada dobar čovjek koji radi pošten posao i hrani svoju obitelj na častan način. Općenito se treći čin znatno razlikuje od ostalih dvaju: osim spomenute titule, Rizzotto se više ne koristi riječima iz kriminalističkoga žargona, a izbjegava i igre riječima i komične scene koje su, među ostalim činiteljima, doprinijele uspjehu predstave.

Osim tih važnih razlika, cijeli je treći čin usmjeren na kontrast između preobraženoga Iachinua i bivših zatvorenika *camorrista* Ricua, Minicua i Turija, koji su k njemu došli da ga pokušaju privući natrag u svoju kriminalističku organizaciju. Treći čin, dakle, nema pravu fabulu, već je sastavljen kao svojevrsna duga debata između Iachinua i ostalih bivših zatvorenika. Rizzotto pritom često podsjeća gledatelje i čitatelje da je Iachinu sada pošten čovjek. Najbolje se to ogleda u Iachinuovu govoru iz treće scene, koji stoga treba nakratko spomenuti. Kada ga Minicu upita zašto nije zahtijevao prava koja mu pripadaju kao šefu *camorrista* sada kada je izišao iz zatvora, Iachinu mu odgovara: „Savjest mi to brani jer ne želim ništa od onoga što mi pripada kao *camorristu*. Radim kao postolar, zarađujem kruh na pošten način, hranim svoju obitelj i to mi je dovoljno.“

U Iachinuovu preobražaju, naravno, važnu ulogu ima lik Incognita. Ricu, Minicu i Turi optuže Iachinua da je špijun jer se nije htio vratiti u redove *camorre* i među njima nastaje tučnjava, a potom se u posljednjoj sceni pojavi Incognito koji smiruje taj sukob i donosi rasplet. Prije svega kaže Iachinu da je primljen u takozvanu *Società Operaia di Mutuo Soccorso* – ondašnju zadrugu koja je štitila prava obrtnika i seljaka – a preostalima upućuje da će ih zakon znati kazniti ako i dalje namjeravaju ostati *camorristi*. Evo što Iachinu odgovara Incognito i time zatvara čin: „Gospodine, oprostite im. Oprost je najplemenitija osveta. Nadam se da će im moj primjer poslužiti da i oni pronađu pošten posao jer je posao jedino što može usrećiti čovjeka i njegovu obitelj i omogućiti slavu čitavoj naciji.“

Iz njegova se govora može razaznati nova mogućnost određenja mafije. Operacija usklađivanja s moralnim načelima, odnosno pročišćavanja slike mafije, dovela je do ideje da politika tu organizaciju može kontrolirati i uništiti, iako ona postoji i izvan zatvorskih zidina.⁸⁸ Incognito koji prijete Ricu, Minicu i Turiju najbolji je primjer. Nadalje, treći nas čin vodi do zaključka da u ujedinjenoj Italiji, koja ima vlastiti državni aparat, nema mjesta za mafiju – ona je posve nepotrebna. Na promišljanje potiče i rečenica koju Rizzotto pripisuje liku Iachinua, a koja je osobito važna za shvaćanje kazališne predstave. Izgovara je u četvrtoj sceni trećega čina: „[...] složiti ćete se sa mnom kad kažem da su za mnoge nevolje i štete krivi stari vladari koji su zanemarili odgajanje društva i, ostavljajući ga u neznanju, povelili mladež u pogrešnom smjeru.“ Prema tomu, mafija je plod loše burbonske vladavine i s njom se moralo surađivati tijekom procesa ujedinjenja (zbog čega je Incognito tražio Iachinua Funciazzu), ali kada 1861. na čelo države zasjedne nova prosvijetljena vlada, njezino postojanje postane nepoželjno. Mafija postaje starina, ostavština takozvanoga *Ancien Regime* i ostavština drugih, a ne plod Sicilije. Iachinu je to razumio i odlučio se posvetiti poštenome životu postolara.

⁸⁸ Opsežnije vidi i u MASSIMO ONOFRI, *Tutti a cena da Don Mariano*, cit., str. 61.

Da bi slika mafije koju nam Rizzotto nudi bila jasnija, dovoljno je nakratko sagledati četvrti čin, koji je dodan oko 1865. i koji je postavljen kao prolog. Prije svega valja napomenuti da su izdanja s tim uvodnim činom rijetka jer su ga mnogi urednici jednostavno smatrali nepotrebnim. Ukupna radnja, koja traje tek dva sata, zbiva se na glavnome trgu palermanske kontrade Albergheria i bavi se događajima koji su doveli do uhićenja Iachinua Funciazze. Kako bi spasio čast, Funciazza ubije mesara Gennariella, za kojega se pričalo da je u više navrata pokušao zavesti njegovu suprugu. Premda se saznalo da je to bila laž te da je Gennariello bio zaljubljen u neku drugu djevojku, u to je doba ubojstvo u obranu časti bilo sasvim opravdano (talijanski ga je zakon u potpunosti zabranio tek 1981.). Rizzotto je stoga Iachinuovo uhićenje prikazao kao nepravedno. Osim toga, sliku *camorre* vrlo je pažljivo „sveo na pravu mjeru“. U četvrtoj sceni Pasquale, koji radi kao postolar i pomaže Iachinuu u njegovu obrtu, na pitanje klijenta odgovara da je njegov šef *camorrist* otkako je, prije mnogo godina, bio zatvorenik na otoku Niside na napuljskome priobalju. Rizzotto je, dakle, očito pazio da *camorru* prikaže kao fenomen koji se razvija isključivo u zatvoru, ali i da se ona povezuje s Napuljem, a ne sa Sicilijom.

Narančini cvjetovi koji mirišu na trupla

Dok se moralno pročišćena inačica kazališne predstave *I mafiusi di la Vicaria* širila diljem Italije i Europe, povijest, odnosno sudbina riječi *mafija* drastično se mijenjala. Proširila se s kazališnih pozornica i u samo nekoliko godina postala glavnim predmetom rasprava talijanske scene. Krivac je, naravno, politika, točnije događanja koja su uslijedila nakon 1875. godine i političko-kulturnoga hladnog rata između sjevera i juga.

Politička je karta Italije nakon ujedinjenja nalikovala na labirint. Sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća Talijanski se parlament sastojao od dviju kaotičnih koalicija: desnice (*Destra storica* – Povijesna desnica) i ljevice (*Sinistra storica* – Povijesna ljevica). Prva je bila u rukama velikih gospodara sjeverne Italije, a drugu je podržavala većina birača s juga. U to je doba pravo glasa imalo tek 2 % talijanskoga stanovništva pa je nekoliko tisuća glasova bilo dovoljno za mjesto u Parlamentu, što je za sobom povlačilo korupciju i kupnju glasova.

Tijekom 1874. godine desnica, koja je dotad imala veliku podršku birača, počela je gubiti većinu, i to zbog Sicilije: na izborima održanima 1874. godine iz redova ljevice izabrano je čak 40 od 48 zastupnika koji su pripadali tomu otoku. Razloga je, naravno, bilo mnogo, no prema pisanju povjesničara, ključ neuspjeha vladajućih bila je njihova fiskalna politika.⁸⁹ Kako bi zadržala vodstvo i moć, desna je koalicija razvila strategiju koja se sastojala od izravnoga napada na sicilijske zastupnike ljevice, i to koristeći se mafijom. Ta svojevrsna igra prijestolja službeno je započela kada je vladajuća koalicija predložila da se izglasaju nove izvanredne mjere za zone Italije koje bilježe velik broj ubojstava, otmica, krađa i drugih kaznenih djela. Jedna je od tih novih mjera predviđala petogodišnji zatvor, bez prethodnoga sudskog postupka, za osobe za koje se sumnjalo da pripadaju nekoj kriminalističkoj organizaciji. U više je navrata niz upravnih službenika, policajaca i odvjetnika svjedočio pred parlamentarnim zastupnicima da su takve mjere na sjeveru Italije nepotrebne, ali da su na jugu, a pogotovo na Siciliji, nužne.⁹⁰ Dakle, premda se zakon odnosio na cijelu Italiju kao veliki projekt javne i nacionalne sigurnosti, kako piše Salvatore Lupo, „govori se samo o Siciliji“.⁹¹ Novi je zakon nastao u okviru strategije desnice da oslabi sliku ljevice, pogotovo one sa Sicilije, i upravo se zbog toga u Parlamentu počelo otvoreno govoriti o mafiji kao o tajanstvenoj kriminalističkoj sekti kojom se parlamentarni zastupnici služe za prikupljanje glasova. Ukratko, desnica je pokušala na sve načine dokazati da je na čelu Italije antimafijaška stranka, a da je s druge strane opozicija čiji je dio korumpiran i surađuje s mafijom.⁹² Uskoro je u Parlamentu nastao kulturni rat između sjevernih i južnih zastupnika u kojemu su najglasniji, naravno, bili Sicilijanci jer su branili ime i sliku svojega otoka od napada ostatka Parlamenta te su u nekoliko navrata zbog toga čak i osporavali postojanje mafije.⁹³ No to je bio tek početak. Pravi je kaos u Parlamentu nastao u lipnju 1875. godine, kada je riječ uzeo Diego Tajani, pripadnik lijeve koalicije. Premda je njegovo ime mnogima nepoznato, radi se o prvome odvjetniku koji se borio protiv mafije i protiv korumpirane policije Sicilije. Kao prokurator suda u Palermu vrlo je dobro znao što je mafija i tko se koristio njezinim uslugama. Upravo je stoga u svojem govoru Tajani otvoreno napao cijeli Parlament: priznao je da, suprotno tvrdnjama njegovih sicilijskih kolega, mafija ne samo

⁸⁹ JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 58.

⁹⁰ Ibid., str. 59.

⁹¹ SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 74.

⁹² JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 60.

⁹³ O kulturnome hladnom ratu te općenito o ovoj fazi povijesti mafije vidi u GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 52-64; SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 73-92; JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 57-65.

da postoji već je postala prava sila kojom se svi političari služe.⁹⁴ Također je tvrdio da je desna koalicija u više navrata poticala suradnju policije i mafije te je toj organizaciji garantirano mirno i bezbrižno djelovanje, a zauzvrat je pružala informacije o protukandidatima i neprijateljima, a po potrebi i glasove birača. Desnica je nekoliko puta prekidala govor, koji je bio vrlo dug i obilovao je detaljima, no Tajani je u nekoliko sati poništio strategiju desničara i ideju da se radi o antimafijaškoj koaliciji koja se bori protiv korumpirane opozicije.

Premda je zakon o novim izvanrednim mjerama izglasan, nikad se nije primijenio. Jedini je plod koji je proizašao iz te kulturne i političke borbe, a za ovu je kratku priču najvažniji, otvaranje velike državne istrage o Siciliji kojom su zastupnici namjeravali smiriti tenzije i konačno odrediti što je zapravo mafija.

Istraga danas poznata kao *Inchiesta Bonfadini* (prema zastupniku Romualdu Bonfadiniju koji ju je potpisao) uključivala je devet članova. Putovali su Sicilijom između 1875. i 1876. i ispitali niz baruna, aristokrata, načelnika i gradonačelnika, odvjetnika i političara te su zaključili da je mafija grupa nasilnika koji se bave ilegalnim poslovima da bi oštetili državu, zakon i institucije.⁹⁵ Premda ovo nije povijesno djelo, napomenut ćemo da su mnogi znanstvenici od toga vremena do danas tu istragu opisali kao vrlo neozbiljnu. Članovi istražne komisije mafiju su smatrali specifičnim sicilijanskim kriminalističkim fenomenom koji je nastao kao nasljeđe staroga burbonskog režima. Vrlo je sličnu definiciju Rizzotto stavio u usta liku Incognita u trećemu činu predstave *I mafiusi di la Vicaria*. Unatoč tome, istraga je ipak dokazala da je na Siciliji bilo puno ubojstava, ucjena, kriminalnih udruženja i da je bila raširena politička korupcija, no Giuseppe Carlo Marino je uočio da su svoje nalaze oblikovali tako da otok prikažu kao mjesto na kojemu postoje određeni problemi, koji nipošto nisu osobito neobični. Velik broj ubojstava pripisali su snažnim južnjačkim osobnostima, odnosno „vreloj krvi“ Sicilijanaca, no pravo remek-djelo članova komisije bio je prikaz sicilijanskih političara i moćnika kao žrtava mafije. Nije, dakle, neobično što je Marino zaključio da se istraga danas slobodno može tumačiti kao pokušaj talijanske države da prikrije pravo djelovanje mafije.⁹⁶ Istraga na kraju nije bila ni tiskana, a rezultati su predstavljeni pred praznim Parlamentom. Desnica je baš u studenome 1876. izgubila izbore pa se više nitko nije brinuo za Siciliju i za mafiju.

Ta situacija, koja je bila znatno složenija i koju smo ovdje tek saželi, proizvela je događaj koji se i danas smatra kamenom temeljcem *antimafije*. U trenutku kada je na Siciliji započela državna istraga, dva mlada, bogata i vrlo ambiciozna Toskanca odlučila su također otputovati na Siciliju i izvijestiti o svemu što se ondje zaista zbiva. Suprotno državnoj komisiji, koja je pompozno dočekana u svim gradovima i koja je u većini slučajeva imala već unaprijed organizirane razgovore, ta dva mlada intelektualaca odlučila su ispitati najsiromašnije građane: radnike, seljake i ribare. Dakle, odlučili su provesti istragu među onima koji nisu imali potrebe za lažima. Leopoldo Franchetti i Sidney Sonnino predali su tako krajem 1876. u tisak svoje remek-djelo naslovljeno *Inchiesta in Sicilia [Istraga na Siciliji]*, koje je unatoč velikome izdavačkom fijasku i danas neophodno za sve koji žele shvatiti što je zapravo bila

⁹⁴ Treba ovdje istaknuti jednu vrlo poznatu rečenicu iz Tajanijeva govora: „La mafia che esiste in Sicilia non è pericolosa, non è invincibile di per sé, ma perché è strumento di governo locale.“ [„Mafija koja postoji na Siciliji nije opasna, nije nepobjediva kao takva, ali je to postala jer je potrebna lokalnoj politici.“]. Tekst je preuzet iz FRANCESCO RENDA, *Un libro sulla mafia negli U.S.A.*, u FRANCESCO RENDA, *La Sicilia degli anni '50. Studi e testimonianze*, Guida, Napoli, 1987., str. 408.

⁹⁵ Zaključak je istrage bio da je mafija „[...] solidarietà istintiva, brutale, interessata, che unisce a danno dello Stato, della legge e degli organismi regolari, tutti quegli individui e quegli strati sociali che preferiscono trarre l'esistenza e gli agi, anziché dal lavoro, dalla violenza.“ Vidi u SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 78.

⁹⁶ Vidi u GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 60-61.

mafija.⁹⁷ Njihova se istraga dijeli u dvije knjige: prva je nazvana *Condizioni politiche e amministrative della Sicilia* [*Političko i administrativno stanje Sicilije*] i autor joj je Franchetti, a drugu, *I contadini in Sicilia* [*Seljaci na Siciliji*], napisao je Sonnino.⁹⁸ Za nas je osobito važna prva knjiga. Franchettijeva analiza započinje idiličnim prikazom sicilijanskoga otoka: gradovi, palače i ulice među najljepšima su u Europi, gradska je rasvjeta među najmodernijima u Italiji, a Franchetti ne može riječima opisati savršenstvo sicilijanskih voćnjaka. Na prvi nam pogled sve stvara dojam moderne i bogate države. No gotovo odmah sva opisana ljepota, miris cvjetova naranče i limuna počnu zaudarati kao truplo. Franchetti iz stranice u stranicu marljivo iznosi niz epizoda i anegdota koje je čuo i zabilježio, ali i ubojstva, čudne otmice i strašne dogodovštine poštenih službenika⁹⁹, a iz toga je jasno da su mafija, politika i najmoćniji ljudi otoka zapravo isto. Franchetti piše da u Palermu i okolici ne postoji utjecajan političar koji se ne oslanja na pomoć nekoga šefa mafije i njegovih ljudi kako bi sebi osigurao moć i novac. Za Franchettija je mafija „industrija nasilja“ te svojevrsna društvena klasa i/ili sila s vlastitim interesima, koja je sasvim neovisna i mnogima neophodna. Dakle, ona je strašno moćna i vrlo mudra hobotnica.¹⁰⁰ Tek je nekoliko rečenica istrage dovoljno da se ukaže na poruku koju su ti intelektualci iz Toskane željeli prenijeti: od samoga se svojega nastanka mafija bavila politikom. Mafija je, zapravo, najprije politika.

Dakle, 1876. je godine mafija konačno precizno definirana, odnosno, kako je napisao Salvatore Lupo, između 1875. i 1876. napokon doznajemo što je zapravo mafija te kako se ona raširila u politici, ekonomiji, na novoj Siciliji i u novoj Italiji.¹⁰¹ No to je samo iluzija. Istraga je prodana u tek nekoliko primjeraka te nije imala osobit utjecaj na definiciju riječi *mafija* i na shvaćanje toga fenomena. Premda je bila vjerodostojna, mnogi su istragu smatrali tek pokušajem dvaju simpatizera desnice da znanstveno dokažu nesposobnost sicilijanske, ali i južne ljevice.¹⁰² Dapače, sam Franchetti u šestome poglavlju naslovljenome *Rimedi* otvoreno piše da je za rješavanje sicilijanskih problema potrebna čvrsta ruka vlasti te da se otok ne smije ostaviti u rukama Sicilijanaca.¹⁰³ Da se Franchetti i Sonnino istragom nisu koristili kao oružjem u političkoj borbi ljevice i desnice, danas bismo možda pisali sasvim

⁹⁷ Osim njih dvojice, treći je član te prave pustolovine bio Enea Cavaliere. Što se samih autora tiče, Sidney Sonnino (1847. – 1922.) imao je dugu i vrlo uspješnu političku karijeru: osim ministra financija i ministra vanjskih poslova, postao je i talijanski premijer. Leopoldo Franchetti (1847. – 1917.), bio je vrlo bogat, a postao je i parlamentarni zastupnik, no počinio je samoubojstvo zbog Bitke za Caporetto u kojoj je talijanska vojska osramočena.

⁹⁸ Analiza teksta načinjena je prema izdanju: LEOPOLDO FRANCHETTI, SIDNEY SONNINO, *Inchiesta in Sicilia*, Vallecchi, Firenze, 1974.

⁹⁹ Valja samo nakratko napomenuti da je njihova istraga i danas bogata baza informacija o Siciliji onoga doba te inspiracija za pisce. Primjer je svakako roman Andree Camillerija *La mossa del cavallo*, u kojemu se s nizom novih detalja prepričava jedna od priča upravo iz Franchettijeva djela.

¹⁰⁰ LEOPOLDO FRANCHETTI, *Condizioni politiche e amministrative della Sicilia* u LEOPOLDO FRANCHETTI, SIDNEY SONNINO, *Inchiesta in Sicilia*, cit., str. 91.

¹⁰¹ Lupo piše: „Nel breve arco di due anni, 1875-76 abbiamo finalmente una cognizione di cosa sia la mafia, di come essa si collochi nella politica, nell'economia, nella società della nuova Sicilia e della nuova Italia.“ U SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 78. Godinu dana prije Franchettijeve i Sonninove istrage, 1875. godine, sveučilišni profesor i političar Pasquale Villari objavio je svoje *Lettere meridionali* [*Pisma s juga*], u kojima analizira većinu problema toga dijela Italije, među njima *camorru* i mafiju. Upravo o mafiji piše da je strašno aktivna u Palermu i okolici, da nema pisanih statuta, da nije tajna udruga, odnosno gotovo da i nije udruga; mafija je svojevrsna *camorra*; mafija je nastala spontano. Villari se još pita kako je mafija nastala i kako se uspjela održati na snazi pa je s vremenom postala hrabrija i od *camorre*. Mafija zarađuje, osvećuje se, ubija, uspijeva čak i organizirati pobune. U PASQUALE VILLARI, *Lettere meridionali*, Le Monnier, Firenze, 1878., str. 24-25. U istome se djelu nalazi cijelo poglavlje posvećeno mafiji. U nastavku originalna verzija teksta: „La questione siciliana si presenta in tutta la sua spaventosa gravità nella provincia di Palermo, dove uno stato sociale, che ancora non si conosce abbastanza, produce non la camorra, ma la mafia. [...] Questa mafia non ha statuti scritti, non è una società segreta; si potrebbe quasi dire che non è un'associazione; è una camorra di un genere particolare; s'è formata per generazione spontanea. A noi importa sapere come e perché nasce e si mantiene così vigorosa, e più audace assai che la camorra. La mafia guadagna, si vendica, ammazza, riesce persino a produrre sommosse popolari.“

¹⁰² SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 85.

¹⁰³ LEOPOLDO FRANCHETTI, *Condizioni politiche e amministrative della Sicilia* u LEOPOLDO FRANCHETTI, SIDNEY SONNINO, *Inchiesta in Sicilia*, cit., str. 218-236.

drugačiju priču, no oni to jesu činili i ubrzo su objavljeni eseji koji su otvoreno napadali njihov rad. Jedan je od njih i Contijev *Risposta all'orrendo libello di Leopoldo Franchetti [Odgovor na odvratnu knjigu Leopolda Franchettija]* u kojemu je napisao da bi tisuću pljačkaša učinilo manje štete od ovoga djela.¹⁰⁴

Kada se sve sagleda i kad se u obzir uzme da je desnica izgubila na izborima 1876. godine te je time privremeno okončano zanimanje talijanske politike za Siciliju i za mafiju, jasno je zašto je njihova istraga bila izdavački neuspjeh i zašto je prva smisljena upotreba riječi *mafija* tek iluzija.

¹⁰⁴ Vidi u SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 91-92.

Vrijeme velikih „istina“

Nakon Franchettijeve i Sonninove istrage riječ *mafia* na neko je vrijeme nestala iz svih javnih i službenih dokumenata Kraljevine Italije, no o mafiji se i dalje mnogo i neprestano govorilo. Tijekom osamdesetih godina 19. stoljeća nastala su brojna istraživanja, feljtoni, teorije, pa čak i književna djela u kojima se mafija detaljno razmatrala, a njezini su se obrisi nastojali pojasniti. No za jasnoću ovoga rada potrebno se sada poigrati vremenskim slijedom i nakratko skočiti deset godina u budućnost.

Tko se bavi antropologijom, sigurno prepoznaje ime Giuseppea Pitrèa. Rođen u Palermu 1841. godine, Pitrè je jedan od najvećih antropologa (ili demopsihologa, kako su se nazivali tijekom 19. stoljeća) svojega doba te ga se danas smatra utemeljiteljem folklornih proučavanja Italije. Čovjek je to koji je svojim radom osvijetlio put cijeloj generaciji znanstvenika istražujući popularnu kulturu niza regija i država. Njegova su djela inspirirala i rovinjskoga profesora i antropologa Antonija Iveja.¹⁰⁵ Pitrèov je rad bio toliko važan da je Kraljevina Italija odlučila financirati sva njegova istraživanja te mu je dodijelila niz velikih priznanja. Manje je poznato da je Pitrè godinama bio pravi talisman za mafijaše i znanstvenik koji je čvrsto vjerovao u nepostojanje mafije kakvu je opisao Franchetti. Svjedočio je u nizu malih i velikih suđenja te je kao svjedok tvrdio da je mafija samo nepoćudno ponašanje mladih Sicilijanaca.

Njegove su teorije jasno istaknute u djelu *Usi e costumi, credenze e pregiudizi del popolo siciliano* [*Običaji i tradicije, vjerovanja i predrasude sicilijanskoga naroda*] iz 1889. godine.¹⁰⁶ Pitrè se u djelu bavi tradicijom i iznosi brojne običaje, ali u drugome svesku posvećuje nekoliko stranica upravo mafiji. Prema njegovim istraživanjima, riječ *mafia* postojala je prije 1860. u palermanskoj četvrti zvanoj Borgo, koja se do 1840. godine uglavnom smatrala selom odijeljenim od Palerma. Dakle, svojim je istraživanjima utvrdio da se ta riječ koristila u Borgu kao žargon i da se odatle nikada nije proširila. Prva činjenica koja osporava njegovu teoriju nalazi se u svemu što je u to vrijeme napisano, odnosno nije napisano u rječnicima: Traina je 1868. godine riječ *mafija* zabilježio kao neologizam, a ona se nije našla ni u jednome od brojnih rječnika prije njegova, premda su se njihovi autori trudili da pronađu nove riječi, a posebnu su pozornost pridavali Palermu i njegovoj okolici. Treba još napomenuti da je Pitrè u uvodnim stranicama svoje studije naveo da istraživanja nije ni započeo prije 1870. godine zbog svoje profesije (bio je doktor opće prakse). Claudio Lo Monaco s pravom je propitivao te tvrdnje. Naime, premda je Pitrè rođen baš u toj četvrti, nije mogao sa sigurnošću tvrditi da je riječ *mafia* u Borgu bila općepoznata znatno prije 1860. godine jer on gotovo od rođenja do oko 1870. godine ondje nikada nije boravio.¹⁰⁷ Pitrè kao značenje riječi *mafija* u Borgu upisuje 'ljepota i/ili savršenstvo nečega ili nekoga'. Kako veli, lijepa djevojka koja se kreće svjesna svoje ljepote i superiorno se odnosi prema ostalima zvana je *mafiusa* ili *mafusedda*; čista i uredna kuća također je bila poznata kao *mafusedda*; *mafiusu* može biti i predmet, primjerice posebno kvalitetno izrađena metla; čovjek koji je siguran u sebe, a nije arogantan je *mafiusu*. Važno je ovdje napomenuti da je i danas u talijanskim rječnicima poput Zingarellijeva jedno od mogućih značenja riječi mafija 'ljepota ili netko tko se šepiri'.¹⁰⁸ Možda je to određenje riječi u južnome dijelu Italije i postojalo, no u svojim je istraživanjima nismo pronašli ni u jednom rječniku prije Pitrèa.

¹⁰⁵ Vidi u GIOVANNI RADOSSI, *Sette lettere di Antonio Ives a Giuseppe Pitrè* u *Atti*, Centro di Ricerche Storiche, Rovinj, Vol. VI, br. 1, 1976., str. 172-199.

¹⁰⁶ Tekst je analiziran prema verziji: GIUSEPPE PITRÈ, *Usi e costumi, credenze e pregiudizi del popolo siciliano*, Palermo, 1889., Vol. II, str. 287-293. Napominjemo da je djelo digitalizirano te ga se može u cijelosti pronaći na mrežnome mjestu Google Books.

¹⁰⁷ CLAUDIO LO MONACO, *A proposito della etimologia di mafia e mafioso*, cit., str. 6.

¹⁰⁸ Vidi u *lo Zingarelli*, Zanichelli, Bologna, 2021., str. 1326.

Nakon što je utvrdio gdje se i s kojim značenjem riječ *mafija* isprva koristila, Pitrè se upušta u traženje odgovornih za njezino novo značenje. Krivca pronalazi u kazališnoj predstavi *I mafiusi di la Vicaria*. Budući da je u dvadeset i tri godine izvođenja prikazana dvije tisuće puta samo u južnoj Italiji, a trideset i četiri puta u Rimu samo u 1884. godini, njezin nevjerojatan uspjeh uveo je riječ *mafija* u talijanski rječnik kao sinonim za *camorru* ili zločinačko udruženje. Pitrè nije shvaćao kako je do toga značenja došlo i piše: „Mafija nije ni sekta ni udruga, nema pravila ni statuta.“ U nastavku tvrdi da publika nije imala vremena da shvati vrijednost te riječi, koja označava hrabre i časne osobe, osobe koje ne stvaraju probleme i kojima je potrebno, neophodno da budu mafijaši. Mafijaš, dakle, mrzi nasilnike, želi poštovanje, ali i poštuje ostale. Ako ga netko vrijeđa, ne zove policiju jer to bi značilo da nije dovoljno jak da sam riješi svoje probleme, a pozivanjem policije povrijedio bi i pravilo *omerte* prema kojemu su svi koji se oslanjaju na sud za rješavanje problema *'nfami* (nečasni).¹⁰⁹

Jasno je stoga da Pitrè priznaje da postoji nešto što se naziva *mafia*, no reducira taj fenomen na ponašanje pojedinih Sicilijanaca koji su, kako više puta ponavlja, strahovito ponosni i ne podnose tuđu bahatost.

Već činjenica da je tu tezu iznio u dijelu svojega djela koji se bavi tradicijom i ponašanjem Sicilijanaca govori mnogo o načinu na koji je Pitrè želio predstaviti mafiju, koji je njemu i njegovoj knjizi donio mnogo sreće. Već je navedeno da je Pitrè uskoro postao svojevrstni talisman za mafijaše i za njihove odvjetnike jer je njihovim argumentima pridodavao svoj kredibilitet važnoga i velikoga znanstvenika, čije su se teze rijetki usudili osporavati. Valja još samo napomenuti da se njegovo tumačenje mafije čitalo i na suđenju protiv velikoga mafijaškog *bossa* Luciana Leggia (poznatijega kao Liggio) sedamdesetih godina 20. stoljeća.

Dok je Pitrè opisivao mafijaše kao osobe čudnoga ponašanja, njegov prijatelj i književnik Luigi Capuana ponudio nam je sasvim drugačije viđenje toga fenomena. Rođen u Mineu na Siciliji 1839. godine, danas je poznat kao utemeljitelj talijanskoga verizma i kao autor velikoga broja novela, romana i kazališnih djela. No dok je u književnim antologijama predstavljen kao velikan talijanske kulture, historiografi imaju sasvim drugačiji dojam o njemu.

Priča o Capuani i mafiji započinje u Milanu na kišni i hladni Božić 1891. godine. U šetnji Ulicom Torino za uho mu je zapela jedna tipična sicilijanska božićna pjesmica koja ga je do suza raznježila i podsjetila na njegov rodni otok. Potaknut sjećanjima, Capuana odluči napisati kratak esej u kojemu će otvoreno prigovarati svima koji misle loše o Siciliji i koji su izmislili pojavu mafije da bi napali i vrijeđali njegov rodni kraj. Nekoliko mjeseci kasnije iz tiskare izlazi djelo pod nazivom *La Sicilia e il brigantaggio* [*Sicilija i brigantizam*], koje će se ovdje pokušati sažeti u nekoliko ključnih točaka.¹¹⁰

Capuani nije jasno kakvim je „nerazumljivim fatalizmom“ došlo do toga da su u cijeloj Italiji društvene pojave poput siromaštva, pljački i političke korupcije donekle normalne, a na Siciliji se smatraju izvanrednima i zahtijevaju posebne državne mjere. Odgovor prepoznaje isključivo u predrasudama sjevera, a osobito onih koji ne poznaju pravo lice njegova otoka. Kao primjer navodi dva mlada intelektualaca, Leopolda Franchettija i Sidneyja Sonnina, koji su na otok stigli s predrasudom da će vidjeti i čuti mnoge stvari koje u ostatku Italije nisu uobičajene i normalne. Svjedočili su bezbrižnome načinu trošenja državnoga novca, radovima koji su započeti i nikada dovršeni, namještenim javnim natječajima, širokoj korupciji, siromaštvu i teškome životu seljaka. Capuana se pita iz koje „utopijske države“ dolaze Franchetti i Sonnino ako ih čude i uznemiravaju pojave koje se svakodnevno javljaju na prostoru od sjeverne do južne Italije. Njihovo ga je djelo zaprepastilo i nije bio siguran jesu

¹⁰⁹ GIUSEPPE PITRÈ, *Usi e costumi, credenze e pregiudizi del popolo siciliano*, cit., str. 292.

¹¹⁰ Analiza teksta odrađena je prema verziji: LUIGI CAPUANA, *La Sicilia e il brigantaggio*, Edi.bi.si., Palermo, 2005.

li u njemu ozbiljni ili je sve što su iznijeli neshvatljiva ironija.¹¹¹ Kako bi obezvrijedio istraživanje Franchettija i Sonnina, Capuana potom nudi niz statističkih podataka kojima nastoji dokazati da se Sicilija nalazi u sredini, ili čak na samome dnu ljestvice po broju ubojstava, krađa, otmica i raznih drugih kaznenih djela. Sicilija koju je na sve načine pokušao oslikati svojim čitateljima zapravo je regija koja se zbog predrasuda često nepravedno predstavlja kao čudno i posebno mjesto u Italiji. Slijedom tih tvrdnji Capuana ubrzo dolazi do zaključka da je mafija svojevrstni nespোরазum, izmišljotina osoba koje ne shvaćaju pravo lice Sicilije. Za tri četvrtine Sicilijanaca mafija je samo riječ koja nema neko osobito značenje, a za ostatak otočana ta riječ označava bahatost mladih muškaraca, ponašanje koje se može tumačiti i kao smjelost osoba koje nakon te životne faze uglavnom postanu povjerenici policije ili čak policajci. Unatoč tomu što je riječ *mafija*, kako ističe Capuana, postala višeznačna zbog velike popularnosti posljednjih godina, ona je sinonim za ono što se u Napulju naziva *camorra*, a u Milanu *teppa*, odnosno općenito zločinačka organizacija. Međutim, dodaje još, od te društvene hobotnice koja gnječi čitav otok, ima vlastite statute, izvrsno je organizirana i raširena u javnome i u privatnome sektoru on nije uspio pronaći ni traga. Mafija kako su je opisali Franchetti i Sonnino zapravo ne postoji te svatko obdaren s malo hrabrosti može postati mafijaš i udružiti se s lokalnim delinkventima. Taj njegov pravi protusjevernjački izljev završava primjerima organiziranih bandi koje su baš u to vrijeme pljačkama uznemiravale građane Rima i Francuske. Capuana se pita zašto se oni ne nazivaju mafijašima i nastavlja: zar taj kliše o mafiji, ta izmišljotina novinara koja se ponavlja kad god treba prodati novine koje su već tiskane, to „fantazijsko ogovaranje“ Sicilije koje je izmislilo mafiju neće nikada završiti, nikada prestati?¹¹²

Capuana, kako ćemo kasnije i vidjeti, nikada nije promijenio mišljenje i tvrdnje o mafiji, čak ni nakon 1893. i ubojstva Emanuelea Notarbartola, kada se mafija razotkrila i pokazala svoje pravo lice Italiji i svijetu. Zasad je samo važno da su „velike istine“ Pitreà i Capuane objavljene u doba kada se o mafiji govorilo na posve drugačiji način: čini se da su ta dva intelektualaca svojim tezama pokušala izbrisati činjenice koje su se ukazale na medijski razvikanim suđenjima toga vremena.

Između 28. kolovoza i 18. listopada 1883. godine u Palermu se održavao sudski postupak protiv braće Amoroso i njihove „obitelji“. Premda je dosuđeno čak dvanaest smrtnih kazni i stotinjak godina zatvora, nitko od osuđenika takozvane mafije s Trga Montalto iz Palerma nije završio u zatvoru. Važnije je možda da je to prvo suđenje pravoj mafijaškoj organizaciji koje je naširoko popraćeno u medijima, i to s brojnom publikom sastavljenom od brojnih novinara iz cijele Italije, ali i inozemstva. Suđenje je bilo toliko popularno da je dnevnik *Il giornale di Sicilia* o njemu objavio reportažu s naslovom *Processo dei fratelli Amoroso e Comp.*, a jedan je od prisutnih na svim ročištima, nepoznati sicilijanski autor Emanuele Scalici, objavio djelo pod nazivom *La Cavalleria di Porta Montalto o i fratelli Amoroso*. Isto je djelo objavljeno i 1885. u Napulju, ali pod naslovom *La Cavalleria di Porta Montalto o la mafia siciliana*. Kako piše Aldo D'Asdia, koji je uredio izdanje iz 1980., dodavanjem riječi *mafia* u naslov vjerojatno se željelo privući čitatelje i pospješiti prodaju, što ukazuje na to da je i u to vrijeme kao i danas riječ *mafija* marketinški bila vrlo privlačna. D'Asdia također napominje da je zakon predviđao termin *associazione di malfattori* [kriminalističko udruženje], ali se na spomenutome suđenju umjesto njega koristila isključivo riječ *mafija*, što upućuje na to da se Scalici njome koristio i da bi suđenju dao legitimitet.¹¹³ Neovisno o naslovu, djelo se sastoji od serije različitih priča kojima je autor nastojao opisati okrutnost braće Amoroso i njihovih pomoćnika. Treba napomenuti da taj „roman reportaža“ nije najbolji primjer talijanske književnosti te da su neke od priča (poput IX. poglavlja s naslovom *Storia di una cucitora* –

¹¹¹ Vid u *ibid.*, str. 25-32.

¹¹² *Ibid.*, str. 63-67.

¹¹³ ALDO D'ASDIA, *Prefazione*, str. 24, u EMANUELE SCALICI, *La mafia siciliana*, Il Vespro, Palermo, 1980.

Priča o krojačici) izvan konteksta i nemaju veze s ostatkom romana. Unatoč svim nedostacima, važnost je djela u Scalicijevu oslanjanju na svjedoke da opiše udrugu braće Amoroso kao sektu u koju se ulazi isključivo zakletvom, koja je iznimno organizirana i umrežena s drugim sličnim organizacijama na teritoriju Palerma, poput takozvanih Fratuzzija iz Bagherie. Mafijaši su opisani kao đavolja stvorenja, kao grobari sicilijanskoga društva koji svojim radnjama uništavaju živote poštenih ljudi.¹¹⁴ Daleko je to od tumačenja mafije kao određenoga ponašanja ili kao rezultata predrasuda sjevernjaka. Naravno, tijesna se veza između mafije i politike u romanu i ne spominje, i to stoga što je glavni sudac nekoliko puta zaprijetio da će iz sudnice izbaciti svakoga tko toj organizaciji pokuša pripisati neku političku konotaciju.¹¹⁵ Lako se može zaključiti da se nije prodalo mnogo primjeraka Scalicijeva romana pa je njegova protumafijaška angažiranost gotovo do danas ostala u sjeni.

Drugo poznato suđenje toga doba bilo je protiv takozvane *Fratellanza di Favara* [Bratstvo iz Favare] iz 1885. godine. Sudski se postupak vodio protiv čak 107 osumnjičenika za razna kriminalistička djela, a zbog brojne publike, odvjetnika i novinara crkva svete Ane u Agrigentu pretvorena je u sudnicu. Prava je novost suđenja što su šefovi i njihovi pomoćnici u konačnici bili proglašeni krivima za razna kaznena djela te su završili u zatvoru. Suđenje je, važno je napomenuti, baš poput suđenja braći Amoroso, bilo znatno složenije no što proizlazi iz ovoga kratkog opisa. Svjedočili su pokajnici koji su otvoreno govorili o objema organizacijama, nekoliko je svjedoka netragom nestalo, a poneki su svjedoci naglo izgubili pamćenje u nazočnosti osumnjičenika.

Mjesto Favara danas ima oko 35 000 stanovnika, no u to je doba bilo tek selo u blizini Agrigenta u srcu jedne od najbogatijih zona Sicilije. Naime, tijekom 19. stoljeća u toj se regiji počeo kopati i izvoziti sumpor, koji je u to vrijeme bio osobito važan za tešku industriju sjeverne Europe, ali i Amerike. Način na koji se sumpor kopao, a osobito vadio s dna rudnika ubrzo se pretvorio u jedan od najvećih sicilijanskih i talijanskih skandala. Najveća debata vodila se oko takozvanih *carusija*, dječaka od šest do četrnaest godina koji su u neljudskim uvjetima, tretirani kao životinje, dnevno na leđima nosili stotine kila sumpora, zbog čega su im tijela bila deformirana, a često su i umirali. Njihova je sudbina bila toliko potresna da su je Giovanni Verga i Luigi Pirandello opisali u svojim novelama.¹¹⁶

Fratellanza iz Favare specijalizirala se baš u tome segmentu, u kontroli i u prodaji sumpora na Siciliji, no čak ni to nije najvažnije što se moglo čuti na suđenju. To je udruženje već tada bilo organizirano gotovo kao mafija iz druge polovice 20. stoljeća: njihovi su pripadnici bili podijeljeni u takozvane *decine*, odnosno skupine od desetero mafijaša, koje su imale vlastitoga šefa, *capo-decina*, a njega je pak nadzirao *capo-testa*, koji je na taj način vodio nekoliko *decina*.¹¹⁷ Umnogome to nalikuje na rezultate Falconeove istrage stotinu godina kasnije. Naravno, u organizaciju se stupalo isključivo zakletvom, a nakon što je novi član prisegnuo, usmeni je ugovor vrijedio doživotno. Odnosu pripadnika organizacije pridavala se veća vrijednost i važnost od odnosa unutar biološke obitelji, a izdaja se plaćala životom. Povjesničar John Dickie već je pisao o uhićenjima prvih pripadnika organizacije 1883. godine koji su u trenutku uhićenja sa sobom nosili kopiju pisanih pravila svojega „bratstva“. Iz njih je postalo jasno da su zakoni mafije, bez obzira na to dolazi li iz Palerma ili iz Favare, zapravo jednaki. Policija i odvjetnici uspjeli su to dokazati na sudu, no mnogi suvremeni znanstvenici tvrde da tada nije postojalo razumijevanje punoga opsega i dosega Fratellenze, koja je bila znatno sofisticiranija i opasnija no što se mislilo i imala potpuni nadzor nad društvom Favare

¹¹⁴ EMANUELE SCALICI, *La mafia siciliana*, cit., str. 47. Za dublju analizu ovoga djela vidi FABRIZIO FIORETTI, *La mafia attraverso la letteratura italiana. Dal romanticismo di Carmelo Piola alla nascita della letteratura d'impegno*, cit., str. 97-103.

¹¹⁵ ALDO D'ASDIA, *Prefazione*, str. 30, u EMANUELE SCALICI, *La mafia siciliana*, cit.

¹¹⁶ Vidi novele Giovannijsa Verge *Rosso Malpelo* i Luigija Pirandella *Ciàula scopre la luna*.

¹¹⁷ Vidi u PAOLO PEZZINO, *Le mafie*, Giunti, Firenze, 2003., str. 26.

i okolice. Pored toga, policija 19. stoljeća nije shvaćala da je Fratellanza iz Favare bila prava umrežena organizacija (danas bismo to nazvali *network*), istinski kriminalistički *joint venture* unutar kojega su surađivale osobe raznih društvenih slojeva i zanata, od zidara do odvjetnika i poduzetnika, a cilj im je uvijek bio kontrola teritorija.¹¹⁸

Iako je imala brojne nedostatke, slika mafije koja je proizišla iz sudnica tijekom osamdesetih godina 19. stoljeća dokazuje koliko su teorije Pitreà i Capuane naštetile shvaćanju te pojave. Primorani smo ovdje otvoriti dulju digresiju jer barem u jednome dijelu slika mafije u ovome desetljeću prolazi iz teorija najpoznatijega kriminologa Cesarea Lombrosa.

U nizu se znanstvenih monografija o mafiji, a osobito suvremenih, može pronaći tumačenje kako razlog njezina dugoga opstanka nije samo posvemašnja tišina politike nego i podcjenjivanje njezina djelovanja. Lombroso je svakako jedan od najboljih primjera koji se može dati. Godine 1876., istovremeno s istraživanjem i objavama Leopolda Franchettija i Sidneyja Sonnina, znanstvenik je Lombroso kod milanskoga izdavača Ulrico Hoepli tiskao buduće remek-djelo svojih teorija *L'uomo delinquente*. Općepoznato je da je Lombroso tvrdio da kriminalce može identificirati uz pomoć nekih fizioloških posebnosti: velikih ušiju, veličine lubanje ili čela, izgleda očiju ili kože. Pored tih teorija, zanimljivo je i XII. poglavlje njegova djela naslovljeno *Associazioni al mal fare*.¹¹⁹ Talijanski izvornik djela danas je digitaliziran i dostupan, a iz njegove je 173. stranice jasno da je Lombroso potpuno izjednačavao obični kriminal poput razbojništva, napuljsku *camorru* i mafiju. Za njega su, dakle, sve vrste kriminala jednake. Mafija je prema njemu samo inačica stare *camorre* koja se stvara ondje gdje moderno i civilizirano društvo još nije stiglo. Mafija je nastala iz bahatosti i arogancije, a to je smatrao ostavštinom španjolske dominacije. Mafija je plod lijenosti, ali i siromaštva, koji su se počeli širiti po otoku u trenutku kada su katolički samostani dijelili juhu svima. Mafija, piše, nastaje ondje gdje postoje osobe koje ne rade, ali žele živjeti kao gospoda. Usto Lombroso povremeno ubacuje pisma svojih suradnika i drugih znanstvenika u kojima stoji da je za Vincenza Maggioranija mafija svojevrsna bolest koja se uglavnom širi među narodima bližima jugu. Ta bolest, kaže, ne postoji na sjeveru Europe. Pored tih, ali i niza drugih Lombrosovih teza, iz poglavlja proizlazi tvrdnja da su mafijaši tek skupina primitivaca koji prate srednjovjekovna pravila, koji imaju neka vlastita viđenja zakona i prava, ponašanja i života općenito. Ukratko, djelo *L'uomo delinquente* uvelike je doprinijelo ideji da je mafija čisti primitivizam.

Takvo viđenje jasno dokazuje podcijenjenost mafije. Ne smijemo zaboraviti da je iste godine Franchetti o mafiji govorio kao o „industriji nasilja“ s vlastitim interesima, no teze toga mladoga intelektualaca nisu imale odjeka, a Lombrosove su teze neko vrijeme imale dubok utjecaj na shvaćanje mafije. Sliku nadopunjuje rad Sicilijanca Giuseppea Alongija, koji je 1886. godine u Torinu izdao djelo pod nazivom *La mafia nei suoi fattori e nelle sue manifestazioni: studio sulle classi pericolose della Sicilia [Mafija u svojim činiteljima i djelovanjima: studija o opasnim sredinama Sicilije]*. Prije svega valja napomenuti da se ta knjiga smatra prvim traktatom o mafiji u povijesti Italije. Premda smo i ranije imali *Pubblica sicurezza in Sicilia nel 1864* baruna Nicolò Turrissija-Colonne i, naravno, *Inchiesta in Sicilia*, ni u jednome od tih dvaju djela mafija nije glavna tema, već se uvodi kao rezultat ili posljedica loše javne sigurnosti ili političkoga i administrativnoga stanja o kojima su radovi zapravo govorili. U Alongijevoj je analizi mafija jedini predmet. Dakle, 1886. godine javlja se prvo djelo u cijelosti posvećeno mafiji. No premda današnja historiografija njegovo djelo gleda u pozitivnome svjetlu i premda je Alongi zaista bio pošten i častan profesor, policajac, a kasnije

¹¹⁸ Za dublju analizu Bratstva iz Favare vidi JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 69-78.

¹¹⁹ Vidi u CESARE LOMBROSO, *L'uomo delinquente studiato in rapporto alla antropologia, alla medicina legale ed alle discipline carcerarie*, Ulrico Hoepli, Milano – Napoli – Pisa, 1876., str. 173-198.

i predstojnik policije u Bologni, u suvremenome dobu njegov kaotičan prikaz mafije nikoga ne ostavlja ravnodušnim.¹²⁰

U predgovoru Alongi tvrdi da su djela Franchettija i Sonnina zasigurno jedan od najznačajnijih prikaza mafije, premda su ih mnogi državni odvjetnici toga doba nazivali znanstvenom fantastikom. Iako se on poput većine Sicilijanaca suzdržao od čitanja njihova djela, istraživanje ga je, kako veli, dovelo do gotovo jednakih teza. Iz prvih triju Alongijevih poglavlja proizlazi da se netko sa Sicilije konačno slaže s njihovom istragom. Analizirajući povijesne, ekonomske i političko-administrativne faktore, Alongi je uočio da se izvorište i srž mafije nalaze u latifundiji, gdje je velika ekonomska razlika između vlasnika i seljaka dovela seljake do pobune, a potom i do kriminalističkih djela. Upravo je ta pobuna donekle izjednačila pristup bogatstvu tih krajeva pa je Alongi uočio neke čudnovatosti u ponašanju i odijevanju seljaka koje su govorile o njihovu novome imovinskom stanju. Taj policajac piše da u okolici Palerma seljaci nose „debele zlatne lančiće na satovima“ i veliko prstenje te da imaju najnovije čizme i rukavice kakve si ni državni službenici ne mogu priuštiti, a seljaci ih s ponosom nose.¹²¹ Njegov je prikaz Sicilije zaista inovativan, no već je od četvrtoga poglavlja pod nazivom *I fattori fisici ed antropologici* [Fizički i antropološki faktori] jasno da mafiju prikazuje donekle pogrešno. Iz samoga je naslova jasno da Alongi mafiju promatra posredstvom teorija kriminologa i sveučilišnoga profesora Enrica Ferrija, koji je prvo bio Lombroso student, a kasnije i njegov sljedbenik. Primjenjujući njihove teze, primjećuje da su krađe češće u zimsko doba ili kada je urod u poljima vrlo siromašan, a ubojstva su češća na područjima gdje se proizvodi vino ili je urod bogat. Na temelju tih pretpostavki Alongi tvrdi da je narav Sicilijanaca različita ovisno o tomu žive li na obali ili u planinama, jesu li žitelji velikoga grada ili nekoga sela. Primjerice, najsiromašniji građani otoka, seljaci s planina, puni su sebe, „beskrajno egoistični“ i strašno ponosni. Pravda i zakoni koje poznajemo za te Sicilijance nisu dovoljni: oni žele vlastitu pravdu jer samo njome mogu dokazati da su „ljudi“, a ne glupani. Naravno, takvo se ponašanje ne može pronaći među školovanim Sicilijancima iz Palerma ili nekoga drugog velikog grada. Nakon takva uvoda slijedi prikaz najsiromašnijih Sicilijanaca, koji su prema Alongiju sama srž mafije kao svojevrsna barbarska klasa. Uzimajući u obzir Bonfadinijev izvještaj, Alongi tvrdi da u toj sredini postoji mnoštvo slučajeva incesta, da roditelji prodaju nevinost svojih kćeri te da silovanja gotovo ne postoje jer žene rado vode ljubav sa svima. Brutalni egoizam, kako ga naziva Alongi, impulzivne osvete, „bijesna mržnja“, praznovjerje, ali i slike svetaca na svakoj kući samo su neke od posebnosti tih ljudi. U nastavku dodaje da je u selima u kojima prevladavaju ubojstva uobičajeno vidjeti kako majke ljube svoju djecu gotovo do boli i govore im: „*Chi ssi duci, ti mangiu, ti rusicu tuttu.*“ [„Kako si sladak, pojest ću te, izgrist ću te cijeloga“]. Kada ih žele kazniti, grizu ih do krvi po licu, ušima i rukama. Kada se muž i žena posvađaju, najčešće viču: „*Ti aiu a mangiari lu cori, di tia mi nni aiu a biviri lu sangu!*“ [„Želim ti pojesti srce i popiti krv!“] U slučaju ubojstva, rođaci žrtve piju njezinu krv i viču da tako žele piti i ubojčinu. Alongi se pita: „Nije li to možda znak atavističkoga povratka barbarizmu, nisu li to znakovi kanibalizma?“¹²² Zašto je taj policajac toliko inzistirao na toj ideji? Odgovor je, naime, vrlo jednostavan. Inzistirajući na tome da na Siciliji postoji svojevrsno primitivističko društvo koje je bit i pokretač takozvane mafije, Alongi je pokušao dokazati da mafija nije složena kako se smatralo jer skupina nepismenih barbara ne može stvoriti sofisticiranu organizaciju koja vuče konce politike, ekonomije i društva. To je, naravno, jasno objašnjeno u nastavku ove studije. Alongi sažima sve što je o mafiji napisano u Bonfadinijevu izvještaju i u Franchettijevoj istrazi i dodaje da mafija nema pravila ni hijerarhije, nema šefova ili statuta; mafija ima različite „gradacije“ od mora do planina i njezin je cilj, osim osvete i

¹²⁰ Tekst je analiziran prema izdanju GIUSEPPE ALONGI, *La mafia nei suoi fattori e nelle sue manifestazioni: studio sulle classi pericolose della Sicilia*, Fratelli Bocca, Roma – Torino – Firenze, 1886.

¹²¹ Ibid., str. 36.

¹²² Ibid., str. 62.

zarade, suprotstavljanje talijanskoj državi. Mafija, veli Alongi, premda je u nekim mjestima organizirana u takozvane *cosche* (skupine mafijaša koje su vezane za neku obitelj ili mafijaškoga *bossa*), može preživjeti i bez organizacije jer je ona zapravo „način života“, odnosno ponašanje. U nastavku piše o razlici između *visoke* i *niske* mafije te o posebnostima mafije s mora i s planina.¹²³ Smatramo da se rasprava o Alongijevu djelu može zaključiti riječima Johna Dickieja, koji tvrdi da je prikaz mafije kao skupine primitivaca koja kao takva nije u stanju vući konce politike i biti u tijesnoj vezi s policijom i sudstvom možda i razlog za Alongijevu dugu i uspješnu karijeru.¹²⁴

Nismo istinski istražili je li se njegova karijera zaista pokrenula tek nakon tiskanja toga djela, no prije no što nastavimo, nužno je naglasiti da je takav prikaz mafijaša bio dominantan krajem osamdesetih, a djelomično i devedesetih godina 19. stoljeća. Za pronalaženje primjera, a istovremeno i neizravnoga i nesvjesnoga krivca za širenje takva prikaza mafijaša, moramo se nakratko osvrnuti na veliku talijansku operu.

Tko poznaje operu, zna da je 17. svibnja 1890. godine u rimskome kazalištu Costanza publici prvi put predstavljena opera *Cavalleria Rusticana* [*Seosko viteštvo*], tada još nepoznatoga mladog skladatelja Pietra Mascagnija. U samo mjesec dana opera je postala prava svjetska uspješnica, a njezin uspjeh traje još i danas. Njezin je *Intermezzo* još uvijek strašno popularan i koristi se u nizu reklama i filmova. No njezina popularnost nije predmetom ove rasprave, a nije to ni sudski postupak koji je Giovanni Verga pokrenuo protiv Mascagnija zbog plagijata, već slika Sicilije i Sicilijanaca koja je iz nje proizišla.¹²⁵ U njoj se prikazuje ljubavni trokut između Alfija, Lole i Turiddua, koji kulminira dvobojem i Turidduovom smrću. Do trenutka kada je postavio operu na scenu, Toskanac iz Livorna Mascagni nije nikada bio na Siciliji pa možda ni sam nije najbolje shvaćao Siciliju i nije bio svjestan koliko će njegovo djelo doprinijeti viđenju toga otoka. Dapače, libretisti Giovanni Targioni-Tozzetti i Guido Menasci, obojica iz Livorna kao i Mascagni, nisu shvatili koliko je Giovanni Verga dugovao Pitrèu i njegovim proučavanjima. U likovima Alfija i Turiddua, dakle, kondenzirane su sve osobine sicilijanske ruralne sredine i sva svojstva njihove popularne kulture, njihova pravila i praznovjerja, običaji i tradicije, koje su se gledateljima onoga doba činile i egzotičnima i primitivnima. Alfio i Turiddu znaju da je njihova čast u pitanju, a znaju i da će za njezino očuvanje jedan od njih morati umrijeti. Što je u njihovoj sredini zakon, u ostatku je Italije bilo gotovo arhaično. Slika Sicilije kao dalekoga i egzotičnoga mjesta u kojemu žive neobični ljudi obogatila je već dovoljno velik broj predrasuda o tome otoku i njegovim stanovnicima. Istodobno se time, premda nesvjesno, riješio i problem mafije jer za dobar dio gledatelja Alfio i Turiddu nisu predstavljali samo tipične Sicilijance, nego i tipične mafijaše.¹²⁶ Kada je opera *Cavalleria Rusticana* prvi put postavljena na scenu, teorije Alongija i Pitrèa dobile su neku vrstu službenoga legitimiteta.

Premda je *Cavalleria Rusticana* tek posljedica opisa Sicilije i mafije koji se širio od druge polovice 19. stoljeća, pred nama se otvara vrlo ozbiljna tema. Iz svega što je dosad navedeno proizlazi da su definicija i shvaćanje riječi *mafija* od 1875. nalikovali na prugu na čijoj su se lijevoj tračnici nalazili Leopoldo Franchetti, Emanuele Scalici i istine sa suđenja protiv braće Amoroso i Bratstva Favare, a na desnoj Alongi, Pitrè i Capuana sa svojim tvrdnjama da je mafija samo ponašanje primitivne sredine ili izmišljotina talijanskih sjevernjaka.

¹²³ Ibid., str. 65-82. Valja napomenuti da ideja da postoji „visoka mafija“, pristojna, ali koja surađuje s raznim mafijašima, i „niska mafija“, nepristojna i gruba, nije Alongijev izum već se o tome pisalo i, može se reći, maštalo još 1875. godine. Detaljnije vidi u GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 42-47.

¹²⁴ JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 81.

¹²⁵ Treba napomenuti da je Giovanni Verga objavio novelu naslova *Cavalleria Rusticana* 1880. godine u zbirci *Vita dei campi*. Sud je Mascagnija proglasio krivim te mu je on u više obroka morao platiti prilično veliku odštetu.

¹²⁶ Detaljnije vidi u JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. XI-XVI te str. 82-83; MASSIMO ONOFRI, *Tutti a cena da don Mariano*, cit., str. 208.

Naravno da se ne radi o slučajnosti. Premda kod Alongija možda i možemo govoriti o djelomično pogrešnoj interpretaciji, Pitrèove i Capuanine hipoteze ustvari su plod vrlo precizne strategije, sicilijanističke ideologije, kojoj je cilj bio nastupanje potpunoga kaosa, nejasnoće i višeznačnosti riječi *mafija*, da bi se u konačnici gotovo zataškao taj problem: ako je sve mafija, onda mafija ne postoji, mafija nije ništa. Iako ta tvrdnja može zazvučati pretenciozno i donekle isforsirano, ona je to prestala biti, a postala je činjenica na dan kada je mafija počinila svoju prvu veliku pogrešku.

Kaos

Priča koja slijedi obuhvaća jedno od najvažnijih razdoblja u povijesti mafije, ali i pojma *mafija*. To je prekretnica u kojoj se najbolje ogleda evolucija te riječi i onoga što ona označava od 19. stoljeća do danas. Premda su o toj temi napisani deseci eseja, nekoliko biografija i romana, a snimljena je čak i serija, ubojstvo Emanuelea Notarbartola di San Giovanni i sve što je nakon njega uslijedilo ovdje se mora ispričati.¹²⁷ Rođen u jednoj od najistaknutijih palermanskih obitelji 1834. godine, bio je pripadnik tadašnje Povijesne desnice, bivši Garibaldijevac i neprijatelj Francesca Crispija i Giovannijski Giolittija (dvaju talijanskih premijera s nekoliko mandata osumnjičenih za razne malverzacije). Gradonačelnikom Palerma postao je 1873. godine, a predsjednikom tadašnjega Kreditnoga instituta Sicilije (takozvanoga Banco di Sicilia) bio je od 1876. do 1890. godine. Emanuelea Notarbartola u Italiji se smatralo takozvanom *persona integerrima* – ozbiljnim i poštenim do srži, nepodmitljivim, prvim neprijateljem korumpiranih – a njegovi su mandati obilježeni čestitošću kakva na Siciliji do njegova vremena nikada nije viđena. Upravo ga je to stajalo života. Čim je preuzeo vodstvo Kreditnoga instituta iz Palerma, uvidio je zašto je ta banka pred propadanjem. Dvije su trećine Nadzornoga odbora činili korumpirani političari koji su, podrazumijeva se, bili dijelom velike političko-mafijaške igre. Naime, umjesto da potiču stvarne investicije na sicilijanskome području, Institutom su se političari koristili kao vlastitim privatnim računom, odnosno mjestom gdje se njegovao i odakle je izvirao klijentelizam. Notarbartolo je uočio brojne kredite koji su se odobravali beskućnicima, dječacima, pa čak i mrtvacima te osobama s lažnim imenima i prezimenima. Naravno da se radilo o fiktivnim osobama jer su pravi primatelji kredita bili političari, koji su se njima koristili za vlastite potrebe, a kredite su dodjeljivali i svojim prijateljima koji su im potom po potrebi uzvraćali uslugu. Notarbartolu i njegovim (poštenim) suradnicima odmah je bilo jasno da se na taj način gubi gotovo 70 % posuđenoga novca jer su primatelji sredstava iznimno siromašni. U nekoliko je navrata Notarbartolo otvoreno izjavio da se stvari moraju drastično promijeniti te da neće dugo tolerirati takav način upravljanja javnim novcem. U to vrijeme još nije shvaćao da su osobe koje su osmislile taj sustav i u njemu vukle konce sjedile u Talijanskome parlamentu. Godine 1889. nadležnome je ministarstvu poslao tajno i detaljno izvješće o radu Instituta s napomenom da država mora podržati njegove reforme ili će podnijeti ostavku. Nakon burne sjednice Nadzornoga odbora 1890. godine Notarbartolo je smijenjen isključivo da bi tadašnji premijer, Sicilijanac Francesco Crispi, mogao zadržati lokalne političke veze.¹²⁸ Crispi je tada imao jedinstvenu priliku da oslobodi banku od utjecaja mafije i klijentelizma, ali se namjesto provođenja reforme odlučio za zaštitu vlastitih interesa. Naravno, korupcija i nemarno trošenje novca iz Instituta drastično su se proširili. Tijekom 1892. godine u Italiji je započeo takozvani slučaj Rimske banke, jedan od najvećih europskih bankovnih skandala.¹²⁹ Kao posljedica toga, a zbog teške bankovne situacije u Italiji, u siječnju 1893. ojačali su glasovi prema kojima se Emanuele Notarbartolo trebao vratiti na čelo Kreditnoga instituta Palerma.

Dana 1. veljače 1893. Notarbartolo se vraćao u Palermo nakon duljega boravka na svojem imanju kod Mendolille. Kad je vlak kojim je putovao ušao u tunel između Termini Imeresea i Trabije, dva čovjeka su ga napala. Unatoč tomu što se borio kao lav, izboden je dvadeset i sedam puta. Njegovo je tijelo bačeno kroz prozor nakon što je vlak napustio stanicu u Trabiji. Tim događajem započinje sasvim drugačija i znatno mutnija priča u kojoj su politika, kultura,

¹²⁷ Za opširan prikaz Emanuelea Notarbartola vidi LEOPOLDO NOTARBARTOLO, *Memorie della vita di mio padre Emanuele Notarbartolo di San Giovanni*, Tipografia Pistoiese, Pistoia, 1949.

¹²⁸ PIERPAOLO MARTUCCI, *Le piaghe d'Italia*, Franco Angeli, Milano, 2002., str. 58.

¹²⁹ O skandalu i suđenju koje je uslijedilo vidi ENZO MAGRÌ, *I ladri di Roma*, Mondadori, Milano, 1993.; FRANCESCO SAVASTA, *Il processo della banca romana*, Efesto, Roma, 2017.

književnost i mafija pokazale svoju najmračniju stranu. Iz dnevnih novina *Corriere della Sera* saznajemo da je 11. studenog 1899. u Milanu počelo suđenje za ubojstvo Emanuelea Notarbartola.¹³⁰

Prvi je u nizu skandala već sam datum početka suđenja. Naime, trebalo je gotovo sedam godina da ono uopće počne. Prema riječima nepotpisanoga novinara suđenje se održavalo u Milanu zbog takozvane *legittima suspicione*, odnosno zbog straha od utjecaja na svjedoke ako se suđenje bude održavalo u Palermu. Iz istoga se članka saznaje da su u početku bila tri optuženika: Giuseppe Fontana, Giuseppe Carollo i Pancrazio Garufi. Nakon detaljnoga opisa ubojstva i istrage novinar zaključuje da je motiv za ubojstva prilično mračan i nejasan. U članku naslova *Un processo [Suđenje]* objavljenome na dan početka suđenja novinar nedvojbeno tvrdi da se iza ubojstva krije ruka takozvane *maffije* (tada još pisane s dva f) koja, prema njemu, nije reakcija na tiraniju sicilijanskih baruna, već je postala, kako piše, „*strumento*“, njihovo sredstvo za nadziranje i kontrolu teritorija.¹³¹ Iako suđenje nije ni počelo, jasno je da se ne radi o banalnome ubojstvu (ako se ubojstvo ikada takvime može nazvati), već o nečemu mnogo slojevitijem. U vremenu koje slijedi u *Corriere della Sera* izlaze detaljna izvješća o svjedočenjima, a iz njih je jasno da se suđenje odvija u značajnome neredu. Optuženici Carollo i Garufi u nekoliko su navrata svjedočili da se ne poznaju, premda su bili susjedi i obojica su bila zaposlena u vlaku u kojemu je ubijen Notarbartolo, prvi kao kontrolor, a drugi kao kočničar. I pored tih problema, pravo suđenje započinje tek 16. studenoga 1899., kada umjesto udovice Marianne Notarbartolo svjedoči njihov sin Leopoldo Notarbartolo. Prema riječima *Corriereova* reporterica, Leopoldo bez ustručavanja tvrdi da razlog za ubojstvo njegova oca treba tražiti na radnome mjestu u Kreditnome institutu Palerma i aktivnostima u tome svojstvu kojima je oštetio mnoge moćnike. Otvoreno kaže da naručitelj ubojstva ne može biti nitko drugi nego parlamentarni zastupnik Raffaele Palizzolo, a da je ubojica Giuseppe Fontana. U članku naslova *Il processo per l'assassinio del comm. Notarbartolo. La grave deposizione del figlio [Suđenje za ubojstvo nadarbenika Notarbartola. Važno svjedočenje njegova sina]* novinar detaljno prenosi Leopoldovu izjavu iz koje se doznaje da su Palizzolo i njegov otac bili veliki neprijatelji još od vremena kada je Notarbartolo bio gradonačelnik Palerma jer je još tada Palizzolu naredio da vrati sav posuđeni (pokradeni) javni novac. Neprijateljstvo se pretvorilo u snažnu mržnju kada je Notarbartolo postavljen na čelo Kreditnoga instituta. Palizzolo je bio član Nadzornoga odbora, ali i žirant i posrednik niza lobija (od političkoga do mafijaškoga), a Notarbartolova su nastojanja nanosila veliku štetu njegovim i tuđim interesima. Leopoldo je ustvrdio da je Palizzolo stoga bio i iza otmice njegova oca iz 1882.¹³² Dalje se još navodi niz detalja istrage koju su Leopoldo Notarbartolo i njegovi odvjetnici godinama vodili o tome parlamentarnom zastupniku i njegovu pomoćniku Giuseppeu Fontani. Za potonjega su tvrdili da je *maffioso*.¹³³ Nakon njegovih izjava Palizzolo je gotovo pobjegao u Palermo gdje su ga, na njegovo veliko

¹³⁰ Vidi u *Corriere della Sera*, Milano, martedì-mercoledì, 7-8 novembre 1899, *Corriere giudiziario*, str. 2-3. Za istraživanje smo se gotovo isključivo koristili dnevnim listom *Corriere della Sera* zato što je među rijetkima koji su tada novinarski neutralno pratili suđenje za ubojstvo Notarbartola, bez zauzimanja ikakva stava. List se ograničio isključivo na nepristrano dokumentiranje događaja tijekom sudskih rasprava. Za detaljniji prikaz suđenja vidi SALVATORE LÜPO, *Tra banca e politica: il delitto Notarbatolo* u *Meridiana*, br. 7-8, 1989.-1990., str. 119-155. (Članak se može pročitati na www.jstor.org.) Rekonstrukcija takozvanoga suđenja Notarbartolo, osim iz članaka u *Corriere della Sera* i tekstova Salvatorea Lupa, načinjena je i prema JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 124-152 te FRANCESCO RENDA, *Socialisti e cattolici in Sicilia 1900-1904*, Sciascia, Caltanissetta – Roma, 1972.

¹³¹ *Un processo* u *Corriere della Sera*, Milano, sabato-domenica, 11-12 novembre 1899, str. 1.

¹³² Otmica je trajala od 12. do 18. travnja 1882. i službeno ju je organizirala skupina bandita koji su se predstavili kao karabinjeri. Okončana je, naravno, nakon isplate otkupa. Prema Notarbartolovu je sinu otmica u izravnoj vezi s radom njegova oca u Kreditnome institutu i bila je osmišljena kao upozorenje Notarbartolu da odustane od svojega načina poslovanja. Više vidi u LEOPOLDO NOTARBARTOLO, *Memorie della vita di mio padre Emanuele Notarbartolo di San Giovanni*, cit., str. 165-187.

¹³³ *Il processo per l'assassinio del comm. Notarbartolo. La grave deposizione del figlio*, u *Corriere della Sera*, Milano, venerdì-sabato, 17-18 novembre 1899, str. 2-3.

iznenađenje, uhitili nekoliko dana kasnije. Talijanski je parlament u rekordno kratkome vremenu povukao njegov parlamentarni imunitet.

Pitanje na koje sada ukratko trebamo odgovoriti glasi: tko je zapravo Raffaele Palizzolo? U knjizi historiografa Giuseppea Carla Marina *I Padrini [Kumovi]* cijelo je jedno poglavlje posvećeno baš njemu. Danas Palizzolo stoji kao dokaz da su mafija i politika dva lica iste medalje od samoga nastanka toga fenomena. U povijesti je mafije on početak, ili radije začetnik figure političara referenta za mafiju u Talijanskome parlamentu. Takvih je ličnosti u drugoj polovici 20. stoljeća bilo znatno više. Bio je korumpiran do srži, a oko njega su se okupljali mnogi sicilijanski mafijaši i moćnici koji su se borili za svoje interese. No njegova je slika u javnosti sasvim drugačija: predstavljen je kao čovjek koji se bori za svoje najmilije, a neumorno i za interes cijeloga otoka. Premda o njemu još mnogo stvari nije razjašnjeno, počevši od njegova odnosa s tadašnjim velikim mafijaškim *bossom* Don Vitom Casciom Ferrom (kojemu je vjerojatno bio politički referent) pa sve do veza s tadašnjom američko-sicilijanskom mafijom zvanom *Mano nera* [Crna ruka], ovaj je kratki ulomak dovoljan za bolje razumijevanje Notarbartolova velikoga neprijatelja.¹³⁴

Nakon izjave Leopolda Notarbartola i uhićenja Palizzola suđenje je strelovitom brzinom postalo popularno u Italiji, ali i izvan nje. Velik se broj novinara, ali i običnih ljudi, već od ranoga jutra okupljao oko milanskoga suda da prvi sazna novosti. Takozvana milanska faza suđenja privedena je kraju 10. siječnja 1900. jer je prema članku u *Corriere della Sera* sud naredio novu istragu i promjenu mjesta suđenja.¹³⁵ Druga je faza započela u Bologni također 1900. godine, gdje su, unatoč amneziji i očitim lažnim izjavama pojedinih svjedoka, unatoč svjedočenju Palizzola i Giuseppea Pitrèa te unatoč tomu što je velik broj svjedoka sud pokušao uvjeriti da mafija ne postoji, 30. srpnja 1902. Raffaele Palizzolo i Giuseppe Fontana proglašeni krivima za ubojstvo Emeanuelea Notarbartola. Obojica su osuđena na trideset godina zatvora.

Naravno, s lakoćom se može pretpostaviti da suđenje time nije završilo. Šest mjeseci kasnije Vrhovni je sud poništio presudu iz Bologne, i to na temelju neznatne pojedinosti. Jedan je od svjedoka u bolonjskome suđenju upravo završio izgovarati zakletvu kada su se odvjetnici upustili u oštru raspravu. Svjedočio je sljedeći dan, ali bez propisane zakletve, što je Vrhovnome sudu bilo dovoljno da poništi suđenje.¹³⁶ Treća faza suđenja za ubojstvo Emanuelea Notarbartola započela je u Firenci 5. rujna 1903. godine i ostala je poznata po nizu (nevjerojatnih) slučajnosti. Matteo Filipello, koji je prema Leopoldu Notarbartolu bio kontakt između Palizzola i mafijaške obitelji iz Villabate, na dan svojega svjedočenja službeno je počinio samoubojstvo, premda je svima bilo jasno da je ubijen. Filipellova smrt samo je jedan od brojnih nevjerojatnih događaja koji su se zbili, a sežu od velikih amnezija svjedoka do nestanka važnih dokumenata. Da bismo uvidjeli koliko je zapravo bilo teško ovaj slučaj uopće dovesti na sud, dovoljno je spomenuti što je Giuseppe De Felice Giuffrida još 1900. napisao: „Gospodin Scavo, na primjer, tvrdi da je ispitan dva puta [...] njegovo ispitivanje kod suca Siringa je nestalo! Nedostaje i ispitivanje nekoga Di Carla koji je pozvan kod suca odmah nakon Scava.“¹³⁷ Stotine su stranica izvješća i ispitivanja nestale tijekom tih pet godina pa su Notarbartolovi odvjetnici često nailazili na velike poteškoće. Priča je završila 23. srpnja 1904. oslobođenjem Palizzola i Fontane svih optužbi zbog „*insufficienza*

¹³⁴ GIUSEPPE CARLO MARINO, *I Padrini*, cit., 121-145.

¹³⁵ *Corriere della Sera*, Milano, giovedì-venerdì, 11-12 gennaio 1900, str. 2.

¹³⁶ JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 147.

¹³⁷ GIUSEPPE DE FELICE GIUFFRIDA, *Maffia e delinquenza in Sicilia*, Lombarda, Milano, 1900., str. 42. Tekst na talijanskome jeziku glasi: „Sarà effetto d'innocente dispersione o di sottrazione dolosa, certo è che mancano degli atti del processo alcuni interrogatori fatti avanti ai giudici. Il sig. Scavo, per esempio, ha dichiarato di aver subito due interrogatori, di cui uno dinanzi al giudice Siringo, ed uno innanzi alla Sezione d'accusa... Ebbene, quello fatto avanti al Siringo manca! Manca l'interrogatorio di un tal Di Carlo, che fu sentito immediatamente dopo lo Scavo.“

di prove“, odnosno jer je nedostajalo konkretnih dokaza protiv njih, na što Giuseppe Carlo Marino dodaje: „[...] kako se tada i radilo s mafijašima.“¹³⁸

Treba istaknuti i pojasniti da je spomenuto suđenje, osim što je jedno od najvećih i najsloženijih u povijesti prava, trenutak u kojemu prvi put u povijesti mafije na vidjelo izlazi duboka veza između mafije i politike. Možda je još i važnije da je prvi put u povijesti riječ *mafija* poprimila svoje pravo obličje. Točnije, stvorila se ideja da se iza tog pojma skriva pojava koja je evoluirala u sicilijanskome, a sada i talijanskome društvu. U ovome smislu dovoljno je zaviriti u brojeve novina *Corriere della Sera* koji su izlazili tih godina. Na primjer, u članku pod nazivom *Disgustosi incidenti al processo Palizzolo* [*Neugodni događaji tijekom suđenja Palizzolo*] stoji da svjedok Aurelio Drago tvrdi kako je u Palermu i okolici mafija prijetila svima koji su pozvani kao svjedoci optužbe na sudu u Firenci. Reporter potom opisuje sukobe odvjetnika te kako je mafija štitila Palizzola.¹³⁹ Samo je nekoliko godina prije inspektor Nicola Gatta otvoreno svjedočio da su u Palermu ljudi donedavno smatrali Palizzola jednim od šefova mafije.¹⁴⁰ U članku *I precedenti del deputato Palizzolo* [*Krivična djela zastupnika Palizzola*] još piše i da je dio novinara u Palermu otvoreno pisao baš o njegovoj suradnji s mafijom. Prema tvrdnjama novinara, na izborima iz 1882. godine bandit Leone prijetio je stanovnicima Caccama i naredio im da glasaju za Palizzola. Kada je izabran, „utrošio je sve svoje vrijeme i moć da zaštiti lokalnu mafiju.“¹⁴¹ Takvih je napisao samo u *Corriere della Sera* na stotine, pa je jasno da je suradnja politike i mafije svima bila očita, ali i da su osvijestili da mafija nije puka banda nepismenih primitivaca, već skupina vrlo mudrih osoba koje su stigle do javnoga novca, visokih financija i državne ekonomije, što slučaj Kreditnoga instituta najbolje dokazuje.

Kako tumači Francesco Renda, koji je možda i najbolje opisao posljedice toga suđenja, uz Palizzola je u pitanje doveden ukupni državni aparat te je za niz državnih službenika, policajaca i komesara dokazano da su bili duboko povezani s njime i s mafijom. Renda piše da su talijanski političari toliko strahovali od posljedica toga suđenja da su čak razmatrali prijevremene izbore da bi pozornost javnosti preusmjerili na neke druge teme.¹⁴² To je suđenje, dakle, pokrenulo takvu lavinu da se tijekom nekoliko godina u Italiji (a i šire) govorilo i pisalo samo o mafiji. Prvi se put razvila i osvijestila široka angažirana javnost koja mafiju javno uspoređuje s rakom koji se širi i pritom oštećuje sicilijansko i talijansko društvo. Najkonkretniji je plod te ogromne debate, pored brojnih članaka, nekolicina studija koje se danas smatraju klasicima antimafijaškoga pokreta.¹⁴³ Među njima svakako treba istaknuti djelo već spomenutoga odvjetnika Giuseppea De Felicea Giuffride *Maffia e delinquenza in Sicilia* [*Mafija i delinkventnost na Siciliji*] (1900.). Napisao ga je tijekom suđenja o Notarbartolu, a mafiju je opisao kao vrlo lukavu organizaciju koja se prometnula u političku, društvenu i ekonomsku silu i koja je uspjela preuzeti kontrolu nad raznim općinama na otoku.¹⁴⁴ Slično je i mišljenje Napoleona Colajannija, koji u *Nel regno della mafia* [*U kraljevini mafije*] (1900.) tvrdi da problem mafije postoji otkad je talijanska država postala kraljem mafije, a u drugome dijelu osobito stavlja naglasak na mafiju kao na politički fenomen.¹⁴⁵ Nezaobilazne su ovdje i teorije Gaetana Mosce. Pozvan je u Torino da održi sastanak pod nazivom *Che cosa è la mafia* [*Što je mafija*], a 1900. godine objavio je istoimenu studiju u kojoj je i sam inzistirao na isticanju veze između mafije i politike, koja funkcionira tako da mafija

¹³⁸ GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 84.

¹³⁹ *Corriere della Sera*, Milano, domenica, 24 gennaio 1904, str. 3.

¹⁴⁰ *Corriere della Sera*, Milano, mercoledì-giovedì, 4-5 dicembre 1901, str. 2.

¹⁴¹ *Corriere della Sera*, Milano, mercoledì-giovedì, 17-18 gennaio 1900, str. 1.

¹⁴² FRANCESCO RENDA, *Socialisti e cattolici in Sicilia 1900-1904*, cit., str. 109-110.

¹⁴³ Vidi i NANDO DALLA CHIESA, *Contro la mafia. I testi classici*, Einaudi, Torino, 2010.

¹⁴⁴ GIUSEPPE DE FELICE GIUFFRIDA, *Maffia e delinquenza in Sicilia*, cit.

¹⁴⁵ NAPOLEONE COLAJANNI, *Nel regno della mafia*, Sandron, Palermo – Milano, 1900.

jamči glasove, a istovremeno se suđenja rješavaju zastarama ili oslobađajućim presudama.¹⁴⁶ Pojavilo se još nekoliko sličnih analiza, poput djela Antonina Cutrere iz 1900. *La mafia e i mafiosi* [*Mafija i mafijaši*]. On se, naime, posvetio nastanku te organizacije i nekima od najboljih (ili najgorih) primjera mafije, kao što je „obitelj“ braće Amoroso.¹⁴⁷

U doba takozvanoga suđenja Notarbartolo, dok je debata o mafiji potresala talijansku javnost i politiku, Ermanno Sangiorgi napisao je jedan od najznačajnijih dokumenata o mafiji. Da je tada shvaćen ozbiljno, imao bi teške političke posljedice. Rodom iz Romagne, zaslužan je za uhićenje Fratellanze iz Favare, što mu je donijelo slavu, a uskoro i položaj šefa policije u Palermu. Njegovo je ime danas najpoznatije po izvješću *Rapporto Sangiorgi*. Radi se zapravo o trideset i jednome izvješću, a napisana su između 6. studenog 1898. i 19. veljače 1900. i poslana kao tajni dokumenti Ministarstvu unutarnjih poslova. Ukratko, tadašnji ga je talijanski premijer Luigi Gerolamo Pelloux pozvao da istraži ubojstvo četiriju ljudi na imanju Laganà (tada u blizini Palerma, a danas u samome gradu). Zahvaljujući nekolicini pokajnica i pokajnika, ubrzo shvaća da se iza ubojstava krije rat između mafijaške obitelji Siino i obitelji Antonina Giammone. Sangiorgi na 486 stranica izvješća iznosi prvi potpuni prikaz mafije u Italiji i u svijetu. Mafija je, tvrdi, vrlo sofisticirana i strukturirana organizacija koja ima šefove i zamjenike, vlastita pravila, duboko je uvučena u društvo i u lokalnu politiku te je u tijesnoj vezi s najbogatijim obiteljima otoka, poput obitelji Florio. Njezina baza nisu samo Palermo i Agrigento već se počela širiti i izvan Sicilije, ali i Italije, te je posebno specijalizirana u takozvanome *pizzu*. Premda je Sangiorgi pokrenuo i suđenje protiv niza mafijaša, sav je njegov rad pao u zaborav jer je ubrzo smijenjen, a njegovo je izvješće završilo u ladici nekoga ormara u Ministarstvu unutarnjih poslova i ondje desetljećima ležalo zaboravljeno.¹⁴⁸ Pored gotovo tragične sudbine Sangiorgijeva rada, za nas je važno da je na suđenju za ubojstvo Emanuelea Notarbartola Sangiorgi bio jedan od ključnih Palizzolovih tužitelja. Uhitio ga je osobno, a bio je vrlo svjestan o komu se radi i kakvi su se lobiji iza njega skrivali jer mu je premijer Pelloux 1898. godine naredio da pokrene detaljnu tajnu istragu o Palizzolu. Pozvan u više navrata kao svjedok, Sangiorgi je 1. veljače 1902. izjavio da je Palizzolo naredio Notarbartolovo ubojstvo te da je veliki kriminalac.¹⁴⁹ I ne samo to: tijekom suđenja Sangiorgi je jasno objasnio sudcima što je mafija. Ponavljao im je zapravo sve što je već napisao u izvješću koje je poslao Ministarstvu unutarnjih poslova.

Sve što je dosad navedeno samo je jedan dio priče. Naime, s jedne nam strane stoji prvi istinski angažirani pokret, koji na sve načine pokušava iznijeti činjenice o mafijaškome fenomenu, a s druge se strane sicilijanistička ideologija još jednom pokrenula, pretvarajući suđenje protiv Raffaelea Palizzola u suđenje protiv cijele Sicilije. Promovirali su to kao bitku svih bitaka za spas dobrog imena Sicilije i pritom pokrenuli dotad neviđenu propagandnu mašineriju koja je ubrzo urodila i pokretom poznatim kao *Comitato Pro Sicilia* [Odbor za Siciliju]. Prije negoli otvorimo temu te istinski paradržavne organizacije, potrebno je napomenuti da se na tzv. suđenju Notarbartolo na sve načine značenje riječi *mafija* pokušalo dovesti do potpunoga kaosa, do stotine definicija koje se međusobno potpuno razlikuju, a u konačnici i do ideje da, ako je mafija sve, mafija zapravo nije ništa. Tijekom suđenja, a i nakon njega, riječ *mafija* i dalje je bez jasnih obrisa i precizne definicije pa je kaos tada istinski dosegao svoj vrhunac. Već je početkom stoljeća na sudovima i među većinom sudaca vladalo

¹⁴⁶ Prva je inačica toga kratkog eseja objavljena kao članak za novine *Giornale degli economisti*, Vol. 20, 1900., II. serija. Za analizu smo se koristili sljedećim izdanjem: GAETANO MOSCA, *Che cosa è la mafia*, Laterza, Bari – Roma, 2002.

¹⁴⁷ ANTONINO CUTRERA, *La mafia e i mafiosi*, Alberto Reber, Palermo, 1900.

¹⁴⁸ Za široki prikaz Sangiorgijeva izvješća savjetuje se čitanje djela SALVATORE LUPO, *Il tenebroso sodalizio*, XL, Roma, 2011. Napominjemo kako je navedeno djelo dostupno na mrežnoj stranici <https://iris.unipa.it/retrieve/e3ad8916-ec1a-da0e-e053-3705fe0a2b96/tenebroso%20sodalizio.pdf> O izvješću Ermanna Sangiorgija vidi i JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 92-124.

¹⁴⁹ Vidi u *Il processo Palizzolo e Comp.* u *Corriere della Sera*, Milano, sabato-domenica, 1-2 febbraio 1902, str. 2.

mišljenje da je mafija obični kriminal koji kao takav ne postoji samo na Siciliji već i drugdje, no naziva se *teppa* u Milanu, *camorra* u Napulju i *barabberia* u Torinu. Na Siciliji se naziva mafijom isključivo zbog stalne uporabe te riječi.¹⁵⁰ Slično piše i Giuseppe Alongi 1904. godine, da se na spomenutom suđenju, na sudovima općenito, u novinama, pa čak i u Parlamentu može naići na različita određenja mafije jer se negdje tvrdi da ona ne postoji, a drugdje da su svi Sicilijanci mafijaši.¹⁵¹ Drugačije nije ni moglo biti kada znamo da se na sudu samo nekoliko dana prije Sangiorgijeva svjedočenja pojavio i Giuseppe Pitrè. Ranije smo spomenuli da je taj veliki znanstvenik o mafiji imao određeni stav koji je unatoč svemu jasno i glasno ponovio na suđenju u Bologni: riječ *mafija* nekad je bila sinonim za ljepotu, a kasnije je postala sinonim za bahatost mladih Sicilijanaca. Kako vele Francesco Renda i Salvatore Lupo, umjesto da govori o mafijaškome fenomenu kao takvom, Pitrèovo je svjedočenje bilo usmjereno isključivo na filologiju i na povijest riječi *mafija*, čime je sud pokušao uvjeriti u benignost toga termina.¹⁵² U istome kontekstu treba spomenuti i svjedočenje Ignazija Florija, posljednjega nasljednika najmoćnije i najbogatije sicilijanske obitelji. Obitelj Florio bila je vlasnik silnoga imanja koje je obuhvaćalo banke, brodogradilišta i razne tvornice, ali i novine, hotele i grandiozne palače. Bili su pokretači palermanske *belle époque* te je zahvaljujući njima na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće taj grad ušao u svoje zlatno doba. Unatoč tomu, od Sangiorgija se do danas pojavio niz svjedočenja o tomu da je obitelj Florio katkada izravno ili neizravno surađivala s mafijom. Zbog toga i zbog očito bliskih veza s Raffaeleom Palizzolom, na pitanje postoji li u Palermu mafija Ignazio Florio daje sljedeći odgovor: „Mafija? Nikad nisam čuo za nju.“ Kad su mu tužitelji napomenuli da je mafija organizacija kojom se ponekad služe i političari na izborima, Florio je odgovorio: „Nevjerojatno je koliko se ogovara i laže kada se govori o Siciliji. Mafija na izborima! Nikad! Nikad!“¹⁵³

Ako se u obzir uzme tadašnja književnost, jasno je da je sve to samo dio strategije za dovođenje toga koncepta do potpunoga kaosa. Da budemo objektivni: nije književnost ta koja je trebala legitimirati postojanje mafije, a njezina zadaća nije bila ni da pokrene pravi angažirani pokret protiv toga fenomena. Problem je, međutim, u tomu što je dio sicilijanske književnosti bio prilično osjetljiv prema mafiji i na vlastitu je grbaču preuzeo opis mafije, znatno više no što su to učinili razni eseji. Dakle, ako je kazališno djelo *I mafiusi di la Vicaria* prvi put u povijesti opisalo djelovanje mafije, skoro stotinu godina kasnije krimić *Il giorno della civetta* Leonarda Sciascie pretvorio je tu temu u gotovo univerzalan problem. Premda ovo nije rad koji se bavi slikom mafije u sicilijanskoj, ali i talijanskoj književnosti, za što je potrebna svojevrsna analiza, time nam se otvara jedno istinski važno i iznimno složeno pitanje koje obuhvaća samo shvaćanje dijela povijesti talijanske književnosti. Naime, dok je slučaj Notarbartolo i sve što je nakon njega uslijedilo postajao nacionalna tema, u Milanu i na Siciliji živjeli su i radili autori koji su tijekom druge polovice 19. stoljeća po uzoru na Zolin naturalizam razvili takozvani verizam. Taj se pravac mafijom bavio vrlo malo, a ako je što i opisano, u pravilu se radilo o prilično sicilijanističkome prikazu mafije.¹⁵⁴ Time se otvara zanimljiva i složena tema – kako je moguće da pravac koji tvrdi da opisuje stvarne probleme Sicilije o mafiji gotovo šuti? Cilj ovoga rada, naravno, nije da pokuša odgovoriti na to pitanje, no ponašanje nekih književnika s jedne strane nedvojbeno dokazuje da je sicilijanistička ideologija imala prijatelje i saveznike u svijetu književnosti, a s druge nam otvara još nekoliko neizbježnih i zamršenih pitanja.

Kao jasan primjer uzmimo ponovno književnika Luigija Capuanu. Dok se vodilo suđenje Palizzolu, između 1900. i 1903., utemeljitelj verističkoga žanra napisao je kazališno djelo u tri čina pod nazivom *Lu cavalieri Pidagna [Vitez Pidagna]*. Bez previše pojedinosti, priča

¹⁵⁰ FRANCESCO RENDA, *Socialisti e cattolici in Sicilia 1900 – 1904*, cit., str. 405-406.

¹⁵¹ Vidi u SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 164-165.

¹⁵² Ibid., str. 165-166 i FRANCESCO RENDA, *Socialisti e cattolici in Sicilia 1900 - 1904*, cit., str. 406.

¹⁵³ Dio svjedočenja Ignazija Florija nalazi se u ibid., str. 405.

¹⁵⁴ Vidi i MASSIMO ONOFRI, *Tutti a cena da don Mariano*, cit., str. 94-95.

govori o bogatome i moćnome Sicilijancu gospodinu Pidagni, ludo zaljubljenome u glumicu Elsu Moro, „Talijanku... sa sjevera“, spremnome na sve da ona ne napusti Siciliju (iako ga je na kraju i prevarila). Capuana otvoreno piše o riječi *mafija*, no ne u očekivanome značenju, već je iz nekoliko dijaloga između gospodina Pidagne i Else jasno da je mafija za njega sinonim za ljubomoru. „*Mafiusi pp'amuri*“ [„mafijaš zbog ljubavi“] govori da se radi o nekakvu virilnome ponašanju Sicilijanaca. No to nije sve. U tijeku se radnje povremeno pojavljuje Carru Longu, jedini lik kojega Capuana predstavlja kao mafijaša. Kako tvrdi Pietro Mazzamuto, Capuana se njime koristi da bi mafiju oslikao kao folklorno ponašanje mladih Sicilijanaca, koje je prikazao kao skupinu smiješnih seljaka.¹⁵⁵ Carru radi za gospodina Pidagnu i čini sve što mu on naređuje, čime jasno potvrđuje ideju da su mafija tek banalni i smiješni mladići, niža društvena klasa, koji nisu pametni nego su tek pomoćnici koji po potrebi mogu postati i nasilni. U to se vrijeme mafija, već prikazuje kao političko-kriminalistički fenomen sa svojim ciljevima, poviješću i posebnom strukturom, ali književnost i dalje inzistira na liniji kaosa i na ideji da je to samo ponašanje te da su mafijaši gotovo zasebna klasa seljaka.¹⁵⁶ U pravu je Massimo Onofri kada tvrdi da je najvjerojatniji razlog za ležerno ponašanje književnika prema temi mafije to što su opasnijima smatrali članke u novinama koji su govorili o mafiji negoli samu aktivnost mafije na otoku.¹⁵⁷

No kako je već spomenuto, sicilijanistička ideologija nije proizvela samo individualne reakcije pojedinih osoba, već je u noći između 30. i 31. srpnja 1902., dakle odmah nakon proglašenja Palizzola i Giuseppea Fontane krivima za ubojstvo Emanuelea Notarbartola, osnovan takozvani *Comitato Pro Sicilia* [Odbor za Siciliju]. Osnivač toga odbora bio je Giuseppe Pitrè, koji je ujedno i autor manifesta, a prvi je susret organiziran u Palači Raffadali u Palermu samo nekoliko dana nakon presude. Na osnivačku su se skupštinu odazvali sicilijanski političari, aristokracija i inteligencija, među njima i šest parlamentarnih zastupnika te brojni odvjetnici i razna gospoda. Nužno je ovdje napomenuti da cilj toga pokreta nije bilo isključivo Palizzolovo oslobođenje. Odbor za Siciliju, što je Francesco Renda temeljito dokazao, bio je vrlo strukturiran, složen i katkada kontradiktoran. Proglašenje Palizzola krivim pokrenulo je podjelu Sicilije (ali i cjelokupne talijanske javnosti) u dvije skupine: za jedne je presuda značila pobjedu nad mafijom i težak udarac politici koja se na mafiju oslanjala za ostvarenje vlastitih potreba, a drugi su je vidjeli kao rezultat predrasuda prema Siciliji i smatrali da se takva presuda mogla donijeti samo na sjevernome sudu poput bolonjskoga.¹⁵⁸ O Odboru je možda i najvažnije naglasiti da „[...] palermanska gospoda nisu pokrenula taj revolt protiv presude iz Bologne zbog samoga Palizzola, već zato što nisu htjeli da zahvaljujući njoj socijalistička partija na Siciliji dođe do moći.“¹⁵⁹ Prava je svrha toga odbora isključivo političke naravi, a nastao je jer su brojni Sicilijanci, a osobito lobi sicilijanskih baruna, nakon bolonjske presude strahovali da će socijalisti u Italiji pokrenuti veliku debatu kojom će se, osim odnosa društvenih slojeva na Siciliji, u pitanje dovesti i sama priroda organizacije moći na otoku. Proglašenje Palizzola krivim ukazivalo je ponajprije na to da mafija ima svoju ulogu u sicilijanskoj i državnoj politici pa su mnoge stranke, a osobito socijalisti, u takvoj presudi vidjeli mogućnost pokretanja duboke promjene u sicilijanskom i društvenom sustavu, a to je za barune značilo da dolazi početak kraja. Presuda je ustvari izvorište podjele na stranke koje se služe mafijom i poštene, antimafijaške stranke koje napokon imaju konkretno oružje i mogu ga upotrijebiti za dolazak na vlast. Kako tumači Renda: „U tom kontekstu, postavljajući se u samo vodstvo Odbora za Siciliju, agrarna je desnica željela dokazati da Giolitti i njegove pristalice ne smiju ni pomisliti na koaliciju sa

¹⁵⁵ PIETRO MAZZAMUTO, *La mafia nella letteratura*, cit., str. 26.

¹⁵⁶ Vidi i MASSIMO ONOFRI, *Tutti a cena da don Mariano*, cit., str. 82-84.

¹⁵⁷ Ibid., str. 95-98. O odnosu verizma i mafije vidi u istome djelu str. 70-98.

¹⁵⁸ FRANCESCO RENDA, *Socialisti e cattolici in Sicilia 1900 – 1904*, cit., str. 379-381.

¹⁵⁹ Ibid., str. 394-395.

socijalistima da ne bi oštetili one koji su na Siciliji najmoćniji, moćniji čak i od Vlade.¹⁶⁰ Postaje, dakle, jasno zašto je prosvjed protiv presude Palizzolu bio tek marginalni dio djelovanja Odbora za Siciliju, ali i zašto većina njegovih osnivača nije uopće bila na Palizzolovoj strani ili imala bilo kakve odnose s mafijom. Naime, živjeli su na područjima poput Catanije u kojima mafija nije ni postojala.¹⁶¹

Kada se sagleda sve što je dosad navedeno, jasno je zašto je jedan od ciljeva Odbora za Siciliju bio baš odbacivanje presude iz Bologne. Svi njegovi pripadnici i brojni simpatizeri sudjelovali su u borbi istovremeno i za obranu i za uništenje ideje o mafiji, ali i same pomisli da se dio političara koristi mafijom. Treba ovdje naglasiti da je suđenje za ubojstvo Notarbartola za Talijane onoga vremena bilo veliki šok i trauma. Iako sporo i teško, javnost je postupno shvaćala da mafija nije samo sicilijanski već i nacionalni problem jer su se krakovi te hobotnice proširili javnim i državnim sektorom – ministarstvima, parlamentom i među najkvalificiranijim pripadnicima Vlade, i to ne isključivo Sicilijancima.¹⁶² Razvijanje takva shvaćanja urodilo je brojnim stručnim analizama o mafiji, među kojima se ističu Moscina ili Colajannijeva, koje su primarno služile da bi zadovoljile znatiželju javnosti, ali je istovremeno stvoreno mišljenje da mafija i nije tako opasna kako se katkad predstavlja te upravo stoga nema nikakve veze s politikom. Potonje je plod ciljane strategije Odbora za Siciliju, koji je širenjem takvih viđenja nastojao srušiti kamen temeljac na kojemu se zasnivao pokušaj pobune protiv sicilijanskoga društvenog sustava. Autor Luigi Capuana, koji je mafijaše prikazivao kao skupinu glupana, i to baš u vrijeme kada je Palizzolo i službeno okrivljen za Notarbartolovo ubojstvo, dokazuje koliko je ta strategija bila razgranata među sicilijanskom inteligencijom.

I uza sve upitne grane djelovanja Odbora, poput (ponovnoga) širenja utopijske ideje o Republici Siciliji, samo nekoliko godina nakon osnutka izborio je beskompromisnu pobjedu. Premda je najbolje rješenje za tadašnjega premijera Giovannija Giolittija bio izravan sukob s Odborom, uvjerali su ga uz pomoć izaslanika u Parlamentu da bi takav konflikt oštetio samo njega i da bi se njime ponovno potvrdila njegova teška narav i sklonost represivnoj politici. Donesena je odluka o mirnim i opreznim odnosima, što oslobađajuća presuda Palizzolu iz 1904., a osobito kako je do nje došlo, duboko dokazuje. Piše Renda: „Suočena s tim dvama aspektima pokreta, individualnom borbom za Palizzola s jedne strane te općom borbom za sicilijanske interese s druge, Vlada je donijela dvosmislenu, ali značajnu odluku da oslobodi čovjeka koji je nesumnjivo bio referent mafije u Parlamentu i simbol veze između mafije, politike i moći, čak i ako nije bio kriv za Notarbartolovo ubojstvo.“¹⁶³

Iz toga suđenja proizlazi vrlo kontradiktorno viđenje mafije, do te mjere da se više uopće nije moglo razaznati što je, je li ona odista tajna udruga ili je vrsta ponašanja Sicilijanaca, pa čak i izmišljotina sjevernih novina. Te su dvojbe, kako ćemo uskoro vidjeti, potrajale gotovo do osamdesetih godina 20. stoljeća, što slučaj Leonarda Vitalea najbolje dokazuje. Otpišemo li ih kao banalnu igru definicija, duboko griješimo. Kako smo ranije spomenuli, ako je pojam mafije javnosti nejasan, u konačnici se delegitimiraju svi politički, ali i sudski postupci protiv pripadnika organizacije, što garantira anonimnost, bezbrižan rad i mogućnost njezina daljnega širenja bez straha od mogućih prepreka. Mafija, dakle, jednostavno ne postoji. Stoga postaje jasno zašto se mafija svim raspoloživim sredstvima pokušavala sakriti iza ideje da je samo izraz sicilijanske popularne kulture koji ostali ne razumiju. Jasno je također kako su se mafijaši okoristili sicilijanističkom ideologijom, na što ćemo ukazati primjerom sprovoda don Calogera Vizzinija, na kojemu su u govorima punim apologije hrabrosti, altruizma, rješavanja problema bez policije, pa i ljubavi i ljubomore prema vlastitim

¹⁶⁰ Ibid., str. 395.

¹⁶¹ Ibid., str. 386.

¹⁶² Ibid., str. 404-405.

¹⁶³ Ibid., str. 397.

stvarima, izjavljivali da su ponosni mafijaši ako se to smatra mafijaškim ponašanjem. Mafiji je u tim težnjama pomogao dio sicilijanske inteligencije jer su u nastojanju da očuvaju čast i ugled Sicilije nehotice postali saveznici mafijaša. Iz te su perspektive članak u *Corriere della Sera* smatrali štetnijim nego Notarbartolovo ubojstvo. Da bismo to pokazali primjerom, smatramo da je primjereno ponoviti jedan od najpoznatijih govora o mafiji na Siciliji koji u prijevodu glasi: „[...] ako se smatra da je mafija nepodnošenje nepravde, poštovanje prema ugroženim osobama, borba za prava siromašnih, a to su zapravo posebnosti sicilijanske duše, onda i ja sam mafijaš i ponosan sam na to.“ Autor je govora političar Vittorio Emanuele Orlando (1860. – 1952.), a govor je javno održao 1925. godine u jeku svoje predizborne kampanje protiv fašističke liste. Međutim, ostao je zapamćen zbog niza razloga. Osim što sam po sebi donekle dokazuje raširenost mafije u staroj sicilijanskoj političkoj klasi, postao je simbol kaosa koji je nastao oko pojma mafije, ali i spomenute neizravne koristi koja je za mafiju proizišla upravo iz njezina izjednačavanja sa sicilijanskom popularnom kulturom te instinktivnim i urođenim ponašanjem Sicilijanaca, što je postalo jedna od matrica nastaloga nereda.¹⁶⁴

Taj je kaos zapravo doveo do potpunoga podcjenjivanja mafije, a cijena je toga bila iznimno visoka. Ovdje se ponajprije misli na njujorškoga heroja, policajca Joea Petrosina, drugoga značajnoga leša koji je mafija za sobom ostavila i jedne od njezinih najpoznatijih žrtava. Poput Notarbartolove sudbine, i njegov je slučaj bio inspiracija za brojne romane, dokumentarne filmove, stripove, pa čak i nekoliko igranih filmova i serija. Valja stoga ukratko pregledati njegov život, a osobito neprijatelje kojima se suprotstavio.¹⁶⁵ Rođen kao Giuseppe 1860. godine u Paduli, u regiji Kampaniji, živio je odista filmski život. Godine 1873. s obitelji je doselio u New York te je isprva radio kao smetlar. Tih je godina policija osiguravala djelatnost prikupljanja smeća (jer je ona bila dijelom gradske policije) pa je Petrosino uskoro došao u kontakt s policajcima. Tako mu se pružila mogućnost da upiše policijsku akademiju. Postavši jedini Talijan u policiji, na početku karijere suočavao se s brojnim teškoćama, no ubrzo su ga upornost, poštivanje pravila i velika ozbiljnost prometnuli u jednoga od najboljih njujorških policajaca. Preokret u njegovoj policijskoj karijeri može se pripisati Theodoreanu Rooseveltu (budućemu američkom predsjedniku), koji je kao načelnik policije u Petrosinu prepoznao iznimno sposobnoga policajca pa je taj bivši smetlar uskoro postao i narednik. Uspon Petrosinove karijere može se pripisati i činjenici da su u razdoblju između 19. i 20. stoljeća milijuni siromašnih Talijana, ponajviše s južnoga dijela poluotoka, gotovo preplavili Ameriku. Naime, između 1901. i 1913. iselila se gotovo četvrtina žitelja Sicilije. Budući da su policajci govorili samo engleski, potreban im je bio netko tko prepoznaje razne dijalekte južne Italije i tko može komunicirati s tim ogromnim brojem novih stanovnika New Yorka, što dovoljno objašnjava Petrosinov brzi uspon.

Unatoč svemu, prava prekretnica u njegovu životu započinje 14. travnja 1903., kada je gospođa Frances Connors primijetila da iz jedne zapuštene bačve viri stara jakna. Kad se približila da je podigne, ugledala je tijelo muškarca gotovo prerezano na dva dijela (glava je stajala između koljena). Time je počeo jedan od najpoznatijih slučajeva u povijesti američke policije, poznatiji kao *slučaj tijela u bačvi*. Petrosino je u samo nekoliko dana ustanovio da je žrtva mafijaš Benedetto Madonia te da se iza ubojstava krije banda Giuseppea Morella. Istraga je okončana dva tjedna kasnije, 1. svibnja 1903. godine, no suđenje nije nikamo

¹⁶⁴ O govoru detaljnije u GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 128 te JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 187-188.

¹⁶⁵ Da bismo izbjegli ponavljanje, napominjemo da je sve što je na ovim stranicama navedeno o Petrosinu i o mafiji prethodno ustanovljeno u sljedećim djelima: JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 199-220; GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 105-107; SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 178-182 te u eseju ARRIGO PETACCO, *Joe Petrosino. L'uomo che sfidò per primo la mafia italoamericana*, Mondadori, Milano, 2001. (ovdje se citira elektronička knjiga). Važno je napomenuti da se oko Petrosina razvio svojevrsni kulturni sektor. Primjer su prvi službeni filmovi o mafiji, koji se odnose baš na njega: prvi je dokumentarni film o njegovu sprovodu iz 1909. godine, a drugi je iz 1912. godine i naziva se *The Adventures of Lieutenant Petrosino* režisera Sidneyja M. Goldina. U cijelosti se može pogledati na <https://www.youtube.com/watch?v=SvfqcqUYk0E>.

vodilo. Naime, čak je i supruga pokojnoga Madonije pred sudom naglo razvila amneziju, a isto se dogodilo i optuženicima pa je slučaj tijela u bačvi još uvijek službeno neriješen. Zahvaljujući tomu, Petrosino je postao najpopularniji policajac u gradu, šef talijanske podružnice njujorške policije (takozvana *Italian Branch*) i poručnik (prvi Talijan s tim činom u povijesti američke policije).

Ovdje trebamo kratko naglasiti nekoliko činjenica o Morellovoj bandi, ali i o cjelokupnoj mafiji u SAD-u. Mafijaši su, naravno, u Ameriku stizali skriveni među milijunima siromašnih Talijana koji su tražili sreću na drugoj strani oceana. Mafija se nije odmah razvila, što je možda i važno, nego je na početku bila tek dio takozvanoga podzemlja velikih gradova. Tek je nakon desetljeća rada mafija uspjela uspostaviti svoju kriminalističku mrežu, koja se širila od zapadne do istočne obale, pa čak i do Kanade. Kako navode brojni historiografi, mafija nije nastala u nekoj siromašnoj i nerazvijenoj sredini. Humus na kojemu je ta biljka procvatila bio je dinamični kvart *Little Italy*, u koji su na početku 20. stoljeća najviše ulagali Talijani. Cijene nekretnina drastično su porasle te je kvaliteta života općenito naglo skočila.¹⁶⁶

Imajući to na umu, moramo naglasiti da je Petrosino uočio čvrstu vezu između bandi poput Morellove i Sicilije. Mnogi su mafijaši, naime, službeno bili uvoznici ulja, vina, naranča i drugih proizvoda s otoka, što im je omogućilo da bez poteškoća putuju na Siciliju i natrag. Važno je napomenuti i da je sicilijanski kum don Vito Cascio Ferro, pripadnik, strateg i tajni vođa Morellove bande, često putovao za Ameriku. Isto su činili Raffaele Palizzolo i Giuseppe Fontana nakon oslobađajuće presude za Notarbartolovo ubojstvo, pa i sam Morello, koji je zbog brojnih razloga bio čest gost sicilijanskih „prijatelja“.

Mafija se u Americi nije razvijala prema istome modelu kao na Siciliji jer su pravila igre, premda u mnogočemu slična, u drugome bila znatno drugačija. I u Americi je organizacija kontrolirala određeni broj glasova (osobito među Talijanima), a time i dio političara, kontrolirala je dio policajaca, dio sindikata i dio javnih ustanova (čemu svjedoči činjenica da su Sicilijanci uvijek s lakoćom dobivali oružani list), no na Siciliji je mafija bila jedina takva organizacija, a u New Yorku se i u Americi općenito morala suočiti s raznim drugim bandama, primjerice bandom Napolitanaca, bandom *Five Pointers* Paula Kellyja (rođenoga u Napulju kao Paolo Antonio Vaccarelli) te bandom Iraca. Kako naglašava John Dickie: „Umjesto da su se bavili odnosima među obiteljima iz iste organizacije, što je bilo pravilo na Siciliji, mafijaši iz New Yorka našli su se u kriminalističkoj varijanti međunarodne diplomacije.“¹⁶⁷ U SAD-u je mafija, dakle, bila banda među drugim bandama. Premda je bila među najutjecajnijima, nikada nije bila jedina organizacija na terenu. U multietničkoj je sredini bila primorana na suradnju s različitim kulturama, različitim religijama i različitim načinom rada i kontrole nad čikaškim i njujorškim kvartovima. To ju je s tehničke strane dovelo do dviju relevantnih promjena. U trenutku kada je Amerika mafiji postala vrlo važna, bande poput Morellove pretvorile su se u veliku bazu svih mafijaša sa Sicilije, što je dovelo do bratimljenja i suradnje pripadnika raznih „obitelji“ iz okolice Palerma. U takvu okruženju mafijaši nisu više bili fiksni, već su slobodno surađivali, a mogli su se pripojiti i drugim mafijaškim bandama. Uz to, pripadnici američke mafije s vremenom nisu nužno bili samo Sicilijanci. Da bi se to dokazalo, dovoljno je spomenuti židova iz Bjelorusije Meyera Lanskoga, najbližega suradnika čovjeka koji je izmislio Kupolu i oca moderne *Cosa Nostra* Luckyja Luciana. Upravo to najbolje pokazuje da se mafija dobro udomačila u novoj sredini.

Za kraj treba spomenuti da takozvana *Mano Nera* [Crna ruka], što je omiljen naziv za mafiju u SAD-u u Petrosinovo doba, zapravo i nije bila organizacija, već pojava iznuđivanja novca pismima na kojima je bila nacrtana upravo crna ruka. Činilo se to prema modelu napuljske *camorre*, a nisu to radili samo Sicilijanci, nego sve talijanske bande u određenome gradu, a

¹⁶⁶ JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 202-203.

¹⁶⁷ Ibid., str. 212.

novac je većinom oduziman poštenim talijanskim iseljenicima. Te su skupine bile neovisne jedna o drugoj pa se Crnu ruku zaista ne može smatrati kriminalističkom mrežom bilo koje vrste.¹⁶⁸ Morellova je banda, dakle, bila posebno specijalizirana za iznuđivanje novca sustavom poznatim kao Crna ruka, imala je duboke veze sa Sicilijom te je iz godine u godinu gradila svoju kriminalističku mrežu na američkome teritoriju.

Petrosino je s time bio dobro upoznat i želio je zadati smrtonosni udarac američkoj mafiji tako što će pobijediti mafiju na Siciliji. Otputio se u Italiju u veljači 1909. godine uvjeren da mafija ne može i neće ubiti policajca i da će uskoro doći do same glave organizacije. Njegovo je tijelo vraćeno u SAD 9. travnja 1909. brodom *Slavonija*, nakon što je 12. ožujka 1909. na prepunome glavnom trgu Palerma, Trgu Marina, netko u njega ispalio četiri metka. Petrosinovo ubojstvo nije dovelo do velikoga suđenja. Suđenja, naime, uopće nije bilo, unatoč nezadovoljstvu američke policije i medija. Njegovo je ubojstvo još uvijek neriješeno.¹⁶⁹ Potrebno je ukratko naglasiti da je njegovo ubojstvo rezultat potpunoga podcjenjivanja mafije. Isto ističe i John Dickie, koji tvrdi da se iz Petrosinova intervjuja o slučaju tijela u bačvi vidi da je njegovo mišljenje o mafiji bilo pod snažnim utjecajem folklorističkoga viđenja te pojave, ali i predrasuda.¹⁷⁰ U vrijeme dolaska u Italiju Petrosino je bio najpopularniji njujorški policajac i jedan od najpoznatijih američkih policajaca pa su talijanski iseljenici po izlasku iz karantene na otoku Ellis često odlazili do policijske postaje da bi ga vidjeli. Upravo zbog bahatosti Petrosino nije uopće shvatio da je mafija na Siciliji znatno opasnija i kompleksnija od Morellove bande, a osobito da se radi o vrlo složenoj organizaciji koja je daleko od njezina folklorističkoga prikaza. Petrosino se na Siciliji registrirao kao Simone Guglielmo (premda su američke novine javnost izvijestile o njegovu dolasku) te je prikupio mnoge informacije o mafiji zahvaljujući ponajprije svojim dolarima, a ne lokalnoj policiji, jer je vjerovao da je ona u dogovoru s mafijom. Kako ističe Giuseppe Carlo Marino, vjerojatno je da je Petrosino zaista dobio važne informacije i da je shvatio da se bori protiv kompleksnoga neprijatelja, tajnoga paradržavnog sustava koji ima pravila, zakone i veze izvan Sicilije i u SAD-u.¹⁷¹ No nije na vrijeme shvatio da se nalazi na području kojim upravljaju mafija i zakon *omerte* te da mu nikad neće dopustiti da živ napusti Siciliju, ponajprije zbog sukoba s američkom Crnom rukom. Nekoliko je članova Morellove bande otputovalo na otok da organiziraju njegovo ubojstvo. Prema informacijama kojima danas raspoložemo, ubojstvo su naredili Giuseppe Morello i Giuseppe Fontana, a organizirano je po nalogu *bossa* don Vita Cascia Ferra. Njega su i uhitili kao mogućega ubojicu Joea Petrosina, a u džepu mu je pronađena Petrosinova fotografija, no takozvani *Boss* Dvaju Svjetova imao je čelični alibi: u trenutku ubojstava bio je kilometrima udaljen od Palerma, u kući parlamentarnoga zastupnika. Svi koji su bili optuženi za ubojstvo oslobođeni su već u fazi istrage jer protiv njih nije postojao nikakav konkretan dokaz.

No upravo se ovdje trebamo nakratko osvrnuti na lik don Vita Cascia Ferra da bismo pokušali objasniti tko je odista bio taj Petrosinov najveći neprijatelj.¹⁷² Bio je polupismen, bez kulture, ali i prvi pravi kum u povijesti mafije. Iznimno su ga cijenili političari i moćnici, ali i sicilijanski seljaci, pa je upravo stoga izravno upravljao velikim brojem sicilijanskih mafijaških obitelji i američkom mafijaškom podružnicom. Don Vito Cascio Ferro utemeljio je

¹⁶⁸ U ovom smislu vidi SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 178.

¹⁶⁹ U lipnju 2014. godine talijanska je policija uhitila Domenica Palazzotta, koji se u jednome pozivu prijateljsima hvalio o velikoj mafijaškoj tradiciji njegove obitelji, čiji je član bio i Paolo Palazzotto, stric njegova oca, koji je, pretpostavlja se, ubio Petrosina prema naredbi don Vita Cascia Ferra. Više vidi u SERGIO RAME, *Mafia, cimice svela dopo 100 anni l'assassino di Joe Petrosino* u *Il Giornale*, 23. lipnja 2014. (<https://www.ilgiornale.it/news/cronache/mafia-cimice-svela-100-anni-lassassino-joe-petrosino-1030637.html>)

¹⁷⁰ Vidi odlomak intervjuja u JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 217-218.

¹⁷¹ GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 105-107.

¹⁷² O dvoboju Petrosina i Cascia Ferra te o tomu povijesnome razdoblju općenito više se može saznati u dokumentarnome filmu SERGIO LESZCZYNSKI, *Joe Petrosino contro Don Vito*, emitiranom za emisiju *La Storia Siamo Noi* Giovannija Minolija na talijanskome televizijskom programu Rai Tre. Dokumentarni se film može pogledati na <https://www.youtube.com/watch?v=6cbSXDfSUkw>.

strategiju širenja mafije SAD-om, a izumio je i *pizzo*, doslovno 'kljun', prema izreci da i mafija mora namočiti vlastiti kljun u tuđemu biznisu. Uveo je i niz drugih novina, a danas se smatra utemeljiteljem organizacije koja se kasnije reorganizirala i postala poznata kao *Cosa Nostra*. Naravno, Petrosino ga je vrlo dobro poznao, i to jer ga je u tijeku uhićenja Morellove bande osobno uhitio i ispitaao, no s obzirom na njegov tragičan kraj i na činjenicu da se sam postavio u ralje te zvijeri, zaključujemo da ga je ipak značajno podcijenio.¹⁷³

Nakon Petrosinove smrti i njegova ogromnoga sprovoda u New Yorku (u povorci je bilo oko 250 000 građana) mafija se u SAD-u ubrzo razvila i postala složena kriminalistička mreža, za što je zapravo kriv zakon o prohibicionizmu koji joj je pružio nevjerojatnu priliku za razvoj i zaradu.¹⁷⁴

¹⁷³ Više o Don Vitu Casciu Ferru vidi u GIUSEPPE CARLO MARINO, *I Padrini*, cit., str. 76-120.

¹⁷⁴ Ne iznenađuje stoga što je *Time Magazine* uvrstio mafijaškoga bossa Luckyja Luciana među najutjecajnije ljude 20. stoljeća. Naime, ogromnu zaradu mafije tijekom prohibicionizma Luciano je uložio u legalnu američku ekonomiju, što je dalo veliki poticaj čitavom društvu SAD-a, ali i šire. Vidi EDNA BUCHANAN, *Lucky Luciano: Criminal Mastermind* u *Time100*, Vol. 152., Br. 23, 7. prosinca 1998.

Kako je mafijaš Francesco Cuccia gotovo uništio mafiju

O prvome službenom posjetu Benita Mussolinija Siciliji 1924. godine kruže mnoge legende. Jedna od najpoznatijih tvrdi da se taj dan Mussolini probudio vrlo raspoložen. Planirao je mnogo posjeta tijekom dana, a među njima i kratak izlet do predivnoga sela Piana dei Greci (danas Piana degli Albanesi). Mussolinija je osobno dočekaao tadašnji načelnik Francesco Cuccia, šef lokalne mafije. Legenda kaže da se Cuccia tijekom šetnje okrenuo prema Mussoliniju i nonšalantno mu šapnuo: „Veličanstvo, zašto Vam je potrebno toliko policajaca? Dok ste sa mnom, Vi se nemate o čemu brinuti jer sam ja ovdje gazda.“ Potom se Cuccia okrenuo prema brojnim okupljenim mještanima i viknuo: „Nitko ne smije dirati Mussolinija, on je moj prijatelj i najbolji čovjek na svijetu!“ Andrea Camilleri tvrdi da je Mussolini u samo nekoliko sekundi pozelenjeo od bijesa.¹⁷⁵

Priča je istinita i premda nitko nije siguran što je točno Francesco Cuccia rekao Mussoliniju, smisao je sačuvan. Time je, naravno, isparilo Mussolinijevo dobro raspoloženje, ali ga je po povratku u Rim navelo na odluku da se mora riješiti mafije, naravno, na sebi svojstven način. Cuccia, mora se priznati, nije glavni krivac za oštre postupke fašista prema mafiji, već je samo kap koja je prelila čašu. Naime, kao vođa režima, Mussolini je mrzio mafiju i politički sustav Sicilije iz dubine duše zbog vrlo jednostavnoga razloga: od ujedinjenja Italije sve su talijanske vlade štatile posebnu autonomiju koju su Sicilijanci uvijek zahtijevali. Za režim koji je nastojao kontrolirati cijelu državu na totalitaristički način takav zahtjev nije bio samo posve neprihvatljiv već i nemoguć. Kako tvrdi historiograf Giuseppe Carlo Marino, nakon što je iskoristio glasove Liberalne stranke Sicilije, Mussolini je jednostavno izbacio, a djelomično i likvidirao veći dio sicilijanske političke klase iz doba prije fašizma te ih je zamijenio osobama od povjerenja. Po rješavanju službenoga dijela Mussolini je bio vrlo svjestan da za potpunu vlast nad otokom mora uništiti mafiju. Talijanski je diktator znao da se njegov režim na Siciliji neće moći proglasiti sve dok mu svojevrsna paradržavna organizacija izravno konkurira za tu vlast. Dana 23. listopada 1925. prefekt Cesare Mori s punim je ovlastima službeno angažiran da se jednom zauvijek riješi mafije. Treba napomenuti da Mori nije bio simpatičan fašistima: dok je bio prefekt Bologne, borio se baš protiv fašističke nacionalne mladeži, što mu mnogi Mussolinijevi prijatelji nikako nisu mogli oprostiti.¹⁷⁶

Usljedila je jedna od najpoznatijih stranica u povijesti mafije. Nakon dolaska na Siciliju Moriju je ubrzo pripisan nadimak po kojemu je naširoko poznat, *Čelični Prefekt*, a razlog je lako objašnjiv. Da bi pokazao zube mafiji i banditizmu, Morijev je prvi akt bio povijesni događaj poznat kao Opsada Gangija. U tom su malom selu njegovi policajci uzeli za taoce sve žene i djecu kako bi prisilili bandite da se predaju, sve ih uhitili, a pritom počinili nezamislive grozote. Selo Gangi trebalo je biti Morijeva vizitka na Siciliji i upravo je kao takvo i zapamćeno. Tijekom njegove opsade Sicilije mafija je istinski zadobila težak udarac, do te mjere da se dio mafijaša skrivao u poljima, a drugi su bili primorani prebjeći u SAD. Mori je uspio čak i uhititi *Bossa* Dvaju Svjetova, don Vita Cascia Ferra, koji je potom od gladi i žeđi preminuo u zatvoru u Pozzuoli (Napulj) tijekom bombardiranja 1943. godine.

Da ne duljimo o Cesareu Moriju, potrebno je samo napomenuti da su se u njegovoj strategiji ukazala dva konkretna problema. S jedne je strane odista gotovo uspio uništiti mafiju, ali su s druge budući *superbossovi* poput don Calogera Vizzija ili Giuseppea Genca Russa, unatoč tomu što su bili kažnjeni prognanstvom ili zatvorom, to razdoblje preživjeli bez ozbiljnijih posljedica i dalje nastojali širiti svoj posao i moć. Pored toga, Mori, kao i svi koji su došli prije

¹⁷⁵ ANDREA CAMILLERI, *La banda Sacco*, Sellerio, Palermo, 2013., str. 95. O posjetu Mussolinija Siciliji vidi i JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 186 te GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 128.

¹⁷⁶ Za opširniji prikaz odnosa fašizma i mafije vidi GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 126-133.

njega i mnogi koji su došli nakon, nije uspio doći do stvarnoga mafijaškoga vrha, do onih koji sjede u foteljama gradova i Parlamenta. Naime, nakon što se oslobodio slabijih i nekolicine važnih mafijaša, Mori je svu svoju snagu i istragu usmjerio na dio mafije koji je unatoč svemu uspio ući u politiku i postati dijelom fašističkoga režima na Siciliji. No čim je istragu pokrenuo u tome smjeru, Mussolini mu je službeno zahvalio i mafiju proglasio riješenim problemom, što zapravo ukazuje na to da je i Mussolini radije okrenuo glavu na drugu stranu i zataškao problem nego da se dokaže da njegova diktatura ima slabih točaka. Mori, koji je u međuvremenu postao i senator, bio je odlikovan za svoje zasluge te se ponajprije bavio konzorcijima regije Friuli i Istre. U posljednjim je godinama života napisao knjigu o svojoj borbi protiv mafije *Con la mafia ai ferri corti* [U borbi s mafijom] te je umro gotovo zaboravljen u Udinama 1942. godine.

Premda je ovo poglavlje tek kratka digresija o posebnome aspektu povijesti mafije, važno je spomenuti da je nakon Morijeve akcije fašizam zabranio riječ *mafija*, smatrajući je i službeno riješenim problemom. Riječ je, dakle, zajedno s onime što je označavala, službeno nestala. Pojam se, naravno, povremeno pojavljivao, ali samo kad ga se povezivalo s prethodnim vladama i/ili vladarima koji se nisu mogli suprotstaviti mafiji ili su se okoristili njezinim uslugama za vlastiti interes. Dovoljno je ovdje spomenuti roman Giovannija Marije Comandèa pod nazivom *Don Giovanni Malizia* (1930.), koji opisuje razdoblje od 1849. do 1870. i u kojemu je, još jednom, mafija sinonim za ljepotu, naravno prema Pitrèovim teorijama, ili riječ koju, na upit skupine Engleza koji su došli na Siciliju prodrijeti u njezino značenje, Sicilijanci odjednom ne razumiju i ne znaju joj točno značenje. Treba napomenuti da se Comandè ustručavao fašističkoga režima te je pazio da riječ *mafija* opiše tek kao izmišljotinu i kao posljedicu ogovaranja i predrasuda stranaca prema Siciliji. Osim što nudi kontradiktoran i zbunjujući prikaz mafije, roman teži likvidaciji Burbonaca kao loših vladara i promotora represivne politike, a potvrđivanju Garibaldija i Francesca Crispija kao začetnika patriotskoga renoviranja Italije, što je, kako tvrdi i Massimo Onofri, upravo slika povijesti Italije prema fašističkoj ideologiji: „[...] onaj fašizam koji je donio red i pravdu i na Siciliju“.¹⁷⁷

Slično je napravio i dramaturg Alessio di Giovanni, koji je u svojim sabranim kazališnim djelima iz 1932., među kojima su bila i djela o mafiji poput *Scunciuru* i *Gabrielu lu carusu*, u uvodu napisao da su ona nastala 1878., odnosno u razdoblju kada je mafija dominirala Sicilijom zbog slabosti tadašnje vlade, što je samo Morijeva čvrsta ruka mogla riješiti.¹⁷⁸

Razdoblje fašizma u ovoj našoj priči i nije osobito važno, no unatoč tomu propast i pad režima 1943. godine mafiji su donijeli pravu renesansu.

¹⁷⁷ MASSIMO ONOFRI, *Tutti a cena da don Mariano*, cit., str. 129-130.

¹⁷⁸ ALESSIO DI GIOVANNI, *Teatro siciliano*, Studio Editoriale Moderno, Catania, 1932., str. IX-X. O djelima Giovannija Marije Comandèa i Alessia di Giovannija vidi u FABRIZIO FIORETTI, *La mafia attraverso la letteratura italiana. Dal romanticismo di Carmelo Piola alla nascita della letteratura d'impegno*, cit., str. 130-138 te 197-210.

Poput čuka koji je izišao iz mraka...

Od pedesetih godina 20. stoljeća pa sve do 30. lipnja 1963. riječ *mafia*, vjerovali ili ne, službeno nije postojala jer je problem na razini talijanske države naizgled jednostavno nestao. Kako piše historiograf Salvatore Lupo: „Mafija ne postoji, dakle, reducirana je na neku vrstu kulturalne kategorije: ta se teza širi tijekom pedesetih godina u regionalnome [sicilijanskom] društvu i na razini države kao posljedica toga što mafijaši postupno ulaze u stranku koja ima većinu u parlamentu...”¹⁷⁹

Ponovno je, dakle, riječi *mafia* presudio čudan i mračan odnos, ili radije „sretno vjenčanje” između mafije i dijela političke elite, koji je netom nakon Mussolinijeva pada postao snažniji i konkretniji.

U jednoj od posljednjih, najpoznatijih scena iz filma *Segreti di stato* [Državne tajne] iz 2003. godine izgovorena je rečenica: „Dođite, želim vam pokazati kako se na Siciliji gradi povijest Italije.” Autori filma nisu se nimalo šalili, baš suprotno.¹⁸⁰ Naime, Giuseppe Garibaldi sa svojom Mille (Tisuću) polazi baš od Sicilije u namjeri da ujedini Italiju, a i Saveznici od nje polaze da bi Italiju oslobodili od nacista i fašista u takozvanoj Operaciji Husky. Premda se izuzetno mnogo govorilo o vezi između Garibaldija i mafije¹⁸¹, a osobito o vezi između Saveznika i visoko pozicioniranih mafijaških kumova poput Luckyja Luciana, Calogera Vizzinija i Giuseppea Genca Russa, koji su na otoku trebali organizirati pokret otpora protiv nacista i fašista prije dolaska Saveznika, u obama se slučajevima službeno radi o izmišljotini koja nije povijesno potvrđena, premda postoje pokazatelji koji upućuju na njihovu istinitost. Postoje teze prema kojima je mafija, barem u slučaju organizacije Operacije Husky, imala jednu od ključnih funkcija.¹⁸² Među argumentima koji to eventualno potvrđuju stoji i činjenica da su odmah po završetku Drugoga svjetskog rata najznačajniji kumovi poput Calogera Vizzinija postali načelnici i gradonačelnici, a podrazumijeva se da su te pozicije zauzeli uz dopuštenje Saveznika.¹⁸³

I pored tih dviju epizoda povijest Italije stvarala se ponajprije na Siciliji, osobito ako se razmatra politička slika poluotoka tijekom cijele druge polovice 20. stoljeća. Poznato je da su se po završetku Drugoga svjetskog rata Europa i svijet podijelili u dva velika bloka. Italija je u to doba bila u vrlo složenoj situaciji jer je ondašnji premijer Alcide De Gasperi putovao u SAD s namjerom da zemlju uvede u zapadni blok, a istovremeno je u njoj djelovala najveća komunistička partija izvan Kine i Sovjetskoga Saveza, na čijemu je čelu stajao jedan od najistaknutijih komunističkih vođa onoga vremena, Palmiro Togliatti, koji je bio toliko moćan da je po njemu nazvan i jedan ruski grad – Togliatti u Samarskoj oblasti. Na izborima 1946.

¹⁷⁹ SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 239.

¹⁸⁰ Vidi *Segreti di stato*, režija Paolo Benvenuti, Italija, 2003. U filmu se rekonstruira pokolj iz Portelle della Ginestra. Istom se temom bavi i remek-djelo režisera Francesca Rosija *Salvatore Giuliano*, Italija, 1962.

¹⁸¹ Detaljnije vidi u GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 31-36.

¹⁸² GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit, str. 146. Kao začetnik te teorije uglavnom se navodi Michele Pantaleone, prema kojemu su tijekom prolaza kroz Villalbu (rodno mjesto Calogera Vizzinija) iz američkih aviona i tenkova visjeli fulari na kojima je bilo zapisano slovo L (Lucky Luciano), što upućuje na suradnju između mafije i Saveznika. Detaljnije v. djelo MICHELE PANTALEONE, *Mafia e politica*, Einaudi, Torino, 1962.

¹⁸³ Prema istim se tezama još jedan dokaz nalazi u činjenici da je Lucky Luciano, koji je osuđen na najmanje trideset godina zatvora zbog prostitucije, a nikako zbog mafije, oslobođen odmah po završetku Drugoga svjetskog rata nakon samo deset godina robije, dakle 1946. godine, ali s obavezom da ne smije nikad više stupiti na američko tlo. Poznato je da se Luciano zbog raznih i podosta kompliciranih razloga smjestio u Napulj. S Lucianom je u kontakt stupila američka mornarica kako bi štitio pristaništa u New Yorku od mogućih njemačkih sabotaža i napada. Prema Salvatoreu Lupo, njemačka prijetnja nije bila stvarna, već je upravo Luciano lažirao svakojake atentate da bi uspio dobiti oslobođenje! Lupo nadodaje da je to „istovremeno i prijetnja i zaštita.” Lucky Luciano jednom je prilikom također izjavio da na Siciliji prije 1943. nije imao nikakve kontakte. Ne možemo znati koliko je vjerodostojna ta njegova izjava, no to je bio njegov službeni stav. Vidi u SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 225-226.

godine komunisti i socijalisti dobili su gotovo 40 % glasova, a vodeća koalicija, zapadno orijentirana i vezana sa Sjedinjenim Američkim Državama, ovisila je o malenim strankama koje joj nisu uvijek bile vjerne. U takvoj se političkoj klimi na Siciliji 1. svibnja 1947. dogodio pokolj u Portelli della Ginestra, jedno od najmračnijih zbivanja u talijanskoj i europskoj povijesti nakon Drugoga svjetskog rata. Na taj se dan oko 3000 uglavnom siromašnih seljaka okupilo da proslavi Dan rada. Točno u 10:30, kada su organizatori trebali održati govor, počela je pucnjava s obližnjega brda u kojoj je smrtno stradalo jedanaest sudionika, a više od dvadeset i sedam ih je ozlijeđeno. Taj jedan nemili događaj pokrenuo je lavinu reakcija, pa čak i revolt i napad na sjedišta sicilijanskih lijevih stranaka. Prema mnogim je povjesničarima upravo on bio ključan za pobjedu demokršćana na izborima 1948. godine te za njihovu hegemoniju nad Italijom do 1992. godine. Portella della Ginestra definitivna je prekretnica na putu Italije prema zapadnome bloku, a njome je, što je možda i važnije, ugašena „crvena” prijetnja, no unatoč njezinoj važnosti, okolnosti pod kojima se pokolj zbio još uvijek nisu sasvim jasne. Službeni je krivac bandit Salvatore Giuliano, antikomunist i pripadnik EVIS-a (Dobrovoljne vojske za sicilijansku neovisnost), koji je Sicilijom širio teror. Premda se krivnja pripisala njemu, o tragediji su se razvile dvije proturječne teze: prva, prema kojoj su u okolici Portelle della Ginestra obitavali mafijaši, američki tajni agenti, neofašisti, sicilijanski separatisti i niz drugih još uvijek neidentificiranih ljudi, te druga, prema kojoj o umiješanosti Amerikanaca uopće ne možemo govoriti.¹⁸⁴ Usto nije sigurno da je Giulianova banda prva pucala, pa čak ni je li zaista pucala prema ljudima ili u zrak, a nije sigurno ni tko je istinski „mozak” iza tog pokolja.

U noći 5. srpnja 1950. godine u jednome dvorištu u Castelvetrano karabinjeri su ubili bandita Giuliana. Poznato je da su mnogi novinari hrlili do mjesta ubojstva da fotografiraju slavnoga mrtvacu i da ispituju karabinjere o pucnjavi. Jedini bistar novinar na sceni, Tommaso Besozzi, u novinama *L'Europeo* napisao je istinu o Giulianovu ubojstvu: „*Di sicuro c'è solo che è morto.*” [„Sigurno je samo da je mrtav.”] Naime, taj njegov napis upućuje na brojne kontradiktornosti u službenoj verziji istrage i fotografijama koje prikazuju Giulianovo tijelo na podu, a koje su kršile sve elementarne zakone fizike. Giulianov je krvnik po nalogu mafije najvjerojatnije bio njegov bratić i njegova desna ruka Gaspere Pisciotta te je on nakon ubojstva karabinjerima predao tijelo radi fotografija i kreiranja službene verzije istrage. Pisciotta, koji je na suđenjima često ponavljao: „*Siamo un corpo solo, banditi, polizia e mafia, come il Padre, il Figlio e lo Spirito Santo*” [„Jedno smo tijelo: banditi, policija i mafija, kao Otac, Sin i Duh Sveti”], četiri je godine kasnije otrovan u palermanskome zatvoru Ucciardone. Na njegovo je smaknuće, čak i više od spomenute rečenice, utjecala činjenica da je želio iznijeti svoju istinu o Portelli della Ginestra i o banditu Giulianu, a osobito o vezi između Demokršćanske stranke, mafije i sicilijanskih bandita. Zanimljivo je da se njegova likvidacija dogodila upravo kada je Giulio Andreotti, koji je kasnije postao jedna od najvažnijih ličnosti u novijoj talijanskoj povijesti i jedan od najkontroverznijih političara, bio ministar unutarnjih poslova.

Prema svim je povjesničarima mafije Giulianovo ubojstvo ključ za razumijevanje nestanka riječi *mafia* iz službenih akata i dokumenata talijanske vlade te prikrivanja njezina postojanja tijekom pedesetih godina. Naime, nakon izbora 1948. godine Demokršćanska stranka postaje snažnija i dominantnija diljem Italije, ali i na Siciliji. Giuliano i njegov antikomunistički teror nisu više bili potrebni pa je zbog toga, ali i zbog njegova poznavanja brojnih neugodnih istina o vezi između politike i mafije koje je po potrebi mogao ispričati, mafija naredila njegovo smaknuće. Nije mu pomoglo ni to što je ubio čak nekoliko visoko pozicioniranih mafijaša poput Santa Fleresa. Njegova je smrt značila kraj separatističkoga pokreta Sicilije, a mafija je potpisala pakt s dijelom nove Talijanske Republike koja je, prema riječima Giuseppea Carla Marina, jamčila valjanost pakta naredbom šutnje o njezinoj pravoj

¹⁸⁴ O ovome slučaju vidi PAOLO MIELI, *Mafia, la storia delle origini* u *corriere.it/cultura* od 26. 11. 2018.

prirodi.¹⁸⁵ Giulianovo ubojstvo i pakt koji je mafija sklopila s državom dokazuju da je ta organizacija postala žirant za red, ili točnije za poredak na Siciliji, te da je našla svojega novoga, snažnoga političkog referenta u Demokršćanskoj stranci (osobito sicilijanskoj). Takav ju je dogovor s jedne strane obvezivao na kontrolu i osiguravanje glasova, a s druge joj je strane osiguravao neometan rad.¹⁸⁶

I to je razdoblje u povijesti mafije (kao i ostala do sada istaknuta i ključna za našu priču) znatno složenije no što se na prvi pogled čini jer je na Siciliji u kaotičnim godinama koje su uslijedile po završetku Drugoga svjetskog rata, osim mafije i bandita, djelovao i separatistički pokret koji je htio pretvoriti Siciliju u republiku (kasnije čak i u 51. američku državu), ali i pokret za opstanak latifundija (koje su na Siciliji još uvijek postojale), u izravnome sukobu s pokretima koji su se, nasuprot tomu, borili za duboke reforme sustava u korist seljaka. Mafija se u to doba još uvijek hranila u latifundijama pa ju je to dovelo u izravan sukob sa sindikalistima. Uslijedio je niz ubojstava sindikalaca poput Pina Camillerija, Accursija Miraglija, Epifanija Li Puma, Placida Rizzota, Calogera Cangelosija, Giuseppea Spagnola i Salvatorea Carnevalea.¹⁸⁷ U kaotičnim godinama koje su uslijedile nakon pada fašizma ponašanje mafije često je također bilo kaotično. Isprva je vidjela potencijal u separatističkome pokretu EVIS-a (u čijim je redovima djelovao i niz budućih *bossova*), a kasnije se okrenula prema demokršćanima, što nimalo ne iznenađuje. Naime, mafija je po prirodi poput kameleona: mijenja boju ovisno o svojoj okolini.

Pored svih povijesnih zbivanja, u godinama koje slijede sudbina riječi *mafia* ostaje gotovo nepromijenjena, vječno zavijena u veo nejasnoće i dvojbe. Premda u tome razdoblju službeno vlada tišina, mafija sama pokušava dodatno zamutiti činjenice svojega postojanja. U srpnju 1954. godine preminuo je jedan od najvažnijih *bossova* u povijesti, don Calogero Vizzini, polupismeni seljak koji je unatoč tomu bio strašno lukav i, treba priznati, vrlo sposoban biznismen, a istovremeno i krvnik koji je izravno ili neizravno odgovoran za brojna ubojstva i odlazak niza sicilijanskih obitelji iz svojih rodnih krajeva.¹⁸⁸ Njegov je brat, svećenik Villalbe (u obitelji su bila čak tri svećenika i dva biskupa), na dan sprovoda na samome ulazu u crkvu stotinama posjetitelja koji su pohrlili odati posljednju počast slavnome *bossu* dijelio tekst koji je glasio: „[...] *umile con gli umili/ Grande con i più grandi/ Dimostrò con le parole e con le opere/ Che la mafia sua non fu delinquenza/ Ma rispetto alla legge/ Difesa d'ogni diritto/ Grandezza d'animo/ Fu amore.*”¹⁸⁹ Njegov je brat, dakle, želio istaknuti da je don Calogero Vizzini u životu, u prijevodu, bio skroman sa skromnima, velik s velikanima, te da je svojim djelima pokazivao da njegova mafija nije delinkvencija, već poštivanje zakona, obrana svih prava, veličanstvo duše i pravi znak ljubavi. Takva apologija mafije dokazuje da su brojni Sicilijanci, često upravo svećenici i intelektualci, pokušavali na sve načine mafiju svesti na tipičan oblik ponašanja ili tek jedan od vidova otočnoga identiteta i kulture koji samo Sicilijanci mogu shvatiti. Giuseppe Carlo Marino u više je navrata istaknuo da su se ideji o benignosti mafije i njezinoj apologiji priklonili čak i djelatnici sicilijanskih sudova poput

¹⁸⁵ GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 198.

¹⁸⁶ Iako ovo nije povijesno djelo o mafiji, valja napomenuti da je jedan od konkretnih plodova „sklapanja braka” između mafije i politike zasigurno takozvani *Sacco di Palermo*, odnosno pljačka Palerma tijekom pedesetih i šezdesetih godina. Naravno, misli se na aferu s nekretninama, koja je pretvorila jedan od najljepših gradova na Mediteranu u zastrašujuću aglomerat zgrada i asfalta te dovela do uništavanja povijesnih vila poput predivne Ville Deliella, koja je srušena sa zemljom u samo dva dana radi otvaranja mjesta za izgradnju novih zgrada. Detaljnije vidi u GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 224-228; JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 290-300.

¹⁸⁷ Vidi SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 233. Ovdje treba spomenuti i književno djelo Carla Levija pod nazivom *Le parole sono pietre* (Einaudi, Torino, 1956.) u kojemu opisuje putovanje unutarnjim dijelom Sicilije u razdoblju od 1951. do 1955. godine. Osim što opisuje siromaštvo i vrlo teško stanje stanovnika tih krajeva, Levi nam nudi i svoja razmišljanja o fenomenu mafije i o ubojstvima sindikalista zbog njihove borbe protiv latifundije, a za reformu sustava. Levi također opisuje razgovor s Francescom Serio, majkom Salvatorea Carnevalea.

¹⁸⁸ Za opširan prikaz njegova života vidi GIUSEPPE CARLO MARINO, *I Padrini*, cit., str. 193-246.

¹⁸⁹ Ibid., str. 246.

odvjetnika Giuseppea Lo Schiava. Marino ističe da je i Lo Schiavo odao počast Calogero Vizziniju i napisao da mafija poštuje talijansko pravo i policiju jer se uz nju bori protiv bandita i raznih kriminalaca: „Neka nasljednici don Calogera Vizzinija svoj rad nastave u poštivanju zakona i prava.”¹⁹⁰

Istinski je paradoksalno da su se baš tih godina odvijale neke od ključnih manifestacija protiv mafije. Dok su demokršćani i Crkva bili angažirani u poticanju mišljenja da mafija ne postoji, da je tek puka izmišljotina,¹⁹¹ marginalni glasovi talijanske i sicilijanske ljevice imali su hrabrosti da razbiju taj veo tišine i apologije, potaknuti važnim američkim istragama koje su se baš tijekom pedesetih godina počele prevoditi na talijanski jezik. Naime, 1953. godine izdavačka kuća Einaudi prevela je i objavila javnu istragu američkoga senatora Estes Kefauvera *Crime in America* s naslovom prijevoda *Il gangsterismo in America* [*Gangsterizam u Americi*]. Tijekom američke prohibicije, dvadesetih i početkom tridesetih godina 20. stoljeća, formirale su se brojne kriminalističke organizacije koje su kontrolirale ilegalno tržište alkohola.¹⁹² Premda je zakon o zabrani alkohola ukinut, one su nastavile postojati tijekom Drugoga svjetskog rata i nakon njega, usmjerene na trgovinu drogom, prostituciju, kocku i naravno kamatarenje. Na poticaj stanovništva američka je vlast vrlo ozbiljno shvatila problem i na njih se obrušila. Američki je Senat u svibnju 1950. godine pokrenuo odbor pod nazivom *Special Committee to Investigate Crime in Interstate Commerce* [Posebni odbor za istraživanje zločina u međunarodnoj trgovini], kojemu je na čelu bio senator Estes Kefauver. Godinu dana kasnije, u svibnju 1951., Odbor je objavio izvješće u kojemu Kefauver navodi nekoliko zastrašujućih činjenica za američku javnost onoga doba. Uz postojanje raznih kriminalnih organizacija (ponajprije u Chicagu i New Yorku), Kefauver opisuje njihove veze s dijelom američkih političara, njihovu kontrolu nad sivom ekonomijom, ali i ulazak u javni sektor i legalno poslovanje. Time potiče mišljenje da u SAD-u postoji kriminalistička hobotnica koja se proteže kroz politiku i društvo. Prema istrazi, na američkome je teritoriju postojao svojevrstni kriminalni sindikat s autonomnim lokalnim centrima pod kontrolom gangstera, političara, biznismena i odvjetnika. Kefauver smatra da ta organizacija nema vrhovnoga zapovjednika i hijerarhiju, a pripadnici su joj različita podrijetla. Ovdje je osobito važan zaključak Odbora prema kojemu je velik broj pripadnika sindikata talijanskih korijena pa iz toga proizlazi da se iza svega krije tajnovita kriminalistička organizacija zvana mafija. Prema istrazi, mafija se ponajviše koristi nasiljem (premda su mnogi gangsteri bili svjesni da se nasiljem mogu koristiti samo kad je apsolutno nužno da ne bi privukli pozornost policije i javnosti) te služi kako bi zadržala red u takozvanome podzemlju velikih gradova. Analitičarka izvješća Ada Becchi tvrdi da se u to doba američku mafiju još uvijek nije smatralo organizacijom koja stoji na samome vrhu „sindikata” te da je Odbor imao poteškoća pri opisivanju i definiranju mafije jer su priče koje su je pratile još uvijek bile uvijene u veo legende pa upravo stoga za većinu američke javnosti taj fenomen nije ni postojao.¹⁹³

Uz zaključke i važne činjenice koje su proizišle iz spomenute istrage, 1952. godine izlazi i istraživanje poznatoga američkog novinara Eda Reida s naslovom *Mafia*. Knjiga je u Italiji objavljena 1956. godine kao *La mafia. Dalle origini ai nostri giorni* [*Mafija. Od nastanka do danas*]. Iz današnje su perspektive teorije koje autor iznosi prilično zbunjujuće,¹⁹⁴ no treba

¹⁹⁰ GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, cit., str. 208.

¹⁹¹ Vidi ibid., str. 198-201; SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 239-248; JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 336-342.

¹⁹² Valja napomenuti da koncept *organized crime* [organizirani kriminal] nastaje u novinama Chicaga i New Yorka tijekom tridesetih godina prošloga stoljeća upravo da bi se opisale opasne bande koje su ilegalno prodavale alkohol. Detaljnije vidi u ADA BECCHI, *Criminalità organizzata. Paradigmi e scenari delle organizzazioni mafiose in Italia*, Donzelli, Roma, 2000., str. 49-50.

¹⁹³ ADA BECCHI, *Criminalità organizzata. Paradigmi e scenari delle organizzazioni mafiose in Italia*, cit., str. 49-53. Moramo napomenuti, a isto navodi i John Dickie, da direktor FBI-a J. Edgar Hoover nije vjerovao u postojanje mafije kao široke organizacije na američkome tlu, premda je Kefauverov rad u Americi doveo do oštre reakcije protiv mafije, ponajviše zbog širenja droge. Vidi u JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 309.

¹⁹⁴ Detaljnije vidi u SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 240.

napomenuti da je Reid pokušao istražiti odnos između mafije i američkoga gangsterizma, pri čemu tvrdi da je Sicilija bila inkubator u kojemu je američki gangsterizam nastao. Salvatore Lupo o djelu piše da se kao glavna teza nameće pokušaj opisa „sicilijanske urote nad moralnom Amerikom”.¹⁹⁵ I pored očitih kontroverzi koje djelo može izazvati, tijekom pedesetih je godina zasigurno donijelo novinu pa je tada vrlo poznati odvjetnik Piero Calamandrei napisao uvod za talijanski prijevod u kojemu je naveo da Reidova istraga u pitanje dovodi sve što je dotad napisano o mafiji. Naime, ako mafija dolazi iz siromaštva i širi siromaštvo, kako je moguće da u Americi zarađuje milijarde? Ako mafija još uvijek širi feudalnu ekonomiju, kako može funkcionirati u Americi? Premda razumijevanje Reidove analize nije nužno za ovo djelo, donekle je važno da je njegov prijevod dijelom razbio veo tišine talijanske politike koji je na otoku predugo trajao, na što ukazuje i Francesco Renda.¹⁹⁶

Zahvaljujući donekle spomenutim djelima, koja su ukazala na javnu, ali i političku želju SAD-a da analizira mafiju i pokuša se protiv nje boriti, marginalni glasovi talijanske i sicilijanske ljevice imali su dovoljno hrabrosti da otvoreno govore i otvoreno napadaju mafiju. U tom se smislu ističe list *L'Ora*. Tijekom pedesetih i šezdesetih godina njihovi su novinari objavili seriju ozbiljnih reportaža protiv mafije, i to bez filtera i zadržki, s imenima i prezimenima mafijaša, a osobito *bossova* organizacije. U tom je kontekstu barem u nekoliko redaka nužno spomenuti Vittorija Nisticò, koji je bio urednik tih novina od 1954. do 1975. godine. Danas toga novinara, koji nas je napustio 2009. godine, smatraju jednim od najvećih antimafijaških novinara druge polovice 20. stoljeća i čovjekom koji je pokazao veliku hrabrost i borbenost protiv toga fenomena. Pod njegovim je vodstvom u broju od 15. listopada 1958. na prvoj stranici objavljena fotografija Luciana Liggia (ili Leggia) – jednoga od najmoćnijih *bossova* na Siciliji onoga vremena – uz poruku „*Pericoloso!*” [„Opasan!"].¹⁹⁷ Taj je hrabar način otvorenoga napadanja mafije imao svoju cijenu. Odgovor je mafije, naime, bio brutalan: 19. listopada 1958. tiskaru i dio novinske redakcije raznijela je bomba. Sljedeći dan, 20. listopada, objavljen je novi broj s naslovom *La mafia ci minaccia. L'inchiesta continua* [Mafija nam prijete. Istraga se nastavlja] te su novine i njihova borba ubrzo postale sve popularnije diljem Italije, ali i među političarima. Budući predsjednik Italije Giuseppe Saragat u Parlamentu je izjavio: „*Ci voleva l'attentato a L'ORA per capire che la mafia c'è.*” [„Trebao je atentat nad novinama L'ORA da shvatimo da mafija postoji.”]. No mafijin odgovor nisu bile samo bombe. Uslijedio je nestanak novinara Maura de Maura (16. rujna 1970., njegovo tijelo nije nikada pronađeno), a ni danas nije posve jasno je li nestao zbog istrage mafije u *L'Ora* ili zbog istrage jedne od najvećih talijanskih tajni, pada aviona u kojemu je poginuo direktor tvrtke ENI Enrico Mattei. Lako je pretpostaviti da je pisanje o mafiji tih godina bilo prilično složeno.

Kako bi ovo doba u povijesti riječi *mafija* bilo što jasnije, potrebno je sada nakratko razmotriti djelo jedne od najpoznatijih talijanskih književnica 20. stoljeća Dacie Maraini. Godine 2009. u Rimu je objavljena njezina knjiga naslova *Sulla mafia [O mafiji]*, u kojoj je sabrala članke o mafiji koje je prethodno objavila u novinama *Corriere della Sera* u razdoblju od 1992. do 2008. Nakon što je kao dijete provela nekoliko godina u koncentracijskome logoru u Japanu, njezin je otac odlučio preseliti u Italiju, i to u grad Bagheriju, a potom u Palermo, gdje su stanovali četrdesetih i pedesetih godina. Dacia Maraini na samome početku svoje knjige tvrdi da se u to doba mafija u Palermu nije ni spominjala. Kada je neki stranac i pitao što je zapravo mafija, ljudi su mu objasnili da ona ne postoji, da se radi o novinarskoj izmišljotini. Maraini također piše da je ona sama odrasla s idejom da je mafija nešto što nema

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Detaljnije o posljednjoj rečenici te o Calamandreijevu stajalištu o Reidovu djelu vidi u FRANCESCO RENDA, *Un libro sulla mafia negli U.S.A.* u FRANCESCO RENDA, *La Sicilia degli anni '50. Studi e testimonianze*, cit., str. 403-408.

¹⁹⁷ Opis njegova rada i dio najvažnijih reportaža Vittorio Nisticò sakupio je u djelu *Accadeva in Sicilia. Gli anni ruggenti dell'«Ora» di Palermo*, Sellerio, Palermo, 2001.

konkretna značenja, što nalikuje na legendu, a ne na stvarnost. Nešto, još, čemu su pripisani brojni mitovi, što se smatralo podzemnom moći koja je dobra prema siromašnima, a zla prema bogatima. Mafija tako ponajviše podsjeća na Babu Jagu.¹⁹⁸ U nastavku svojih promišljanja Maraini tvrdi da je za mafiju prvi put čula zahvaljujući Danilu Dolciju, jednoj od rijetkih osoba koja je mafiju smatrala opasnom organizacijom koja izaziva mržnju jer onemogućava razvoj Sicilije. Rođen u Sežani (1924. – 1997.), poznat je i po nadimku Ghandi sa Sicilije zbog svoje nenasilne borbe za prava najsiromašnijih. Danilo Dolci je s nepunih trideset godina odlučio napustiti udobnost Milana u korist maloga, zaboravljenog i strašno siromašnoga sela Partinico u zapadnome dijelu Sicilije. Ondje je započela njegova stalna i nezaustavljiva borba protiv nepismenosti i nezaposlenosti većine žitelja toga dijela Sicilije, što ga je dovelo do niza prosvjeda, a potom i do niza uhićenja i suđenja. Danilo Dolci postao je ubrzo simbol mirne, ali neopisivo važne borbe za ljudska prava. U njegovu su obranu stali velikani književnosti i kulture poput Jeana Piageta, Jean-Paula Sartrea, Erica Fromma, Ignazija Silonea, Norberta Bobbija, Alberta Moravije i niza drugih, što ujedno dokazuje važnost i veličinu toga čovjeka. Njegovi su ideali, a osobito njegova angažiranost, jasno vidljivi u brojnim djelima, primjerice u eseju *Banditi a Partinico* iz 1955.¹⁹⁹ Podijeljen u tri dijela, esej analizira stanje Partinica, strašno siromaštvo žitelja te u konačnici daje posve drugačiju sliku Sicilije toga doba, sliku koja je, naravno, u suprotnosti s ljepotom mjesta i radišnosti seljaka koju su političari uporno htjeli prikazati. U tom je smislu osobito važno i djelo *Inchiesta a Palermo [Istraga u Palermu]* iz 1957. Upravo je ta reportaža značajno doprinijela mišljenju da mafija postoji kao problem, što se najbolje ogleda u kratkome odlomku iz Dolcijeve intervju s osobom koju naziva Gino O.

Odnos između vlasti i osoba koje jedva preživljavaju je milostinja, kad postoji. Oni kojima je potrebna roba za prodaju, koje na tržištu ima jako malo, a to su primjerice prodavači slezene²⁰⁰, njezina dobavljača smatraju malim bogom: dovoljno je da im on uskrati narudžbu da umru od gladi. Ti jadnici glasuju onako kako im kaže taj mali ras; glasuju za narudžbu, jer njih ne zanima politika. Tu se uglave mafijaši koji nose glasove ondje gdje im kažu rasovi. No mafija je druga stvar: kad opljačkaju nekoga pod njihovom zaštitom, odmah po kvartovima traže robu svojih štićenika. Vlasnik im kasnije plaća *pizzo* [...].²⁰¹

Osoba koja govori mafiju promatra svakoga dana, poznaje jako dobro njezin način djelovanja te u konačnici dobro zna kako se treba ponašati. U ovome poglavlju Dolci opisuje kako funkcioniraju *pizzo* i kupovina glasova, u suprotnosti s mišljenjem da mafija ne postoji, a osobito sa šutnjom vlasti koja je tih godina bila na snazi. Iz toga je, međutim, jasno da se tijekom pedesetih godina dobro znalo što je mafija i kakva je njezina stvarna priroda.

¹⁹⁸ Izvorni tekst na talijanskome jeziku: „Quando vivevo a Palermo la mafia non si nominava nemmeno. Se qualcuno, magari uno straniero, chiedeva: ma la mafia cos'è? la gente rispondeva: la mafia non esiste, è una invenzione della stampa. Io sono cresciuta con questa idea che la mafia fosse un non detto, una non realtà, qualcosa su cui si fantasticava ma era più una leggenda che altro. Naturalmente sulla leggenda si incrostano i miti, le favole, le distorsioni dell'immaginazione. Infatti, si passava dall'esaltazione di un potere sotterraneo, sconosciuto e sempre presente, buono coi poveri e cattivo coi ricchi, secondo i racconti dei Beati Paoli, a una sorta di paura che non aveva nome. Meglio non parlarne.” DACIA MARAINI, *Sulla mafia. Piccole riflessioni personali*, Giulio Perrone, Roma, 2009., str. 7.

¹⁹⁹ Naslov se djela ne bi trebao prevoditi kao *Banditi u Partinico* jer u ovom kontekstu i prema intenciji autora riječ *banditi* nije imenica sa značenjem 'razbojnici', već je na talijanskome jeziku pridjev koji znači 'messi al bando dalla società', odnosno 'progonjeni od društva, isključeni i udaljeni od mogućnosti poštenoga zapošljavanja i školovanja'.

²⁰⁰ *Pani câ meusa*, odnosno pecivo sa slezenom, tipični je *street food* Palerma i okolice.

²⁰¹ DANILO DOLCI, *Inchiesta a Palermo*, Einaudi, Torino, 1957., str. 113. Izvornik glasi: „Il rapporto fra le autorità e tutta la gente che campa e non campa, è l'elemosina, il paternalismo: quando c'è. Chi ci ha bisogno, per esempio i venditori di mussu o milza, di avere per forza la merce da uno, perché ce n'è poca, lo considerano come un loro piccolo Dio: che basta che questo gli levi la partita, per morire di fame. Questi poveracci poi votano dove dice questo piccolo ras; votano per la partita, che a loro glie ne frega della politica, in generale. Qui ci si infilano i mafiosi per portare voti dove dicono i ras. Ma la mafia è un'altra cosa: quando a una bottega ci fanno uno scasso, questi si interessano nei diversi quartieri del ricupero della merce del loro protetto. Il proprietario poi ci paga 'u pizzo: i picciotti vonno mangiare.”

Međutim, i pored istraga lista *L'Ora* i Danila Dolcija, 1961. godine nastupa još jedan ključni trenutak u povijesti razotkrivanja značenja riječi *mafija* i ponovno se njegovo izvorište nalazi u književnosti.

Poput kazališnoga djela *I mafiusi di la Vicaria* iz 1863. godine, koje je ukazalo na činjenicu da na Siciliji nije sve kako treba, stotinu godina kasnije kratak, ali istodobno vrlo strukturiran krimić dokazuje da mafija na Siciliji postoji i da je vrlo raširena u društvu, ekonomiji i državnoj politici te prvi put sicilijanskim mafijašima daje „lice i glas utjelovljen u nezaboravnome glavnom liku don Mariana Arene“.²⁰² Radi se o djelu *Il giorno della civetta* autora Leonarda Sciascie, jednoga od najvećih intelektualaca druge polovice 20. stoljeća, premda ga mnogi vole okarakterizirati kao pukoga „mafijologa“ talijanske književnosti. Prije negoli nastavimo, nužno je pojasniti naslov ovoga poglavlja i istovremeno raščistiti takozvanu „hrvatsku situaciju“.

Zagreb, 1964. godine. U izlozima knjižara napokon se pojavila knjiga o kojoj se izvan države još uvijek govorilo. Premda je od svojega izlaska krimić *Il giorno della civetta* prodan u više od milijun primjeraka, preveden je na engleski, njemački, španjolski, a i slovenski jezik, na hrvatski je prijevod trebalo čekati čak tri godine. Uz nekoliko čudnih prijevoda naslova poput *Mafia Vendetta* [Mafijaška osveta] iz SAD-a, većina izdavača odlučila je barem donekle zadržati izvorni naslov. Na hrvatskome bi jeziku dobro preveden naslov glasio *Dan ćuka* ili *Ćukov dan*. Jedini postojeći hrvatski prijevod naslovljen je *Mafija*, što je s jedne strane pomalo egzotično, a s druge je najvjerojatnije plod strategije izdavačke kuće Mladost iz Zagreba za privlačenje većega broja kupaca ili pokušaj sinteze predmeta knjige već u samome naslovu.²⁰³ Prije negoli što dodamo, potrebno je napomenuti da Frano Čale i Mate Zorić, autori djela *Talijanska književnost*, u dijelu o Leonardu Sciascii ne spominju naslov hrvatskoga prijevoda, već djelo nazivaju *Dan ćuka*, što mnogo govori o vrijednosti takva naslova.²⁰⁴ Naslov *Mafija*, koliko god marketinški učinkovit, narušava autorsku poruku i osobito važan dio romana. Naime, Sciascia je naslov preuzeo iz odlomka Shakespeareova *Henrika VI.* s točno određenim ciljem – da u naslovu aludira na nešto što je iz mraka izišlo na sunce. Autor je, dakle, želio poručiti da mafija, koja je dotad radila u sjeni, sada slobodno djeluje na svjetlosti, pred svima, zaštićena dubokom vezom s politikom i činjenicom da joj se nitko neće suprotstaviti. Referiranje na Shakespearea također nosi snažan simbolički značaj vezan za temu smrti (ćuk je noćna ptica).²⁰⁵

No naslov nije jedini problem toga prijevoda. Naime, zbog i danas nerazjašnjenih okolnosti prijevodu nedostaje jedna stranica romana, i to baš ona na kojoj je događaj ključan za rasplet, a prisutan je i niz riječi i frazema koji na hrvatskome jeziku nemaju mnogo smisla. U izvornoj je verziji romana mnoštvo sicilijanizama, a među njima velik broj sicilijanskih frazema koje bi Umberto Eco nazvao „potpunim gubitkom“ prijevoda.²⁰⁶ Riječ *Matrica* (pisana velikim početnim slovom), primjerice, u prijevodu je ostavljena u izvornome obliku, no bez bilješke na dnu stranice koja bi upućivala na njezino pravo značenje jer se radi o terminu koji u južnome dijelu Italije označava glavnu crkvu nekoga mjesta. Primjer je i frazem *ha quattro dita di pelo sullo stomaco*, koji je doslovno preveden riječima *ima četiri prsta dlaka na trbuhu*, što ne znači ništa i nije dobar prijevod jer je značenje toga frazema 'beždušan' ili 'uvrede ga ne uznemiravaju'. Što reći o rečenici *No, non fare quell'occhio di sarda morta*, koja je doslovno prevedena *Ne, ne gledaj tim očima krepane srdele*, a koja zapravo znači *Ne, nemoj mi*

²⁰² JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 337.

²⁰³ LEONARDO SCIASCIA, *Mafija*, Mladost, Zagreb, 1964. (S talijanskog prevela Daša Bradičić). Napominjemo da je analizirano i sljedeće izvorno izdanje: LEONARDO SCIASCIA, *Il giorno della civetta*, Adelphi, Milano, 2002.

²⁰⁴ Vidi FRANO ČALE, MATE ZORIĆ, *Talijanska književnost*, u *Povijest svjetske književnosti*, svezak IV, Mladost, Zagreb, 1982., str. 203.

²⁰⁵ Vidi GIUSEPPE TRAINA, *Leonardo Sciascia*, Mondadori, Milano, 1999., str. 130.

²⁰⁶ UMBERTO ECO, *Dire quasi la stessa cosa*, Bompiani, Milano, 2012., str. 95.

namigivati?²⁰⁷ Mnoštvo je takvih primjera koji se protežu kroz djelo, a već je iz spomenute nekolicine jasno da je prvi i jedini prijevod Sciasciina djela na hrvatski jezik mnoge ostavio s više pitanja nego odgovora.²⁰⁸ Kako bilo da bilo, treba naglasiti da taj prijevod hrvatskoj javnosti nije donio nikakvu novost. Da bismo to razumjeli, valja nam se ponovno poigrati s vremenskom crtom i napraviti nekoliko koraka unatrag, ali i blagi korak unaprijed. U tadašnjoj Hrvatskoj tema mafije nije bila nepoznanica, upravo suprotno. Za to je zaslužan ponajprije novinar Ive Mihovilović, *alias* Spectator, rodom iz Premanture, koji je za tjednik *Vjesnik u srijedu* opisivao i komentirao sva najpoznatija događanja u Italiji, ali i općenito u zapadnome društvu. On je krajem pedesetih, a pogotovo početkom šezdesetih godina svojim čitateljima prenosio sve što je o mafiji pisalo u talijanskome tisku toga vremena. Prenio je, primjerice, članke koji opisuju život i smrt tadašnjega *superbossa* Luckyja Luciana te detaljan opis poznatoga suđenja iz 1962. protiv četiriju fratara koji su uz pomoć lokalne mafije stvorili vlastitu kriminalnu organizaciju.²⁰⁹ Ne smije se zaboraviti ni predivna reportaža naslovljena *Čovjek protiv mafije* posvećena Danilu Dolciju.²¹⁰ Mafija, dakle, nije bila nikakva novost pa se može zaključiti da i Spectatorove članke donekle možemo smatrati krivima za prijevod naslova Sciasciine knjige jer su popularizirali temu mafije, a istovremeno Siciliju oslikali kao daleko i egzotično mjesto u kojemu djeluje tajnovita organizacija gangstera i bossova. U onodobnoj Hrvatskoj to se zasigurno činilo strašnim, ali je istovremeno bilo zanimljivo i intrigantno. U člancima poput *Na Siciliji se naručuju ubistva kao bilo koja druga stvar* ili *Muke sicilijanskih žena*²¹¹ Sicilija je opisana kao tajanstveni otok na kojemu vrijede čudnovata pravila, gdje se ljudi primitivno ponašaju i sve je u rukama organizacije zvane mafija. Premda su Spectatorovi članci i reportaže bili angažirani u prikazu što realnijega stanja Sicilije, kada je opisao mjesto u kojemu se ubojstvo može naručiti s istom lakoćom s kojom se naruči šalica kave, mjesto gdje je ženama zabranjen ulazak u tramvaj kako ne bi uznemirile muškarce, učinio je mafiju i Siciliju vrlo zanimljivima i tako nenamjerno uzrokovao i naslov hrvatskoga prijevoda Sciasciina djela. No to nije sve. Na samome je početku ovoga poglavlja spomenut datum 30. lipnja 1963. Iako će se o njemu više reći u nastavku, zasad treba spomenuti da je na taj dan u Prvome ratu mafije počinjen takozvani Pokolj iz Ciacullija, u kojemu je sedam policajaca izgubilo život dok su pokušavali odstraniti eksplozive iz napuštenoga automobila marke Alfa Romeo. Ta je tragedija pokrenula lavinu reakcija u novinama i u svijetu politike, koje su kulminirale pokretanjem takozvane Antimafije. O svemu je, naravno, izvještavao i Mihovilović u članku *Smrtonosne đuljete u*

²⁰⁷ O ovoj i nizu drugih nejasnoća u prijevodu, ali i općenito o prvome i zasad jedinome prijevodu djela vidi FABRIZIO FIORETTI, *Tradurre Sciascia. Alcune considerazioni sulla prima (e unica) traduzione in croato de Il giorno della civetta*, u *Tabula*, br. 15, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2018., str. 62-78.

²⁰⁸ Detaljnije o hrvatskim analizama djela Leonarda Sciascie vidi u VIŠNJA BANDALO, 'Nero su nero' di Leonardo Sciascia tra visione obiettiva e realtà artistica, u *ATTI del 19 Congresso dell'AIPI [Zbornik radova 19. kongresa Međunarodnog društva profesora talijanskog]*, Cagliari, 2010., str. 529-539; VIŠNJA BANDALO, *Knjiga o sebi*, Ceres, Zagreb, 2011.; ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, *Sciascia e il giallo*, magistarski rad, Zagreb, 1987. te FABRIZIO FIORETTI, *Kako čitati Sciascine krimiče*, u *15 dana*, 53, Zagreb, 2010., str. 28-31. Što se tiče ostalih prijevoda djela Leonarda Sciascie, treba spomenuti prijevod krimiča *A ciascuno il suo* iz 1981. pod naslovom *svakom svoje* te *Il contesto (una parodia)* preveden kao *Izuzetni leševi. Parodija*. Tvrtko Klarić preveo je poeziju *La Sicilia, il suo cuore* u *Leonardo Sciascia u Forum*, godina 37, knjiga 70, broj 4-6, Zagreb, 1998., str. 424-436. Suzana Glavaš prevela je priču *Il lungo viaggio (Dugo putovanje)* iz zbirke *Il mare colore del vino*, a objavljena je u MLADEN MACHIEDO (urednik), *Drukčiji i drugi. Talijanska pripovijetka 20. stoljeća*, Biblioteka Književna smotra, Zagreb, 1995., str. 190-194; Zlatka Ružić prevela je nekoliko djela iz zbirke *Nero su nero*, i to za *Leonardo Sciascia: crni dnevnik, Zbornik Trećega programa Radio Zagreba*, Hrvatski radio, broj 18, Zagreb, 1987., str. 124-130. Treba na kraju napomenuti i prijateljstvo između Sciascie i slikara Otona Glihe, koje je vidljivo iz njihovih pisama koja se mogu čitati u TVRTKO KLARIĆ, *Spisatelj susret sa slikarom – Leonardo Sciascia i Oton Gliha u Treći program Hrvatskoga radija*, Hrvatski radio, broj 36, Zagreb, 1992., str. 214-220. Na kraju, o odnosu između Sciascie, Hrvatske i Otona Glihe vidi i u SANJA ROIĆ, *Una parola croata per Leonardo Sciascia* u RICCIARDA RICORDA (urednica), *Leonardo Sciascia e la Jugoslavia*, Leo S. Olschki, Firenze, 2015., str. 113-128.

²⁰⁹ SPECTATOR (Ive Mihovilović), *Lučano ipak umro na asfaltu*, u *Vjesnik u srijedu*, br. 510 od 7. II. 1962., str. 12; SPECTATOR (Ive Mihovilović), *Mafija u mantijama*, u *Vjesnik u srijedu*, br. 516 od 21. III. 1962., str. 10.

²¹⁰ SPECTATOR (Ive Mihovilović), *Čovjek protiv mafije*, u *Vjesnik u srijedu*, br. 544 od 3. X. 1962., str. 8.

²¹¹ SPECTATOR (Ive Mihovilović), *Na Siciliji se naručuju ubistva kao bilo koja druga stvar*, u *Vjesnik u srijedu*, br. 499 od 22. XI. 1961., str. 12; SPECTATOR (Ive Mihovilović), *Muke sicilijanskih žena*, u *Vjesnik u srijedu*, br. 444 od 2. XI. 1960., str. 12.

talijanskom Čikagu, a kasnije je čak, 1967. godine, za izdavača Epoha iz Zagreba objavio povijesno djelo *Mafija jučer i danas*.²¹² Ovaj kratki pregled hrvatske situacije pokazuje da su i u nas, poput lista *L'Ora* i Danila Dolcija, koji su bili ozbiljno angažirani protiv mafije, nastojali ukazati na opasnost od mafije i opovrgnuti ideju da ona ne postoji i da je samo izmišljotina. Mnogi su bili spremni proširiti rad talijanskih kolega drugom stranom Jadrana i ukazati na zlu prirodu riječi *mafija* i definitivno postojanje pojave koja je prati.

U tom je kontekstu prijevod Sciasciina djela, sa svim svojim manjkavostima, vrhunac Spectatorova rada. Kada je objavljen, ponudio je jasnu sliku i konkretnu dimenziju ličnosti i događaja koje je taj novinar opisao u svojim člancima i istragama. To je tadašnjim hrvatskim čitateljima omogućilo da se suoče s tim problemom. No gledano iz današnje perspektive, kada je roman Leonarda Sciascie duboko analiziran u gotovo svim svojim aspektima, nemoguće je znati koliko su hrvatski čitatelji zaista razumjeli o djelu jer se uopće nije radilo o klasičnome krimiću. Bio je sve, ali nikako običan književni konzumeristički proizvod.

Il giorno della civetta je roman inspiriran ubojstvom sicilijanskoga sindakalista Accursija Miraglia iz 1947. godine. U doba njegova objavljivanja, ponavljamo, za talijansku vladu mafija ne postoji te je samo nekolicina dovoljno hrabra da otvoreno govori protiv mafije. Sciascia je istinski jedan od rijetkih Sicilijanaca koji su tada smogli snage da objasne prirodu mafije i njezin put iz pozadine, iz mraka u kojemu se skrivala, na svjetlost dana, gdje postoji i radi na otvorenome, bez straha od sankcija i odmazde. Potpuno izvan književnoga diskursa njegovo se djelo može čitati kao relevantan trenutak u povijesti mafije.

Priča romana *Il giorno della civetta* donekle je jednostavna. U malome mjestu na Siciliji vlasnik nevelikoga građevinskog obrta Salvatore Colasberna ubijen je pri ulasku u autobus. Zločin treba razriješiti bivši partizan iz Parme te kapetan karabinjera Bellodi. Odmah nakon ubojstva nestaje seljak Paolo Nicolosi, koji može prepoznati ubojicu. Nakon ispitivanja braće pokojnoga Colasberne, a kasnije i uhode Parrineddua i supruge nestaloga Nicolosija, Bellodi shvaća da se iza ubojstva krije ruka mafije te da je Colasberna ubijen jer nije htio prihvatiti pravila koja mu je mafija nametnula. Zahvaljujući pismu koje Parrineddu uspijeva poslati Bellodiju prije svoje smrti, kapetan karabinjera lako dolazi do osobe koja se skriva iza ubojstava, moćnoga šefa mafije don Mariana Arene. Unatoč tome što Bellodi uspijeva uhititi i ispitati Arenu, njegova se istraga zataška tek nešto kasnije uz pomoć moćnika i politike. U trenutku oslobođenja don Mariana Arene ministar u Talijanskome parlamentu tvrdi da mafija ne postoji, da je tek puka izmišljotina socijalista i komunista. Iz nekoliko digresija ubačenih u istraživanje doznajemo da se iza tog moćnog mafijaša krije vrlo složena mreža važnih sudaca, visoko rangiranih prelata, parlamentarnoga zastupnika Livignija, pa čak i ministra Mancusa, koji su djelovali u tami da Arenu oslobode svih optužbi. Kapetan Bellodi, koji se u međuvremenu vratio u rodnu Parmu, doznaje da je cijela njegova istraga izbrisana, no odlučuje se unatoč tomu vratiti na Siciliju da bi se borio protiv mafije. Roman završava Bellodijevom izjavom „razbit ću si glavu”, tonom osobe koja zna da će izgubiti bitku.

Važno je naglasiti da je i u ovome djelu, poput *I mafiusi di la Vicaria*, priča konstruirana oko jednoga posebnog lika. U ovom je slučaju *deus ex machina*, naravno, kapetan Bellodi, koji je iz Parme i ni na koji način nije povezan sa svijetom mafije. Upravo nam zato njegovo stalno propitivanje omogućuje da shvatimo kako ona djeluje. Uz to je zasigurno važno i da se roman ne čita kao običan krimić. Iz sažetka je donekle jasno da je roman strukturiran tako da se prate dvije fabule kao dvije paralelne linije koje se tijekom radnje ne presijecaju. Dok pratimo prvu i glavnu fabulu, Bellodijevu istragu, druga se povremeno pojavljuje kao digresija, i to kao dijalog između političara, prelata i policajaca. U njoj se zapravo u sjeni odvija rasplet i iz

²¹² SPECTATOR (Ive Mihovilović), *Smrtonosne đuljete u talijanskom Čikagu*, u *Vjesnik u srijedu*, br. 585 od 17. VII. 1963., str. 11.

nje se otkriva kako je pletena mreža koja je dovela do oslobađanja mafijaša Arene. Pri čitanju, dakle, treba paziti na to kada se prate zbivanja prve, a kada druge fabule.

Treba se ovdje suočiti i s konceptom krimića koji proizlazi iz ovoga djela. U intervjuu s Davideom Lojolom Leonardo Sciascia javno je iskazao svoje nezadovoljstvo velikim uspjehom svojega romana. Problem je, veli, u tome što publika nije u potpunosti shvatila složenost teksta te je u većini slučajeva roman čitala kao klasični krimić ili kao vrstu folklorističkoga djela.²¹³ Nužno je shvatiti da je *Il giorno della civetta* izuzetno kompleksno djelo, a usto i djelo sastavljeno da izgleda poput igre kineskih kutija u kojoj tekst krije nekoliko važnih i nimalo sporednih tema koje je bez dubokoga poznavanja sicilijanske povijesti, književnosti i kulture gotovo nemoguće prepoznati.

Giuseppe Petronio tvrdi da je krimić pokušaj osvajanja „visokih” čitatelja, dakle intelektualaca i znanstvenika, putem „debele” publike, odnosno brojnih i često nespornih čitatelja.²¹⁴ Ako je to jedna od mogućih interpretacija krimića, Sciascia spada u najveće majstore toga žanra. *Il giorno della civetta* je djelo koje u popularnoj književnoj formi nudi razmišljanja o vrlo složenim temama kao što su mafija, sicilijanistička ideologija, sicilijanska kultura i društvo te sama talijanska politika. Radi se zapravo o temama primjerenijima eseju ili znanstvenome radu koje je Sciascia popularnošću krimića učinio dostupnim svima, od kućanica i radnika do znanstvenika. Takav pristup u talijanskoj književnosti i nije novost jer ga je prethodno u svojim djelima primjenjivao Carlo Emilio Gadda, no postaje gotovo međunarodan sa Sciasciom, a potom i s knjigama švedskoga bračnog para Maj Sjöwall i Pera Wahlöoa, koji od 1965. tiskaju krimiće o komesaru Martinu Becku, no u njima se više bave istragom švedskoga konzumerističkog društva šezdesetih i sedamdesetih godina nego samim Beckovim istragama. Gadda, Sciascia i spomenuti švedski par krimiće su pretvorili u književnu formu u kojoj su važniji društvena okolina, problemi sredine i prikaz državne politike nego istraga kao takva. Ako se gleda iz te perspektive, Sciascii nije bilo najvažnije riješiti misterij ubojstva, već pronaći i objasniti pravila i glavna načela društva u kojemu se ubojstvo dogodilo, ili radije konzumiralo. Stoga ne čudi što od romana *Il giorno della civetta* pa nadalje glavni likovi Sciasciinih krimića nisu genijalci, već obični policajci ili naivni profesori okarakterizirani kao idioti koji nisu shvatili (ili ne žele shvatiti) opasnost mafije. Upravo zato, počevši ponovno od *Il giorno della civetta*, Sciascia koncipira kriminalističke priče u kojima istražitelj brzo i gotovo bez prevelikih poteškoća pronađe ubojicu i/ili naručitelja ubojstva jer prava priča, pravi rasplet, započinje u trenutku kada to mora dokazati. Tako oslikava jednu usamljenu osobu koja se bori protiv društvenoga sustava koji štiti i opravdava ubojstvo. Prema tomu, glavni likovi Sciasciinih djela donkihotovski se bore protiv nevidljivoga zida društva u kojemu je ubojstvo opravdana činjenica ili u kojemu ubojstvo nije stvar svih, već isključivo stvar mafije. Sciascia čitatelja nastoji navesti na promišljanje političkoga i društvenoga sustava koji štiti interese mafije i koji je zapravo dio te igre. Upravo zato ubojstvo nije u središtu njegovih priča, kao što je to slučaj u tradicionalnim kriminalističkim djelima, već je samo posljedica sustava koji je na snazi. Proizlazi, dakle, da je *Il giorno della civetta* krimić koji to nije, vrsta pseudokrimiće u kojemu se susreću sicilijanska popularna kultura, sicilijanski običaji i tradicije, eseji, znanstveni radovi o mafiji, a tek povremeno i kakva istraga.

Da bismo djelo shvatili, trebamo sada izbliza sagledati i jedan od njegovih ključnih ciljeva. Kako piše Massimo Onofri, „[...] Sciasciin je prvi cilj naizgled u prvi plan iznijeti kulturnu pozadinu na kojoj se mafija razvija, taj poseban promafijaški ili protomafijaški osjećaj mnogih koji mafijaši nisu, ali objektivno štite mafiju.”²¹⁵ I književnim je kritičarima očito

²¹³ Intervju je objavljen u DAVIDE LOJOLO, *Conversazione in una stanza chiusa con Leonardo Sciascia*, Edilazio, Roma, 2009.

²¹⁴ GIUSEPPE PETRONIO, *Sulle tracce del giallo*, Gamberetti, Roma, 2000., str. 137.

²¹⁵ MASSIMO ONOFRI, *Storia di Sciascia*, Laterza, Roma-Bari, 2004., str. 101.

jasno da je Sciascii od mafije bilo važnije objasniti sicilijanističku ideologiju, koja je neizravno štitila mafiju i za koju je opasnija bila ideja da na Siciliji postoji nešto poput mafije negoli mafija sama. Sciascia u roman unosi ideje i mišljenja poput Pitreovih ili Capuaninih s namjerom da dokaže njihovu zastarjelost, gotovo primitivizam, i da pokuša zauvijek izbrisati sliku mafije koju je u to vrijeme promovirao velik dio sicilijanskoga društva i politike.

Nalazimo se na početku romana. Vijest o ubojstvu Salvatorea Colasberne širi se čak i u Parlamentu. Sciascia u tom trenutku otvara jednu od nekoliko digresija kojom pokazuje pozadinu Bellodijeve istrage, i to kroz razgovor triju parlamentarnih zastupnika od kojih jedan nije Sicilijanac:

– Još jedno pitanje u parlamentu – reče njegova ekscelencija – da li su svima poznati nedavni krvavi događaji na Siciliji; kakve se mjere kane poduzeti... itd. itd. – Komunisti, kao obično. Izgleda da se pozivaju na ubistvo nekog tamo zakupnika... kako li se zvao?

– Colasberna, ekscelencijo.

– Colasberna... Izgleda da je bio komunist.

– Socijalist, ekscelencijo.

– Uvijek inzistirate na toj razlici! Prijatelju moj, vi ste tvrdoglavko, dopustite da vam to kažem. Komunist, socijalist, kakva je u tome razlika?

– U današnjoj situaciji...

– Za ljubav božju, ne objašnjavajte mi. Znaite, ponekad i ja čitam novine...

– Ali nikad sebi ne bih dopustio...

– Bravo... Dakle, potrebno je izbjeći da taj...

– Colasberna.

– ... taj Colasberna postane mučenik komunističke ideje... oprostite, socijalističke... treba odmah otkriti tko ga je ubio i to tako, da ministar može odgovoriti kako je Colasberna bio žrtva gramzljivosti ili ljubomore i da politika nema s tim nikakve veze.

– Istraga dobro napreduje. Zločin je, bez sumnje, počinila mafija, ali politika u to ne ulazi. Kapetan Bellodi...

– Tko je taj Bellodi?

– Zapovjednik čete u C.; na Siciliji se nalazi nekoliko mjeseci.

– Ah, tu smo. Već odavno sam vam htio nešto napomenuti za tog Bellodija. To vam je, dragi prijatelju, čovjek koji vidi mafiju na sve strane, jedan od onih sjevernjaka čija je glava puna predrasuda. Tek što siđu s broda, već vide mafiju... I ako on kaže da je Colasbernu ubila mafija, ne uzbuđujmo se... Ne znam da li ste pročitali što je pred nekoliko tjedna izjavio jednom novinaru povodom hapšenja onog poljoprivrednika... kako li se zvaše?

– Mandolìa.

– Mandolìa... Rekao je stvari od kojih vam se kosa diže na glavi – da mafija postoji, da je snažna organizacija koja sve kontrolira: ovce, povrće, javne radove, grčke vaze... Ovo s grčkim vazama je nenadmašno, prava priča za javnost... Zato kažem, zaboga, budimo barem malo ozbiljni... Da li vi vjerujete u mafiju?

– Pa...

– A vi?

– Ne vjerujem.

– Izvrsno. Nas dvojica, Sicilijanci, ne vjerujemo u mafiju, i to bi vama koji, kako se čini, vjerujete, trebalo nešto kazati. Ali razumijem vas – vi niste Sicilijanac, a predrasudâ se teško oslobađamo. Vrijeme će vas uvjeriti da je sve to izmišljotina. Ipak, za ljubav božju, pažljivo pratite istragu tog Bellodija... A vi, koji ne vjerujete u mafiju, pokušajte nešto učiniti, pošaljite nekoga tko zna raditi, ne da dosađuje Bellodiju već da... Ima summis mutare. – Razumijete li latinski? Ne Horacijev, već moj, htjedoh reći...²¹⁶

I pored političkih implikacija Sciascia u srži ovoga diskursa uspijeva kondenzirati ideje koje su bile plod sicilijanističke ideologije i koje su tih godina još uvijek bile aktualne: mafija je izmišljotina sjevernjaka i kao takva samo plod njihovih predrasuda. U tom smislu ovaj dijalog ponajbolje predstavlja spomenuti posebni protomafijaški osjećaj, kulturnu pozadinu iza koje se mafija skrivala i zahvaljujući kojoj je uspjela prosperirati i toliko dugo preživjeti. Upravo je ta pozadina Bellodijev najveći neprijatelj, koji u konačnici i presudi njegovoj istrazi. Sve što je u ovome dijelu romana napisano često se ponavlja u digresijama političara kao podsjetnik na to da se Bellodi bori gotovo sam, ne samo protiv sustava nego i protiv takva mentaliteta. Nalazimo se sada gotovo u sredini romana. Bellodijevo uhićenje don Mariana Arene vijest je koja odmah dopire do parlamentarnih zastupnika i izaziva neugodne reakcije političara koji Arenu štite. Kad karabinjer ustvrdi da prošlost Mariana Arene „nije baš prijekorna” te da „javno mnijenje smatra da je Arena vođa mafije”, jedan mu od sicilijanskih parlamentarnih zastupnika uzvraća:

– Javno mnijenje... A što je to javno mnijenje? Glas u zraku, glas zraka koji donosi klevetu, ogovaranje, podlu osvetu... Onda, što je to mafija?... Također glasina, svatko zna da postoji, nitko ne zna gdje postoji... Glasina, glasina koja tumara i odjekuje u glupim glavama, dopustite da kažem... Znae što je govorio Vittorio Emanuele Orlando?²¹⁷ Navodim njegove riječi, jer zvuče još istinitije kad ih izgovaramo mi, koji smo daleko od njegovog mišljenja. Govorio je...

– Ali, sudeći barem po činjenicama koje sam mogao utvrditi, mafija postoji.

– Žalostite me, sinko moj, žalostite me kao Sicilijanca i kao razumnog čovjeka, što smatram da jesam... Naravno, ne obazirimo se na ono nedostojno, što kao Sicilijanac predstavljam... Ali kao Sicilijanac, što jesam i kao razuman čovjek, kakav smatram da jesam, bunim se protiv ove nepravde prema Siciliji, ove uvrede razuma... kažite i sami da li je moguće povjerovati da postoji zločinačko udruženje, tako sveobuhvatno i dobro organizirano, tako tajno i moćno, da može vladati ne samo polovinom Sicilije već i Sjedinjenim Državama, a vođa živi ovdje, na Siciliji?

U nastavku govora parlamentarni zastupnik uvjerava karabinjera da je don Mariano Arena dobar čovjek i uzoran otac koji se obogatio i koji je nazvan vođom mafije samo zato što ima mnogo vrlina i znanja i zato što je sposoban „stvarati”. Usto, jedna je od najvećih Areninih vrlina osjećaj za pravdu, na što karabinjer odgovara da „u tome jest i problem. Izricanje pravde je zadatak države i ne možeš dozvoliti da...”. Na to ga zastupnik odmah zaustavlja i veli:

²¹⁶ LEONARDO SCIASCIA, *Mafija*, cit., str. 23-24. U izvorniku se ne koristi *Mandolia*, već *Mendolia*. Također, prevoditeljica je u spomenutom tekstu riječ *corna* iz izvornika prevodila kao ljubomoru, premda se ne radi o ljubomori, već o varanju (dakle, *cornuto* je muškarac kojega je supruga prevarila). Također treba spomenuti da dio „... ali politika u to ne ulazi” nije najbolje preveden jer u izvorniku stoji rečenica „... ma la politica non c'entra”, što zapravo znači da politika s time, dakle s mafijom, nema nikakve veze.

²¹⁷ Kako je već spomenuto, Vittorio Emanuele Orlando (1860. – 1952.) bio je veliki pravnik i političar, a bio je i dijelom konstituirajuće skupine novoformirane Talijanske Republike nakon Drugoga svjetskog rata. Osim toga, upamćen je i po predizbornoj kampanji iz 1925., kada je izjavio: „Ako se smatra da je mafija nepodnošenje nepravde, poštivanje ugroženih osoba, borba za prava siromašnih, a to su sve posebnosti sicilijanske duše, onda sam i ja mafijaš i ponosim se time.” Orlando je na izborima izgubio protiv fašističke liste, no taj se njegov govor dugo pamtio kao dokaz mafijaške raširenosti u staroj sicilijanskoj političkoj klasi (što je fašizam iskoristio za svoju represivnu strategiju), a istovremeno i kao simbol protomafijaškoga osjećaja Sicilijanaca koji je doveo do velike konfuzije oko samoga fenomena.

– Govorim o osjećaju za pravdu, a ne o izricanju pravde. I nastavljam: ako se nas dvojica prepiremo zbog komadića zemlje, zbog nasljedstva ili duga i dođe netko treći koji nas pomiri, koji riješi spor... U izvjesnom smislu, izrekao je pravdu. Ali što bi bilo s nama dvojicom da smo se nastavili prepirati pred vašom pravdom? Prošle bi godine i nešto zbog nestrpljivosti, a nešto zbog bijesa, tek jedan od nas dvojice ili možda obojica, prepustili bi se nasilju. Sve u svemu, ne vjerujem da netko tko je za mir, tko pruža mir, prisvaja time i kompetencije države...

Razgovor, naravno, time ne završava, već se nastavlja pokušajem političara da uvjeri karabinjera da mafija ne postoji tvrdnjom da nitko dotada nije dokazao postojanje udruženja koje se zove mafija te da nitko nije pronašao nijedan dokaz o mafijinoj umiješanosti u neko kazneno djelo. Ako i postoji, mafija je tek „udruženje za tajnu međusobnu pomoć, ni više ni manje nego masonerija“.²¹⁸ Taj razgovor, naravno, nije slučajan jer je Sciascia bio svjestan da mafija nikada nije ostavila pravi dokaz svojega postojanja te da je njezino djelovanje zavijeno u tišinu zakona *omerte*. Upravo to u nastavku priče izgovara i kapetan Bellodi kada otvoreno izjavljuje da je neplaćanje poreza jedini način da don Mariano Arena istinski završi u zatvoru, kao u Americi.

Taj razgovor, koji završava tvrdnjom da je don Mariano Arena omiljen i kod „poslanika Livignija i ministra Mancusa“, još jednom iznosi apologiju i protomafijaško mišljenje iza kojega se mafija dugo uspjela skrivati te ponovno dokazuje koliko je Sciascii bilo stalo do toga da uništi takav prikaz mafije. No da bismo razlučili na što je Sciascia odista htio ukazati te da bismo dokazali važnost ovoga dijaloga, a njime i samoga djela, potrebno je sagledati dotadašnju književnost o mafiji.

Premda ovo nije djelo koje analizira odnos između književnosti i mafije, potreban nam je ovdje kratki pregled prikaza mafije u književnosti koja je prethodila Sciascii. Od kazališnoga djela *I mafiosi di la Vicaria* do Sciasciina romana *Il giorno della civetta* prošlo je gotovo stoljeće, a u tome je razdoblju o mafiji pisalo nekoliko autora. Treba ovdje ponoviti da posao književnosti nije bio da legitimira postojanje mafije, a ni da je opiše, no kako dva ključna trenutka njezine povijesti pripadaju književnosti, očito je da su barem neki autori tu zadaću pripisivali upravo književnim djelima. Do objave romana *Il giorno della civetta* književnosti nije pripadala nikakva zasluga za realističan prikaz mafije, upravo suprotno. Osim prvih dvaju poglavlja kazališne predstave *I mafiosi di la Vicaria* te angažiranoga, ali podosta zamagljenoga prikaza mafije u djelu Emanuelea Scalicija *La Cavalleria di Porta Montalto o i fratelli Amoro* [Viteštvo iz četvrti Porta Montalto ili braća Amoro] (1884.), do Sciasciina je krimića književnost oslikavala vrlo konfuznu, naglašeno sicilijanističku ideju mafije. Potpuno pogrešno shvaćanje fenomena mafije nije bilo isključivo rezultat eseja, sudskih procesa i političkih govora, već je u manjoj mjeri bilo plod sicilijanske književnosti. Naime, između 1863. i 1961. objavljeno je nekoliko romana i kazališnih predstava (većina, međutim, nije nikada postavljena na scenu) koji su ponavljali ideju da je mafija tek ponašanje Sicilijanaca koje ostali ne shvaćaju, plemenitost, pa čak i udruga koja pomaže osobama kada zakaže ruka države. Ukratko, književnost se ponajviše vezala za sicilijanistički prikaz mafije koji smo prethodno objasnili. Kada se Sciascia upustio u pisanje svojega krimića, dobro je znao da književnost nije dala svoj neovisan stav o mafiji, ako ga možemo takvime nazvati, već se većina autora odlučila prepustiti utjecaju sicilijanističke ideologije, što uvelike dokazuje da je i kultura neizravno kriva za skrivanje mafije iza vela kaosa i nerazumijevanja.²¹⁹ Najbolje se to vidi upravo iz gore navedenoga teksta. Naime, govor političara o „sicilijanskoj“ pravdi jedan je od toposa književnosti o mafiji koja je prethodila Sciascii. Dovoljno je samo nakratko uzeti u obzir jednu od najpoznatijih kazališnih predstava toga žanra, *La mafia* [Mafija]

²¹⁸ LEONARDO SCIASCIA, *Mafija*, cit., str. 42-44.

²¹⁹ Za opširni prikaz odnosa književnosti i mafije vidi MASSIMO ONOFRI, *Tutti a cena da don Mariano*, cit.; PIETRO MAZZAMUTO, *La mafia nella letteratura*, cit.; FABRIZIO FIORETTI, *La mafia attraverso la letteratura italiana. Dal romanticismo di Carmelo Piola alla nascita della letteratura d'impegno*, cit.

(1921.) autora Giovannija Alfreda Cesarea. Nalazimo se u malenome, neimenovanom sicilijanskom gradiću nakon Prvoga svjetskog rata. Glavni je lik moćnik (i tajni mafijaški šef) Rasconà koji u razgovoru s prefektom Fumijem, pripadnikom policije, tvrdi da je mafija jedini način da seljaci i radnici dođu do pravde jer je državna pravda spora, skupa i neučinkovita.²²⁰ Sličan je dijalog prisutan i u djelima *Scunciuru* Alessia di Giovannija te *Don Giovanni Malizia* [*Gospodin Giovanni Malizia*] Giovannija Marie Comandèa, u kojima se mafija gotovo opravdava činjenicom da jamči pravdu i mir ondje gdje države gotovo nema. No majstor je takva prikaza mafije zasigurno već spomenuti Giuseppe Guido Loschiavo, koji je upravo na takvoj slici mafije izgradio svoj roman *Piccola Pretura* [*Mali sud*] (1948.). U priči se, ukratko, radi o sucu Guidu Schiaviju, a u cijelosti se zbiva u okolici maloga sela Capodastro između rujna 1921. i srpnja 1922. Dovoljno je ovdje istaknuti kratki dijalog iz devetoga poglavlja. Guido Schiavi dolazi na mjesto ubojstva, gdje mu odjednom prilazi šef lokalne mafije Turi Passalacqua, kojeg Schiavi opisuje kao „vlasnika tisuća hektara zemljišta, vlasnika života i blagostanja obitelji čitavoga područja; pravoga sudca koji odlučuje o miru i o ratu”. Evo što glavni lik (a time i sam autor) tvrdi: „Svi Sicilijanci – započeo je Guido Schiavi – malo su mafijaši: u krvi su im mnoga načela mafije poput discipline i časti, ali prema mojemu mišljenju mafija u nečemu i griješi...” U nastavku Schiavi otvoreno kaže Turiju da bi mafija državi trebala prepustiti provođenje pravde, na što mu mafijaš odgovara: „– Gospodine, zaista tako mislite? [...] Niste shvatili da bi u ovoj zemlji, da ne postojimo mi sa svojim zakonima, kriminalci uništili sve kao što kukolj uništava žito? Država je tu nemoćna.”²²¹ I pored poštovanja koje Schiavi pokazuje mafijašu Turiju, jasno se vidi kako je mafija okarakterizirana: kao *melting pot* vrlina i načela koji na sebe preuzima zadaću reda i mira, istodobno i sudca i krvnika. Jasno je da je Sciascia ta djela vrlo dobro poznao te da je u likove i dijaloge političara kondenzirao sve postojeće likove poput Vittorija Emanuelea Orlanda, Rasconàa i Turija Passalacque.

Iz svega proizlazi da je *Il giorno della civetta* krimić u kojemu, čak i više od samoga Bellodija, čitatelj treba razumjeti sicilijanski kulturni i književni svijet koji gotovo dominira pričom i koji se neprestano ukazuje između redova. Istovremeno, čitatelju je prepušteno i da sam pokuša shvatiti matrice koje vladaju i koje reguliraju društvo u kojemu je ubojstvo opravdano – gotovo prirodan fizički proces reakcije nakon akcije. Upravo se zbog toga već od prve stranice romana čitatelj nalazi u svijetu koji funkcionira prema vlastitim pravilima i logici i u kojemu sve nalikuje na kazališnu predstavu u kojoj svatko točno zna što i kako mora napraviti.

Ni minutu nakon ubojstva kojim se otvara roman „(p)rodavač hljepčića, koji se našao na oko tri metra udaljenosti od čovjeka što je pao, počne se udaljavati prema crkvenim vratima gmižući poput raka”²²² Kondukter se okrene prema putnicima autobusa koji su djelovali „bezizražajni poput lica slijepaca” te započne psovati čak i više nego inače jer dolazi iz „priglupе” pokrajine Sirakuze gdje nisu naučeni na ubojstava. Utom stižu žandari da ispituju putnike autobusa, no autobus je u nastalome kaosu odjednom potpuno prazan, „ostali su tek vozač i kondukter”. Žandari ispituju njih dvojicu tko je sve bio u autobusu, no nijedan se od njih ničega ne sjeća. Odjednom se žandari dosjete da na trgu nema prodavača hljepčića, pronađu ga i pitaju tko je pucao, na što ih on začuđeno pogleda i upita: „[...] zar su pucali?”²²³

Ta gotovo tragikomična scena koja otvara roman najbolje oslikava podneblje u kojemu se nalazimo i oprimjeruje *omertu*. Autobus koji se polako, ali sigurno prazan, prodavač hljepčića

²²⁰ Detaljnije vidi u GIOVANNI ALFREDO CESAREO, *La mafia u Teatro Mediterraneo*, Catania, 1921., str. 17-18.

²²¹ GIUSEPPE GUIDO LOSCHIAVO, *Piccola Pretura u Terra amara*, Carlo Colombo, Roma, 1956., str. 72-73.

²²² Treba napomenuti da u izvorniku prodavač ne prodaje hljepčiče, koji su pecivo, već takozvane *panelle*, svojevrstne plosnate fritule od slanutkova brašna, vode i soli, koje se serviraju u pecivu i koje su također vrlo poznata ulična hrana Palerma i okolice.

²²³ LEONARDO SCIASCIA, *Mafija*, cit., str. 7-10.

koji se ne može sjetiti je li netko pucao, vozač i kondukter koji, iako jako dobro znaju tko su im putnici, odjednom razvijaju amneziju, tek su dio mehaničkoga ponašanja koje je na onodobnoj Siciliji gotovo bilo norma. Svi su dobro znali kako se trebaju kretati, ponašati i što trebaju reći ako ih žandar nešto pita. Kao da se nalazimo na kazališnoj pozornici gdje svi glumci igraju svoje uloge hladno i automatski. Istovremeno, Sciasciini prizori najbolje oprimjeruju društvo kojim mafija dominira nizom tajnih, nepisanih i nevidljivih pravila. U tek nekoliko stranica Sciascia je dočarao da je mafija ta koja puca te da je prisutna na tom području.

No i pored dijaloga među političarima koji na sve načine nastoje izvući don Mariana Arenu iz nevolja, a s njim i sebe, u jednome nas trenutku Sciascia gotovo postavlja pred mafiju. U policijskoj smo postaji, gdje pred kapetanom Bellodijem sjedi moćni don Mariano Arena. Ne upuštaju se u klasično ispitivanje, nego u oblik dijaloga između dviju potpuno oprečnih vizija svijeta, između čovjeka koji je od mafije izgradio svoju egzistenciju i smatra je načinom života i čovjeka koji je pravdu pretvorio u svoj jedini cilj. Kapetan Bellodi vrlo je svjestan tko sjedi pred njim, dobro zna da se radi o čovjeku koji je naredio smaknuće dviju osoba, koji kontrolira javne radove, a time i javni novac i kojega štite lokalna zajednica i državna politika. Upravo zato Bellodi zna da protiv takve osobe neće moći provesti bilo kakav kazneni postupak jer će mu uvijek nedostajati dokaza: trebalo bi kao u Americi, misli Bellodi, uhititi takve osobe za neplaćanje poreza. S druge strane, šef mafije vrlo je siguran u sebe, dobro zna što može reći pa unatoč Bellodijevim dokazima protiv njega otvoreno kaže: „Do mene Vas ni sam Bog ne bi doveo.” To znači da je siguran da će sav Bellodijev rad na kraju pasti u zaborav. Pred Bellodijem ne sjedi puki lukavi kriminalac, već osoba koja utjelovljuje mafijašku logiku i viziju svijeta i u kojoj su kondenzirani, kao što je napisao Massimo Onofri, svi likovi poput Iachinua Funciazze iz *I mafiusi di la Vicaria*, ali i Alfija iz *Cavallerie Rusticane*.²²⁴ Najbolje se to vidi iz dijaloga između don Mariana Arene i kapetana Bellodija. Tekst je to koji se ujedno smatra jednom od najpoznatijih stranica talijanske književnosti druge polovice 20. stoljeća:

– Imam – nastavi don Mariano – izvjesno iskustvo o svijetu i ono što nazivamo čovječanstvom, a puna su nam usta izgovarajući tu lijepu riječ punu vjetra, dijelim na pet kategorija. Na ljude, poluljude, čovječuljke, i, blago rečeno, na lizogusce i blebetala. Ljudi ima veoma malo, poluljudi malo, ali zadovoljio bih se kad bi se čovječanstvo zaustavilo na poluljudima... Međutim, nije tako, spušta se do čovječuljaka, koji su poput djece koja vjeruju da su odrasla, majmuni koji ponavljaju pokrete velikih... I još niže, do lizoguzaca, koji postaju čitava vojska. I konačno blebetala, koja bi trebala živjeti u kaljužama kao patke, jer im život nije smisleniji i izražajni od patkinog...²²⁵

Jasno je, dakle, da se ne nalazimo pred neukim seljakom ili primitivcem, već pred čovjekom koji dobro zna prema kojim pravilima funkcionira njegov izdvojeni svijet te je usto vrlo svjestan da mafija može raditi što god želi dok god postoje lizogusci i blebetala.

Tekst završava tvrdnjom don Mariana Arene da i kapetan Bellodi pripada kategoriji ljudi, unatoč tomu što će ga „pribiti na ove papire kao Krista”. Osobito je važno to naglasiti jer Bellodijev odgovor glasi: „I vi također”, čime su mnogi opravdavali tezu prema kojoj je Sciasciina književnost itekako o mafiji, ne samo prema temi već i prema tomu što je nastojao odati priznanje veličanstvu mafije.²²⁶

No i pored spomenute polemike i brojnih aspekata djela koje bismo mogli analizirati, smatramo da sve dosad navedeno dovoljno opisuje razlog zbog kojega je Sciasciin krimić jedna od najznačajnijih etapa naše čudnovate priče. Don Mariano Arena, koji se pomalo smijucka Bellodijevim dokazima, putnici koji bježe iz autobusa, ali i sama Bellodijeva izjava

²²⁴ MASSIMO ONOFRI, *Storia di Sciascia*, cit., str. 108.

²²⁵ LEONARDO SCIASCIA, *Mafija*, cit., str. 71. Za cijeli dijalog između don Mariana Arene i kapetana Bellodija vidi str. 65-76.

²²⁶ Više o toj polemici vidi u MASSIMO ONOFRI, *Storia di Sciascia*, cit., str. 108.

da će izgubiti bitku protiv mafije dovoljno nam govore o tome koliko je Sciasciino djelo uspjelo legitimirati postojanje mafije.

Tako je (ako vam se čini)

Mafija je sicilijanska organizacija koja se raširila diljem svijeta, pogotovo u SAD-u, i koja želi zamijeniti javne vlasti da bi provela vlastiti primitivni oblik pravde temeljene na zakonu tajnosti i *omerte*. Mafija je tajno zločinačko udruženje osnovano na Siciliji u prvoj polovici 19. stoljeća ili „tajna klanovska nasilnička organizacija na Siciliji”²²⁷, ali i „*secret organization of criminals that is active especially in Sicily, Italy and the US*”²²⁸. Kad sagledamo navedene definicije iz brojnih talijanskih, hrvatskih i engleskih rječnika, iz njih proizlazi da je riječ *mafija* na kraju ipak pobijedila u bitci za jasnoću značenja unatoč raznim ideologijama, političkim igrama i drugim preprekama koje smo ovdje spomenuli.

Da je ovo bajka, bio to najsretniji kraj ove naše čudnovate priče, no ona ovdje ne završava, a posljednja etapa, započeta u ulici u kojoj se našao Gaspere Mosca, završila je posve očekivano i za sobom ostavila još veći nered.

Na samome je početku važno spomenuti da je današnja tendencija da se u značenje riječi *mafija*, pored onoga izvornoga, uključi i sve što je konspirativno i kriminalno, pa je posve uobičajeno da se korumpirani političar nazove mafijašem. Giovanni Falcone o tome je rekao: „Iako se riječ mafija nekada nije ni spominjala, [...] danas se čak zlorabi.” Upravo se zbog toga u značenje riječi uvlače i dijelovi organiziranoga kriminala koji s mafijom jednostavno nisu povezani.²²⁹ Na tragu je takva razmišljanja i Salvatore Lupo, koji je u više navrata naglasio da je riječ *mafija*, osobito danas, višeznačna te označava kriminalne radnje iz Sicilije, Kampanije, Kalabrije ali i Kine, Turske, Kolumbije itd. Mafija, tvrdi Lupo, znači i nekakav *lobby*, tajne udruge; opisuje tijesnu vezu između politike, poslovnoga svijeta i kriminala, pa i raširenu korupciju i klijentelizam.²³⁰ Ako ponovno otvorimo rječnike, nakon prvoga se, osnovnoga značenja riječi mafiju poistovjećuje sa svim vrstama organiziranoga kriminala i s kriminalom općenito. *Rječnik hrvatskoga jezika* dodaje da je: „Klika, klan koji ne bira sredstva za postizanje svojih ciljeva”. *Oxford Dictionary* dodaje da se radi o „*organized group of criminals similar to the Mafia in the way it operates*” pa i „*group of people within an organization or a community who use their power to get advantages for themselves*”. Talijanski rječnik unosi još dvije definicije koje su ostavština sicilijanističke ideologije, a to su pod rednim brojem tri „bahatost”, a pod brojem četiri „hvaliti se, na vulgaran način, vlastitom ljepotom”. Ne čudi stoga što se u Hrvatskoj, Italiji, ali i u ostatku svijeta za označavanje korumpiranosti, pronevjere i svega što je konspirativno, mračno i lažno koristi ponajprije termin *mafija*. Baš zbog takva shvaćanja značenja te riječi danas nailazimo na naslove poput *Balkanska mafija*, *Medijska mafija*, *Stečajna mafija*, *Pravosudna i policijska mafija* pa i *Hrvatska bankarska mafija*, koji, premda opisuju korupciju i organizirani kriminal na našem području, s don Calogerom Vizzinijem i nemaju mnogo veze.

Moglo bi to, kako je tvrdio Giovanni Falcone, odista biti samo plod stalne i neprestane uporabe riječi *mafija* kad se dogode bilo kakve afere, no ipak je više od toga. Smatramo da je matrica zbunjujuće uporabe toga koncepta u činjenici da do osamdesetih godina 20. stoljeća mafija zaista i jest mogla biti sve, ali i ništa, jer nije postojala službena (sudska) istina pa se riječ mogla rabiti za opisivanje bilo kakve vrste kriminala. I Nicola Zingarelli je prije gotovo stotinu godina značenje riječi proširio sa sicilijanskoga udruženja sličnoga *camorri* na

²²⁷ VLADIMIR ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 1998., str. 505.

²²⁸ Vidi u <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/mafia?q=mafia>

²²⁹ Vidi u *Una nuova fase della lotta alla mafia. Intervista con Giovanni Falcone* u *Segno* 116 (1990.), str. 10. Navedeni ulomak intervjuja s Giovannijem Falconeom pronašli smo u SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 12.

²³⁰ Ibid.

sinonim za nasilne osobe, općenito za kriminalce.²³¹ Kako napominje John Dickie, i u doba Joea Petrosina američke su novine mafijom počele nazivati sve vrste talijanskoga organiziranog kriminala koji je bio prisutan na američkome teritoriju.²³² To je uvelike dovelo do toga da logo *mafia*, ako ga tako možemo opisati, već tada počne gubiti izvornu namjenu te ubrzo postane kućište u koje se mogu staviti Sicilijanci, Napolitanci i sve ostale osobe talijanskoga podrijetla koje se bave kriminalnim djelatnostima.

Još je veću pomutnju, pogotovo u posljednjim desetljećima, unio jedan događaj iz 1962. godine. Naime, nisko rangirani američki mafijaš Joseph „Joe” Valachi odlučio je ispričati sve što zna o mafiji kako bi si spasio život. Premda je glavni odvjetnik istražne komisije Robert Kennedy Valachijeve izjave nazvao jednim od najznačajnijih trenutaka u borbi protiv mafije u Americi, mnogi znanstvenici njegove izjave nisu smatrali tako važnima, i to zbog njegova niskoga položaja u organizaciji.²³³ Bilo kako bilo, taj je sitni mafijaš ostao zapamćen u povijesti jer je prva osoba koja je izjavila da se mafija u Americi naziva *La Cosa Nostra* [Naša stvar]. Salvatore Lupu tvrdi da su sicilijanski mafijaši svoju organizaciju imenovali *Cosa Nostra* tek krajem osamdesetih godina, što znači da je među mafijašima taj naziv postao općepoznat znatno kasnije.²³⁴

Rezultat je Valachijeve izjave to što se danas imenom *Cosa Nostra* naziva isključivo mafija sa Sicilije, a mafijom tajna organizacija sa Sicilije, ali i bilo koja vrsta organiziranoga kriminala u svijetu, pa tako i korumpiranost i klijentelizam. Da bismo to shvatili, nakratko ćemo se osvrnuti na mrežno mjesto na kojemu se većina informira, a to je *Wikipedia*. Ondje se može pronaći da je mafija ime za sve vrste organiziranoga kriminala, a *Cosa Nostra* se odnosi samo na Siciliju te se nekada naziva i *Sicilian Mafia* ili samo *Mafia*. Stoji još i da je mafija „*an informal term that is used to describe criminal organizations that bear a strong similarity to the Italian Mafia*”. Dakle, od *I mafiusi di la Vicaria* došli smo do ideje da je mafija tek neformalni pojam koji označava bilo kakvu kriminalnu organizaciju koja nalikuje na talijansku mafiju. Što to zaista znači, ne možemo sa sigurnošću reći jer ako postoji nekakva mafija s Balkana, to znači da na našem području djeluje tajna političko-ekonomska i kriminalna sekta koja od svojega nastanka kontrolira dio Parlamenta, koja se zamjerila nekim barunima ili sličnome plemstvu i koja ubija sve protivnike, pa i policajce, političare i sudce. Možda i na ovim prostorima postoji organizirani kriminal koji po potrebi potkupljuje političare i koji za sobom povremeno ostavlja i pokoji leš, no daleko je to od autohtone mafije slične sicilijanskoj pa je, povijesno gledajući, apsolutno nema smisla tako nazivati. Jednako tako, ako na umu imamo sve što je rečeno na početku, možemo se zapitati kako je moguće da je mafija uspjela djelovati u doba Jugoslavije, kada je moć bila gotovo centralizirana.

Unatoč svemu, do ovoga se trenutka riječ *mafija* barem donekle zadržala u okviru svijeta kriminalaca. No prije negoli ovu priču privedemo kraju, za kraj nam valja makar nakratko razmisliti o jednoj od najvećih kontradiktornosti u posljednjih nekoliko desetljeća. Teško ju

²³¹ Detaljnije o tomu u NICOLA ZINGARELLI, *Vocabolario della lingua italiana*, cit., str. 886. Isto se može uočiti ne samo u Italiji već i u SAD-u. Ako u obzir uzmemo jedan od najpouzdanijih rječnika engleskoga jezika u Americi, *Webster's Dictionary*, za mafiju se u izdanju iz 1919. tvrdilo da je „*a secret order in Sicily now used in carrying out criminal purposes*”, dakle, tajni red na Siciliji koji se danas koristi za ostvarivanje kriminalnih ciljeva. U nastavku se navodi da mafija najvjerojatnije surađuje s *Crnom rukom*. No kako se u Italiji često događalo, ubrzo se i ta definicija mijenja pa već u izdanju iz 1930. mafija prije svega postaje *mafia*, a tajni kriminalni red postaje „*popular sentiment of hostility to the law*”, odnosno osjećaj neprijateljstva prema zakonu, ponašanje onih Sicilijanaca koji ne priznaju službeni zakon. Za nas je važno da se već tada, dakle 1930. godine, u Americi mafija definira i kao „*supposed organization of Sicilians or Italians in foreign countries*” dakle kao moguća organizacija Sicilijanaca ili Talijana u stranim zemljama. To znači da je već prije sto godina riječ proširila značenje da uključi sve vrste kriminalnoga udrženja koje dolaze iz Italije, premda one sa stvarnom mafijom nisu imale veze. Vidi *The New Supreme Webster Dictionary*, Adair&Petty, New York, 1919., str. 454 te *Webster's New International Dictionary*, G.&C. Merriam Company, Springfield, 1930., str. 1294.

²³² JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 213-214.

²³³ Ibid., str. 334.

²³⁴ SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 33.

je objasniti, ali je, smatramo, u uskoj vezi s pitanjem kojim smo otvorili ovo djelo i s natpisom na zidiću na obali otoka Paga.

Milano, 27. srpnja 2023. godine. Pisac Nando dalla Chiesa, zajedno s mnogim drugima, odlučio je nazočiti obilježavanju tridesete obljetnice takozvanoga Pokolja iz ulice Palestro. Došao je nešto ranije da prošetala ulicom i popije aperitiv. Naišao je na divan lokal upravo iza zida na kojemu je spomen-ploča podignuta kao podsjetnik na taj mafijaški atentat. Nando je poput mnogih prisutnih odlučio u njega sjesti, a kada je u ruke uzeo cjenik, vidio je da među brojnim aperitivima poslužuju i aperitiv naziva „*Il padrino*” [Kum]. Odmah po završetku komemoracije taj je pisac, ali i sin mafijaške žrtve, generala Carla Alberta dalla Chiese, napisao članak za *Corriere della Sera* o tomu kako prokleta figura mafijaškoga kuma simbolizira i definira cijelu sicilijansku regiju. Još se jednom, pisao je, događa ta perverzna igra koja narušava ugled otoka nakon toliko prolivene krvi. Mafija se predstavlja kao navika, kao neka šala, ističe Nando. Isto se radilo i prije, kada se govorilo o lijepim djevojkama: „Kakva mafijaška cura!”²³⁵

Nando dalla Chiesa nije prvi koji je primijetio taj začudan odnos prema riječi *mafija* i svemu što se uz nju veže. U posljednjim desetljećima, naime, svjedočimo procesu koji nas vodi do rezultata koji nije postigla čak ni sicilijanistička ideologija – sveto i profano toliko su se pomiješali da se više ne zna što čemu pripada. Došli smo do toga da se krv i znoj mafijinih žrtava miješaju s majicama s likom Luckyja Luciana. Spomenici šute jer su se lekcije iz prošlosti olako zaboravile. Danas pravi mafijaški *bossovi* u kući drže slike Marlona Branda u ulozi *Kuma* i obožavaju slušati popularni refren iz toga filma.

Kako bi i ovo posljednje razdoblje bilo što razumljivije, gotovo je nužno najprije ponuditi kratki pregled događaja u Italiji od šezdesetih godina do danas jer se mnogo zaboravilo ili se jednostavno nije ni znalo.

Dan je 30. lipnja 1963. godine. Ujutro je netko nazvao policiju i prijavio da se na njegovu imanju nalazi napuštena Alfa Romeo Giulietta. Istoga je jutro jedna Giulietta već eksplodirala u Villabateu i ubila pekara i mehaničara. Situacija je, dakle, vrlo škakljiva. Na Siciliji je od 1962. u tijeku takozvani Prvi mafijaški rat između braće La Barbera iz centra Palerma i obitelji iz periferije pa su autobombe, nažalost, neobično česta pojava. Na mjesto prijave stiglo je nekoliko policajaca koji su odmah primijetili da se na stražnjemu sjedištu nalazi plinska boca iz koje viri nekoliko žica. Istom su pozvani vojni pirotehničari koji su lako riješili problem. Osigurali su automobil pa je poručnik Mario Malausa odlučio otvoriti prtljažnik da provjeri što se u njemu skriva. Eksplozija koja je uslijedila u trenutku je gotovo u prah pretvorila tijela sedam policajaca te je razorila sve što se našlo u krugu od stotinu metara.

Prošle su tek dvije godine od djela *Il giorno della civetta* i taj događaj, poznatiji kao Pokolj iz Ciacullija, ubrzo postaje prava prekretnica u povijesti mafije. Gotovo svi historiografi tvrde da su se nakon njega cijela Sicilija, a potom i cijela Italija, digle na noge protiv mafije, što je pokrenulo lavinu reakcija u svijetu politike, ali i u svijetu kulture. Kako veli John Dickie: „Bomba iz Ciacullija bijaše slučaj bez presedana.”²³⁶ Od toga trenutka nadalje mafija postaje stvarnost s kojom se i mlađe i starije generacije moraju suočiti, a postaje i ozbiljna tema talijanske politike. Unatoč tomu što i dalje nitko ne zna tko je ostavio Giuliettu, Pokolj iz Ciacullija ubrzao je nekoliko procesa koji su započeli baš tijekom 1963. godine. Tek nekoliko dana nakon Ciacullija započinje i javna državna istraga o mafiji, prva nakon 1875. godine. Kako bi donekle pokušali smiriti gnjev javnosti, nastaje i takozvana Antimafija, koja javnom istragom treba odgovoriti na niz otvorenih pitanja o mafiji. Prvi se put u talijanskoj povijesti, nakon stoljeća mafijina djelovanja, govori o posebnim zakonima namijenjenima isključivo

²³⁵ NANDO DALLA CHIESA, *L'aperitivo „il Padrino” a pochi metri dalla lapide delle vittime di mafia* u www.corriere.it od 29. srpnja 2023.

²³⁶ JOHN DICKIE, *Cosa Nostra*, cit., str. 324.

borbi protiv mafije. S druge strane, bomba u Ciaculliju i sve što je iza nje uslijedilo dovelo je samu mafiju do odluke da se privremeno ugasi. Rat je odmah prestao i ta je organizacija gotovo nestala s teritorija Palerma.²³⁷ Antimafija, koja je pokrenula norme iz 1965. o čijim smo kontradiktornostima na samome početku ovoga djela ukratko govorili, imala je prilično kompliciran život jer se, primjerice, privatni odnos između političara i mafijaša, koji je ionako bilo teško dokazati, nije smatrao uvjerljivim dokazom na sudovima.

Dana 10. prosinca 1969. kao posljednji čin Prvoga mafijaškoga rata zbiva se događaj zapamćen pod imenom Pokolj iz Viale Lazija. Na toj se palermanskoj adresi u 19:30 pojavilo pet policajaca koji su odjednom počeli pucati i tako usmrtili pet ljudi, među njima i *bossa* Michelea Cavataia zvanoga Cobra. Danas znamo da je to bila smrtna kazna samome Cavataiju zbog njegove uloge u Prvome mafijaškom ratu, da su naručitelji pokolja bili *bossovi* Stefano Bontate, Gaetano Badalamenti, Giuseppe Di Cristina i Luciano Liggio te da su među krvnicima koji su se lažno predstavili kao policajci bili budući *bossovi* Totò Riina i Bernardo Provenzano. Mafija nakon toga ponovno nestaje te se tijekom 1970. godine reorganizira.

Uslijedila je takozvana *La mattanza*. Izraz je to koji na Siciliji označava posljednju fazu ribolova na tunu, trenutak kada se ribe harpunima dižu na brod, no ubrzo je postao sinonim za mafijine brojne pokolje. Na Siciliji se sedamdesetih godina ne događa samo unutarnji rat mafije već i rat između mafije, države i društva. Time nastupa jedno od najmračnijih razdoblja u povijesti te organizacije. Sicilijanska je mafija tada u rukama trijumvirata Bontate-Badalamenti-Riina, no ubrzo su krvnik i terorist Totò Riina i njegova banda iz Corleonea preuzeli kontrolu, što je dovelo do Drugoga mafijaškoga rata te do gotovo tisuću ubijenih na ulicama Palerma između 1981. i 1982., među kojima je *boss* Stefano Bontate (1981.) i ostali protivnici bande iz Corleonea.

Od sedamdesetih godina mafija ulazi u otvoreni rat sa svima koji su o njoj pisali ili su se protiv nje pokušali boriti. Kao vojnici na prvoj liniji bojišta padaju sudci, odvjetnici i policajci poput Pietra Scaglionea (1971.), Giusepea Russa (1977.), Borisa Giuliana (1979.), Cesarea Terranove i Lenina Mancusa (potonja dvojica u istome napadu 1979.), Gaetana Coste (1980.) i kapetana karabinjera Emanuelea Basilea (1980.). Ubijen je mladi aktivist Peppino Impastato (1978.), a kasnije i novinari Mario Francese (1979.) i Giuseppe Fava (1984.); ubijeni su predsjednik Sicilijanske regije Piersanti Mattarella (1980., stariji brat sadašnjega predsjednika Italije), sekretar Komunističke partije Sicilije Pio La Torre (1982., poznat kao pokretač zakona La Torre-Rognoni), prefekt Carlo Alberto Dalla Chiesa, njegova supruga Emanuela Setti Carraro i policajac Domenico Russo (1982.). Autobombom je 1983. godine ubijen Rocco Chinnici, sudac koji je osnovao takozvani *Pool antimafia*, ključni trenutak u borbi protiv mafije. Uz njega su ubijeni i policajci Mario Trapassi i Salvatore Bortolotta te portir zgrade Stefano Li Sacchi.

Godine 1986., zahvaljujući impresivnome radu *Poola antimafia* i njegova voditelja Antonina Caponnetta, a osobito zahvaljujući informacijama koje je Tommaso Buscetta (uhićen u Brazilu 23. listopada 1983. te izručen Italiji u srpnju 1984.) iznio Giovanniju Falconeu, u Palermu započinje najveće suđenje u povijesti, zapamćeno kao *Maxiprocesso*, koje se vodilo protiv 474 mafijaša i dovelo do devetnaest doživotnih kazni i ukupno 2665 godina zatvora. Istu je presudu potvrdio i Vrhovni sud 1992. godine. Tako je započeo pravi rat Totò Riine i bande iz Corleonea protiv države, uzrokovan baš tom presudom. Iste je godine, 23. svibnja, na autocesti Palermo – Punta Raisi, u blizini izlaska za Capaci, bomba otvorila krater dubok četiri metra i ubila jednoga od najvećih protivnika mafije Giovannija Falconea, njegovu suprugu Francescu Morvillo i tri policajaca. Nekoliko mjeseci kasnije, 19. srpnja, autobomba je eksplodirala nevjerojatnom snagom u Ulici D'Amelio u Palermu. Poginuo je Paolo Borsellino, Falconeova desna ruka i njegov nasljednik, i pet policajaca. Poput Pokolja iz

²³⁷ Vidi u SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, cit., str. 272.

Ciacullija, i ovdje se radi o slučaju bez presedana, koji je doveo do velikoga javnog prosvjeda Sicilije protiv mafije, takozvane Revolucije posteljine, kada su žitelji otoka iskazali svoj gnjev na posteljinama koje su objesili na prozore i balkone svojih kuća. Pokolj iz ulice D'Amelio natjerao je i vlast da u rekordnome roku donese sve zakone za koje se Falcone borio i koji su bili namijenjeni ozbiljnoj borbi protiv mafije. Najvažniji je među njima takozvani zakon *41 bis* ili *Carcere duro*, kojim se mafijašima određuje dug boravak u zatvoru te ih se na taj način potpuno izolira i onemogućuje im se kontakt s drugim mafijašima i vođenje vlastite obitelji. Taj je zakon proizveo jedino stvarno oružje protiv mafije, takozvani *pentitismo* fenomen. Naime, da bi izbjegli *41 bis*, i nisko i visoko rangirani mafijaši počeli su masovno u sudnicama iznositi svoja saznanja i mafijine tajne. Pored toga, ubojstva Falconea i Borsellina dovela su gotovo do opsade Sicilije, a to je 15. siječnja 1993. posljedično dovelo i do uhićenja Totò Riina.

Mafija je tijekom rata protiv države, u želji da izbriše dio presude iz 1992., a osobito da natjera talijansku vladu na ukidanje zakona *41 bis*, s vremenom promijenila strategiju te se prestala zaustavljati samo na ubojstvima. Odlučili su, naime, napasti samu dušu Italije i njezinu neprocjenjivu kulturnu baštinu. U noći između 26. i 27. svibnja 1993. eksplodirala je autobomba u ulici Dei Georgofili u Firenci, koja je usmrtila cijelu obitelj i jednoga studenta te oštetila zgradu Galerije Uffizi i stotine remek-djela. Samo nekoliko dana prije, 14. svibnja, u Ulici Fauro u Rimu mafija je pokušala ubiti novinara Maurizija Costanza i njegovu suprugu Mariju De Filippi zbog njegova antimafijaškoga angažmana. Na tragu je te nove strategije i spomenuti Pokolj iz ulice Palestro u Milanu (27. 7. 1993.), u kojem je život izgubilo pet osoba, a oštećen je i paviljon Galerije moderne umjetnosti. Samo 40 minuta nakon te eksplozije u Rimu su eksplodirale još dvije autobombe, prva u 00:03 pored bazilike svetoga Ivana Lateranskog, a druga u 00:08 sati u blizini crkve svetoga Jurja u Velabru. Zbog kvara na daljinskome upravljaču 23. siječnja 1994. godine nije eksplodirala autobomba uz stadion Olimpico pa je neuspjao atentat na navijače koji su izlazili s utakmice između Rome i Udinesea. U to je vrijeme mafija gotovo svakodnevno ostavljala po nekoliko žrtava na sicilijanskim ulicama pa je papa Ivan Pavao II. 9. svibnja 1993. u takozvanoj Valle dei Templi u blizini Agrigenta održao povijesni govor protiv mafije s dobro upamćenim riječima: „*Convertitevi!*” [„Preobratite se!"]. Papa je mafijaše pozvao da prestanu s ubojstvima te da se okrenu Bogu. Mafija je odgovorila na očekivan način: 15. rujna 1993. dvojica su ubojica smaknula antimafijaškoga svećenika don Pina Puglisija, danas blaženika i prvu mafijašku žrtvu koju je Crkva proglasila mučenikom.

Nakon neuspješnoga atentata na rimskome stadionu mafija gotovo nestaje. Ne pojavljuju se više značajni leševi, a i autobombe nestaju. Razlog može biti jedan od dvaju: ili su država i mafija zaista pronašle kompromis, ili je mafija shvatila da takvim djelovanjem šteti ponajviše sebi jer državu obvezuje na jaku reakciju koja će joj sigurno izazvati probleme.

Godine 1996. uhićen je Giovanni Brusca, jedan od najgorih i najbrutalnijih mafijaških krvnika, pravi terorist, jedna od osoba koje su naredile davljenje, a potom i topljenje u kiselini dječaka Giuseppa Di Mattea, sina bivšega mafijaša i policijskoga suradnika Santina. Sasvim se neočekivano nakon uhićenja Brusca pokajao za nedjela koja je počinio kao mafijaš i odlučio odavati suradnike policiji. Godine 2006. uhićen je i veliki vođa mafije posljednjih desetljeća Bernardo Provenzano, zbog svoje ubilačke vještine zvan *Binnu u tratturi* [Traktor Bernardo], a 2023. godine uhićen je i njegov nasljednik Matteo Messina Denaro.²³⁸

²³⁸ Naravno da je pored svega toga, a osobito od devedesetih godina do danas, održan velik broj suđenja zbog surađivanja s mafijom, i to protiv velikih političara poput Giulija Andreottija, a među njima i suđenje o takozvanoj *Trattativa stato-mafia* i o tomu da je talijanska država pokušala iznaći sporazum s mafijom da bi zaustavila pokolje 1992. i 1993. godine u zamjenu za nekoliko usluga nadležnih institucija, poput brisanja zakona *41 bis*. Oba su suđenja završila zastarama ili oslobađajućim presudama.

Iz ovoga je pregleda jasno da je od sedamdesetih godina do danas mafija ušla u rat sa svima oko sebe pa slobodno možemo reći da mafija donekle izumire, a zapravo postaje prava teroristička organizacija, osobito nakon 1981. Treba spomenuti i da o mafiji u drugoj polovici 20. stoljeća postoji više pitanja nego odgovora. Ni danas nije posve jasna njezina funkcija u državnome, ali i u privatnome bankarskom svijetu, osobito kada govorimo o bankaru i kriminalcu Micheleu Sindoneu (1920. – otrovan u zatvoru Voghere 1986.), o bankrotu *Banco Ambrosiano* (talijanska privatna katolička banka) i upitnome samoubojstvu njezina predsjednika Roberta Calvija u Londonu (1920. – 1982.) te dugogodišnjemu poslovanju mafije s Vatikanskom bankom (poznatijom kao IOR). I dalje nije poznata uloga mafije u ubojstvu novinara Mina Pecorellija, a ni u vrlo moćnoj masonske loži *Propaganda 2* (takozvana P2), a nije poznat ni odnos s njezinim šefom Liciom Gellijem. Također nije potpuno jasno kako je udruženje nepismenih i neškolovanih uspjelo sastaviti tako složene bombe, među kojima su i bomba iz Pokolja iz Capacija i Ulice D'Amelio. U veo je tajne zavijena još jedna teorija prema kojoj je mafija morala počinuti neke od organiziranih pokolja, premda to nisu željeli i nije im bilo u interesu jer su dobro znali da će time njihova borba s državom postati još oštrija. Tko se, dakle, mafijom koristio iz pozadine? Nitko ne zna ni kako je nestao i gdje je završio *crveni rokovnik* Paola Borsellina, u kojemu je zabilježio sve što je ustanovio, a koji je netragom nestao tijekom pokolja u Ulici D'Amelio. Talijansko pravosuđe smatra da ga nisu odstranili mafijaši, nego nepoznate „treće“ osobe, što donekle i dokazuje da iza pojedinih pokolja nije stajala samo mafija.²³⁹ Jasno je, dakle, da uza sve što nam je danas poznato, mafija i dalje ostavlja više pitanja nego konkretnih odgovora.²⁴⁰

No dok se krv slijevala palermanskim ulicama, a autobombe su gotovo svakodnevno odjekivale, svijet je mafiju, *summa summarum*, pretvorio u brend, šalu, aglomerat klišeja o Talijanima u Americi, ali i Sicilijancima i Italiji u cijelosti.

Nalazimo se u restoranu *La mafia se sienta a la mesa*. Prije svega naručimo tanjur tjestenine marke *Pasta mafia*, potom meso koje po želji možemo začiniti *Chillijem Mafia* ili začinima *Palermo mafia shooting* i *Maffiasaus sauce mafia*. Za kraj možemo popiti kavu *Mafiozzo* ili nešto žestoko, primjerice *Fernet mafiosi* ili *Amaro il Padrino* dok netko za stolom u blizini puši cigaru *Al Capone*. Možemo zatim pojesti i malo sladoleda *Mafiosi s pistacijom* ili *Cosa Nostra s bademom*. Nakon restorana možemo svratiti do parfumerije i kupiti parfem *Sicilian limes* jer smo vidjeli reklamu u kojoj piše da „može uzrokovati osvete“ jer se proizvodi s najboljim citrusima svijeta koji rastu u zemlji mafije. Budući da smo sutra pozvani kod prijatelja na večeru, a svi su dućani zatvoreni, možemo naručiti vrlo dobre čokoladice iz internetske trgovine *Candy mafia*.

Premda ta scena nije stvarna jer španjolska franšiza restorana *La mafia se sienta a la mesa* na jelovniku nema sve što smo ovdje spomenuli, ipak se u njoj spominju proizvodi koji zaista postoje ili su postojali u raznim europskim i američkim državama. Istinski se prikazivala reklama za parfem *Sicilian limes* u kojoj je pisalo: „*Can provoke vendettas – Ruthlessly risk. The home of the mafia produces the finest limes in the world.*“ Danas je zbog brojnih kritika uklonjena. Slično se dogodilo i slastičarnici u Taormini koja je iz prodaje morala povući okuse sladoleda *Mafiosi s pistacijom* i *Cosa Nostra s bademom*, no *candymafia.com* i dalje prodaje razne proizvode na mreži.

²³⁹ Više vidi u ROBERTO PUGLISI, *L'agenda rossa di Paolo Borsellino? Non l'ha rubata Cosa nostra*, u www.avvenire.it od 7. travnja 2023.

²⁴⁰ Osim spomenutih djela Johna Dickieja, Salvatorea Lupa i Giuseppea Carla Marina, o odnosima mafije s Vatikanskom bankom i financijskim svijetom općenito, kao i o (vjerojatnom) paktu između talijanske države i mafije radi prestanka krvoprolića devedesetih godina, napisano je jako puno. Savjetujemo čitanje eseja NINO DI MATTEO-SAVERIO LODATO, *Il patto sporco e il silenzio*, Chiarelettere, Milano, 2022.; MARIA ANTONIETTA CALABRÒ, *Le mani della mafia. Finanza e politica tra IOR, Banco Ambrosiano, Cosa Nostra. La storia continua...*, Chiarelettere, Milano, 2014.

No to nije sve. Svatko tko je gledao televiziju devedesetih godina, osobito američke programe, zasigurno je upamtio seriju reklama za Pepsi s takozvanom Pepsi Girl. Slatko lice djevojčice (glumice Hallie Eisenberg) koja svojim nježnim glasićem naručuje Pepsi zasigurno je jedan od simbola toga doba. U jednoj od tih reklama djevojčica i njezin djed ulaze u restoran da naruče klasičnu *pizzu* sa salamom. Iza šanka je glumac Vincente Pastore, koji je kasnije postao jedan od ključnih likova u seriji *Sopranosi*, u ulozi konobara. Uz *pizzu* djevojčica naručuje i Pepsi, no šanker joj natoči Coca-Colu. Kada Pepsi Girl shvati što je zaista popila, njezin se nježni glasić mijenja u dubok, težak i strog glas tipičnoga mafijaškog kuma. Šanker i svi gosti, jasno predstavljeni kao tipični talijansko-američki mafijaši koji jedu špagete, pažljivo slušaju govor o tomu kako je konobar svojim postupkom uvrijedio njezinu „obitelj“. Ta je reklama gotovo kondenzat klišea o mafiji i o Talijanima: od hrane do talijanskih riječi koje su umetnute u razgovor, primjerice „*capisci?*“ [razumiješ?] ili „*grazie*“ [hvala]. Sve je osmišljeno kako bi se prikazala mafijina karikatura.²⁴¹

Isto vrijedi i za poznatu reklamu za napitak Red Bull. U njemu se pojavljuje Rizzuta, čija je posljednja želja da popije baš taj napitak, koji mu omogući da se ne utopi u moru, nego da poleti s betonom na nogama.²⁴² Da bi ukazala na udobnost svojega namještaja, Ikea nam u reklami prikazuje skupinu mafijaša koji uređuju i čiste kuhinju.²⁴³ U prtljažnik automobila Renault, po uzoru na film *Goodfellas*, mafijaši uspijevaju smjestiti čak četiri trupla.²⁴⁴ Na sličan način i Nissan ukazuje na robusnost vlastitih džipova.²⁴⁵ Slične scene, premda ipak donekle suzdržane, postoje i u nekim reklamama za hrvatsko tržište. Treba se samo prisjetiti igre riječi u reklami za sok Cappy, *Cappysci*, koja aludira na mafijašku filmsku trilogiju *Kum*, a nastala je prema talijanskoj riječi *capisci*.²⁴⁶

Mafija se i dalje (s vremenom čak sve više) pojavljuje u tekstovima koji nisu povijesni ili sudski. Gotovo da i ne postoji sektor u kojemu ne možemo pronaći neki proizvod koji aludira na mafiju. Svijet je Simpsona Matt Groening zamislio s *bossom* Debelim Tonijem D'Amicom i njegovom mafijaškom obitelji, a kada je namaštio svijet 3001. godine za *Futuramu*, uključio je i takozvanu *Robomafiju*. Postoje frizerski salon *Hair Mafia*, pekarnica *Cake Mafia* pa i torte u mafijaškome stilu. Na američkome je kanalu VH1 od 2011. do 2016. emitiran *reality show Mob Wives*, koji je pratio stvarni život pet supruga pravih talijansko-američkih mafijaša koji se nalaze u zatvoru. Postoje i američki glazbeni producencki tim *Rock Mafia*, skupina svjetski poznatih DJ-a *Swedish House Mafia* i hip-hop skupina *Junior M.A.F.I.A.* U Zadru možemo pojesti nešto tipične mediteranske hrane u restoranu *Il Padrino*, a u Nizozemskoj možemo kušati dobar hamburger nazvan *Capo di tutti i capi* [Šef svih šefova], i to u restoranu *The Burger Maffia*. Diljem Europe možemo jesti i u *Burger Mafia*, *Mafia Burger & Steak*, *Hells BBQ Mafia* i još sigurno stotinu sličnih restorana, *pizzerija* ili kafića. Kupiti se može i serijal videoigara *Mafia*, ali i karnevalski kostim mafijaša s kojim ćemo glumiti Luckyja Luciana. Posljednjih su desetljeća, pogotovo u SAD-u, vrlo rašireni takozvani *Mafia Tours*, koji podrazumijevaju posjet mafijaškim kvartovima poput *Little Italy* ili mjestima gdje su snimljene najpoznatije scene filmova o mafiji. Treba napomenuti da se na Siciliji, kamo brojni turisti dolaze kako bi posjetili Corleone, rodno mjesto don Vita iz *Kuma*, organiziraju takozvani *Tour dell'Antimafia*, a uključuju obilazak mjesta koja su postala simbol borbe protiv toga fenomena.

²⁴¹ Vidi reklamu na: <https://www.youtube.com/watch?v=jJHYcd8B-50>.

²⁴² Vidi reklamu na: <https://www.youtube.com/watch?v=mYFJdrlyAFE>.

²⁴³ Vidi reklamu na: <https://www.youtube.com/watch?v=ELPdpENntxc>.

²⁴⁴ Vidi reklamu na: <https://www.youtube.com/watch?v=J0c-PJKbNU0>.

²⁴⁵ Vidi reklamu na: <https://www.youtube.com/watch?v=dUdtDXhTyUM>.

²⁴⁶ Vidi KRISTIAN LEWIS, BARBARA ŠTEBIH GOLUB, *Tvorba riječi i reklamni diskurs*, u *RASPRAVE. Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 40/1, 2014., str. 137.

Smatramo da je krivac za tu nevjerojatnu posljednju evoluciju riječi *mafija* njezina silna popularizacija u filmovima i serijama. Paradoksalno, ta je popularizacija izravna posljedica kvalitete nekih filmova i serija koji su se bavili mafijom i koji su se najprije prometnuli u fenomen popularne kulture, a zatim su i mafiju pretvorili u gotovo ležernu temu, pa i u aglomerat klišeja. Problem, ako ga tako možemo nazvati, proizlazi iz perspektive, odnosno kuta iz kojega se gleda. Da bismo to shvatili, uzmimo nakratko u obzir dva remek-djela mafijaške filmografije: talijansku seriju *La Piovra* i filmsku trilogiju *Kum*. Mlađim gledateljima i onima kojima je ta serija jednostavno promakla treba napomenuti da je *La Piovra* najpopularnija talijanska serija svih vremena koja još uvijek drži rekord gledanosti. Ubojstvo glavnoga lika, komesara Corrada Cattanija (glumac Michele Placido), najgledanija je emisija u povijesti talijanske televizije s oko 60 % gledanosti. Popularnije su samo nogometne utakmice talijanske reprezentacije i konklava. Serija je bila toliko popularna da je o njoj snimljena i emisija u kojoj se razmatralo treba li uopće snimati serije o mafiji.²⁴⁷ Uz nju je neizostavna i već spomenuta filmska trilogija *Kum*. Majice s likovima Marlona Branda i Ala Pacina, koje se još uvijek masovno prodaju, dovoljno govore o popularnosti tih filmova.

Kad usporedimo najgledaniju talijansku seriju svih vremena i drugi (za mnoge čak i prvi) najbolji film svih vremena, uočavamo ključnu razliku u načinu prikazivanju mafije, koja ukazuje na različit pristup talijanskih i američkih prikaza mafije na ekranima. Naime, serija *La Piovra*, za koju je čak i Giovanni Falcone tvrdio da je strašno realističan i kvalitetan proizvod, prikazuje nam mafijaški fenomen iz vanjske perspektive, to jest na angažiran način, s mafijom koja čas radi s drogom, čas s bankama i politikom ili s nekom moćnom masonskom ložom. Mafijaši su u njoj zlo, a borba komesara Cattanija protiv mafijaške hobotnice oslikava borbu svih ljudi protiv toga raka talijanskoga društva. U njoj, dakle, promatramo mafiju kao nešto što nije dio našega društva, nego to društvo ugrožava. S njom se nikako ne želimo poistovjetiti, nego je duboko mrzimo. S druge strane, Francis Ford Coppola i Mario Puzo nude nam potpuno drugačiji prikaz mafije. Premda su i oni mafiju prikazali vrlo negativno te se ona bavi ubojstvima, političkim igrama, bankovnim aferama i varanjem, u *Kumu* na nju gledamo iznutra, što znači da su glavni (i gotovo jedini) likovi mafijaši i da gledatelji mafiju promatraju njihovim očima. Od prve minute filma, od proslavljene rečenice „*I believe in America*“ pa sve do kakanja i smrti Michaela Corleonea u posljednjemu filmu, svijet promatramo i shvaćamo kroz mafijaške oči jer se nalazimo u dimenziji koja funkcionira prema njihovim pravilima i specifičnoj logici. To uvelike znači da se gledatelji gotovo poistovjećuju s mafijašima i opravdavaju stvari koje bi inače osudili. Dovoljno se samo prisjetiti jedne od najpoznatijih scena filmske trilogije, krštenja na kojemu je mladi Michael Corleone kum svojemu nećaku, a istovremeno njegovi ljudi ubijaju ostale njujorške *bossove*. Svi koji su gledali film u tom su trenutku osjećali da je njegova osveta opravdana. Olakotna je okolnost što mnogi zaista nisu shvatili ozbiljnost teme i što nisu razumjeli da je svrha filmova bila upravo što realističniji opis talijansko-američkih mafijaša i fenomena širenja mafije iz Sicilije u SAD. Upravo je pogled na mafiju kroz njihove oči uz fantastičnu glumu Marlona Branda, Ala Pacina, Roberta De Nira i Johna Cazalea i nevjerojatnu kvalitetu režije i scenarija doveo do gotovo epskoga prikaza mafije i omogućio stvaranje mafijaškoga mita.

Možda griješimo, možda smo nešto pogrešno shvatili, no smatramo da netko svoj obrt naziva *Il Padrino* upravo zato što se poistovjetio s mafijašima i misli da su negativci don Vito i Michael Corleone nositelji načela poput moći, ponosa, obitelji, tradicije, ali i osvete i bogatstva.

Ako filmove i ostavimo postrani, nameće se još jedan primjer iste pojave: serija koja je najprije sama postala fenomen popularne kulture, a zatim je mafiju pretvorila u svojevrsni popularni brend. Radi se o seriji *Sopranosi*, koja zapravo i ne prikazuje pravu mafijašku obitelj, već skupinu *camorrista* iz Avellina, koja je u kolektivnome imaginariju ipak tipična

²⁴⁷ Više vidi na <https://www.youtube.com/watch?v=jTj7MqirvMQ>

talijansko-američka mafijaška obitelj. Ta je serija 1999. i početkom 2000. godine proširila mafijašku groznicu i prouzročila organizirane izlete na mjesta gdje se snimala, prodaju majica s likom Tonyja Soprana, a nametnula se i kao tema brojnih knjiga u kojima se analiziraju svi njezini aspekti, uključujući čak i hranu koju jedu Sopranosi. No *Sopranosi* su puno više od klišea o mafiji i zagriženoga talijanskog patriotizma koji je predstavljen kao oblik fundamentalizma Talijana u Americi.

Jedan je od *conditio sine qua non* koji čini dobroga Istranina zasigurno posjet trgovačkim centrima u Trstu, osobito nadomak velikih blagdana poput Uskrsa i Božića. Tijekom jednoga od tih „nužnih“ posjeta na jednome je od brojnih kioska u centru grada 2008. godine uočena relevantna promjena ukusa društva. Premda je tada prošla gotovo neprimijećeno, došlo je vrijeme da je ukratko pokušamo opisati jer se u istome obliku pojavila u nizu talijanskih gradova. S lijeve je strane kioska stajala reklama za filmove o Jamesu Bondu na DVD-u, a s desne slika glumca Jamesa Gandolfinija, čiji je lik dovoljna reklama za cjelokupnu seriju *Sopranosi* na DVD-u. Na prvi pogled zaista ništa začuđujuće, no nakon malo pomnijega promišljanja možemo zaključiti da su se estetika i koncept heroja na samome početku 21. stoljeća znatno promijenili. James Bond je tajni agent koji se bori za spas svijeta, lijep je, poštuje žene, fino i pristojno jede i sam po sebi predstavlja kulturu čitave jedne nacije. S druge strane imamo pretiloga čovjeka iz New Jerseyja, porijeklom iz Italije, koji jede kao životinja, misli da žene služe samo kao sluge muškarcima, ne želi da se njegova kći druži s osobama koje nisu bijeli katolici, po mogućnosti talijanskoga podrijetla, i ima još na desetke mana. Čitateljima koji nisu pogledali seriju *Sopranosi* treba ukratko napomenuti da se ona već od prikazivanja prve epizode u siječnju 1999. godine smatra jednim od najznačajnijih proizvoda američke popularne kulture posljednjih desetljeća. Prvi je proizvod neovisne kableske televizije, u ovom slučaju HBO-a, koji je i prije Netflixu polučio silan uspjeh među gledateljima i među kritičarima. Ukratko, *Sopranosi* su prvijenac koji je omogućio razvoj kableskih programa (kasnije i internetskih), a istovremeno utro put generaciji novih autora koji su nam kasnije dali serije poput *The Wire*, *Lost*, *Prison Break*, *Boardwalk Empire*, *Mad Man*, ali i *Breaking Bad*, *Gomorra* ili *Babylon Berlin*.

Jedna od najvećih pogrešaka koja se može počinuti je da se na *Sopranose* gleda samo kao na banalnu seriju o talijansko-američkoj mafijaškoj obitelji koja je ponosna na vlastite korijene. Tu je pogrešku počinio niz Talijana i Amerikanaca (Rudolph Giuliani seriju je opisao kao „*a terrific show*“). Dok je serija u svijetu obarala sve rekorde, u Italiji je često bila sabotirana te je upravo stoga premještena s jednog kanala na drugi, u potpuno drugom terminu, bez ikakve najave. Tadašnji je zamjenik talijanskoga premijera Gianfranco Fini (predsjednik stranke Alleanza Nazionale) 2004. godine u povodu Dana Kolumba održao oštar govor protiv *Sopranosa* u kojemu je tvrdio da je ta serija tek jedan od brojnih primjera uništenja talijanskoga ugleda u Americi, gdje ih često predstavljaju kao skupinu delinkvenata i mafijaša. Prema brojnim se novinarima radilo o govoru koji je dokazivao duboku vezu između talijanske vlade i moćnih talijansko-američkih udruga poput *Columbus Citizen Foundation* ili *Sons of Italy*.²⁴⁸

Prije svega moramo napomenuti da se u toj seriji nalazi više književnosti i filozofije nego što se danas može pronaći u novinama ili na malim ekranima naše svakodnevice. Počevši od dugoga razgovora Tonyja Soprana i njegova sina o Nietzscheovoj rečenici „Bog je mrtav“, preko Leopardijeve poezije posvećene mjesecu i smislu našega „putovanja“ na zemlji, pa sve do kulturne borbe između velike talijanske povijesti, tradicije i vrhunskih proizvoda i američkih „divljaka“ koji samo krađu „njihove“ stvari (od dualizma između parmezana i *parmiggiano reggiano* pa sve do Starbucksa, koji smatraju javnom krađom talijanskoga

²⁴⁸ Vidi JOHN HOOPER, *Italian minister adds voice to Soprano chorus of denial*, u *The Guardian*, 12. listopada 2004. (<https://www.theguardian.com/media/2004/oct/12/usnews.italy>). Vidi i ALDO GRASSO, *I Sopranos, la prima puntata 20 anni fa: un'epopea sulla depressione più che sulla mafia*, u *Corriere della Sera*, 10. siječnja 2019.

espresso), serija je bliža filozofskome djelu nego svakidašnjemu proizvodu popularne kulture.

Jedan od najvažnijih suvremenih televizijskih kritičara, Talijan Aldo Grasso, tvrdi da se na *Sopranose* dugo gledalo tek površinski. Serija je nastala kao *spin-off* remek-djela Martina Scorsesea *Goodfellas* iz 1990., a u središtu su radnje Tony Soprano, njegova biološka, ali i mafijaška obitelj.²⁴⁹ Radnja je, dakle, usmjerena na male mafijaše koji djeluju na periferiji, daleko od mafijaške aristokracije iz filma *Kum*. Upravo se zbog toga Tony Soprano i njegove obitelji kreću sredinom koja nam je svima dobro poznata, a koja uključuje druženje s prijateljima i roštiljanje, nogometne utakmice, ali i buran odnos njegove kćeri Meadow sa suprugom Carmelom ili banalne probleme poput popravka sudopera. Vrlo je važno da se ne radi samo o seriji o talijansko-američkoj mafiji: ona je itekako prisutna u svim sezonama, no nije jedina tema. Naime, a upravo se u tome prepoznaje veličina serije, tema koja se nameće kao dominantna već od prve minute je američki čovjek srednje klase koji se mora suočiti s depresijom, zasigurno jednom od najraširenijih bolesti modernoga doba, s uzimanjem Prozaca i činjenicom da sve oko njega propada. Tony u nekoliko navrata govori svojoj psihijatrici, doktorici Jennifer Melfi (glumi je Lorraine Bracco) da se osjeća poput kralja Mide, ali naopako: „Sve što dodirnem pretvori se u govno.“ Patke koje bježe iz bazena u prvoj epizodi postaju simbol obitelji koja ga postupno napušta: majka ga mrzi pa ga čak pokuša i ubiti, kći odlazi studirati, supruga ga ostavlja, ali se kasnije i vraća, a većina je pripadnika njegove mafijaške obitelji s vremenom ubijena. Sve se to, dakle, događa u prilično uspavanoj periferiji, usporedo s problemima svakodnevnice, lošim ocjenama njegova sina, ali i suradnicima koji ga varaju i koji su nesposobni, raznim ubojstvima, kamatarenjem i prljavim novcem. U pravu je Aldo Grasso kada tvrdi da su *Sopranosi* svojevrsno metamafijaško djelo u kojemu mafijaši zapravo propituju svoje pozicije mafijaša.²⁵⁰

Ako se vratimo na onaj tršćanski kiosk, postaje nam jasno zašto je Tony Soprano jedan od heroja modernoga doba i cijele jedne generacije. Naime, lik Iana Fleminga s našom svakodnevnicom nema nikakve veze: živi u svojem svijetu i radi stvari s kojima se mi obični smrtnici nećemo nikada suočiti. Obitelj Soprano smo na neki način svi mi, oni su zrcalo u kojemu se ogledaju i naši problemi i mane. Možda se upravo zbog toga radi o jednome od najboljih prikaza suvremenoga čovjeka koji nam je poklonila popularna kultura. Problem je, ako ga takvime možemo nazvati, u tome što smo se pretvorili u depresivnoga mafijaša iz New Jerseyja, arhetip sredovječnoga čovjeka s početka 21. stoljeća. Da bi u potpunosti shvatile naše doba, buduće će generacije morati upoznati i *Sopranose*. Gledajući s te strane, mafiju i mafijaše uspjeli smo pretvoriti u model kojim opisujemo i objašnjavamo svoj svijet i svoju svakodnevnicu, što upućuje na to da smo preveli mafijaški fenomen i da smo se njime okoristili.

No unatoč svemu, unatoč svim nijansama koje je riječ *mafija* poprimila, sada kada je vrijeme da na neki način sažmemo sve što smo dosad rekli te da je cjelovito i točno definiramo, možemo ponuditi tek jednu jedinu (provokativnu) definiciju koja glasi:

Mafia: riječ koja definira i opisuje što god se vama čini da ona jest. Riječ koje su se mnogi sramili. Riječ koju su mnogi pokušali sabotirati da ne bi slučajno priznali da na Siciliji postoji neki kriminalistički fenomen. Riječ koju su u više navrata pokušavali sakriti i izbrisati mafijaši, ali i neki političari. Riječ koja je mnogima smrdjela na uvredu. Riječ koja je značila primitivizam, ljepotu i bahatost, ali i svojevrsnu sicilijansku industriju nasilja, pa i političko-društvenu i kriminalnu sektu. Riječ koja opisuje nešto sa Sicilije, ali i iz Italije, Albanije, Amerike, Rusije, Hrvatske, Afrike, Azije itd., a po potrebi i mračne veze između politike i

²⁴⁹ Niz se glumaca iz filma kasnije pojavio u seriji, primjerice Lorraine Bracco, Tony Sirico, Michael Imperioli, Vincent Pastore i Frank Vincent.

²⁵⁰ ALDO GRASSO, *I Sopranos, la prima puntata 20 anni fa: un'epopea sulla depressione più che sulla mafia*, cit.

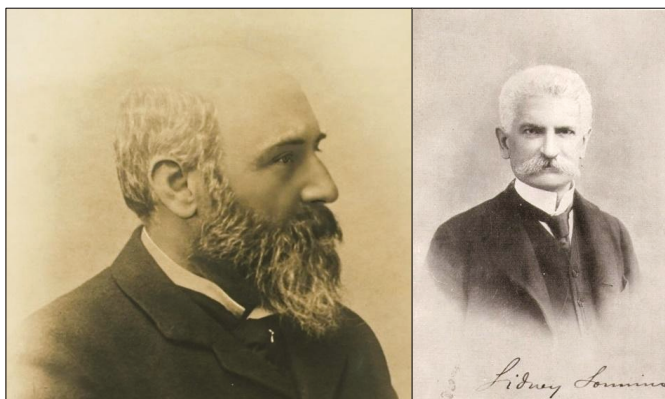
kriminalaca. Mafija je sinonim za obitelj, ali i za moć i osvetu. Mafija je tema književnosti, rječnika, sudova, eseja i videoigara. Riječ *mafija* lako ćemo ugledati u izlozima, na jelovnicima ili u stručnoj literaturi. Mafija može podsjećati na film *Kum*, na razne druge serije, ali i na špagete s rajčicom iz neke reklame iz devedesetih. Mafija je okus krvi na cestama Palerma i New Yorka, smrad izgorenoga automobila u Ciaculli i u Ulici D'Amelio, miris tamjana na sprovodima. Mafija je još i riječ koja označava samo brdo govana i ništa više. Mafija je, za kraj, kao neka vrsta tragikomičnoga subjekta parodije Pirandellova remek-djela *Tako je (ako vam se čini)*, u kojemu svatko nudi svoje mišljenje o tomu što ona jest, ali na kraju nitko ne dolazi do zaključka.

Kada se sve uzme u obzir, postaje jasno kako je riječ *mafia* uspjela zalutati sve do zidića na Pagu. Ako pretvoriš nešto u sve, to što je sve na kraju ne znači ništa. Možda je njezin autor mislio na videoigru, možda mu se činila smiješnom ili mu se jednostavno sviđala, možda je želio opisati rad vlasti i korupciju koja prožimlje društvo, možda je to bio samo netko tko je u njoj sažeo svoj gnjev i tko ju je upotrijebio s negativnim značenjem.

Album monstruma i heroja ²⁵¹

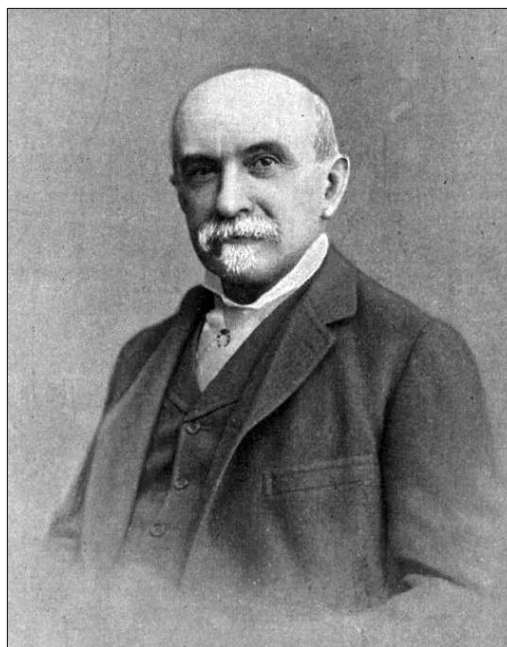
Najpoznatija fotografija **Giuseppea Rizzotta** u ulozi Gioacchina Funciazze.

Lijevo **Leopoldo Franchetti**, desno **Sidney Sonnino**, prvi koji su istaknuli opasnost mafije i odnos između te organizacije i politike.

Giuseppe Pitrè (lijevo). Znanstvenik koji je postao talisman za mafijaše.

Emanuele Notarbartolo. Prva izuzetno značajna žrtva mafije.

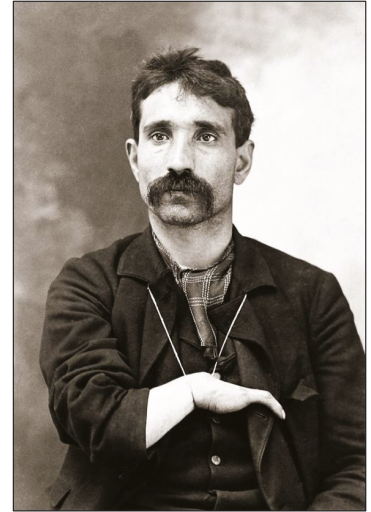
²⁵¹ Sve su fotografije iz javne domene te ne podliježu Zakonu o autorskim pravima i Zakonu o vlasništvu.

Raffaele Palizzolo bio je među prvim predstavnicima mafije u Talijanskom parlamentu i (vjerojatno) osoba koja je naredila ubojstvo Notarbartola.

Joe Petrosino policijski heroj iz New Yorka i najveći neprijatelj američke *Crne ruke*.

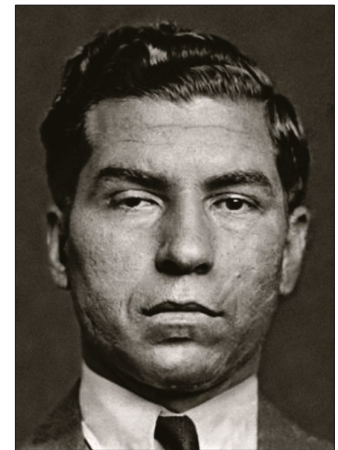
Giuseppe Morello šef mafije u SAD-u, tada zvane Crna ruka. Na desnoj ruci ostao mu je samo mali prst.

Jedina poznata slika **Eramanna Sangiorgia**, pravoga detektiva koji je na početku 20. stoljeća mafiju opisao onakvom kakva zapravo i jest.

Don Vito Cascio Ferro, Heroj Dvaju Svjetova, kum mafije i pripadnik američke *Crne ruke*, prvi veliki strateg mafije kao međunarodne organizacije te izumitelj takozvanoga *pizza*. Umro je u zatvoru tijekom bombardiranja 1943. godine.

Najpoznatija fotografija **Luckyja Luciana**, izumitelja Kupole i moderne *Cosa Nostra*, pravoga menadžera američke kriminalističke mreže, ali i osobe koja se smatra jednim od najvažnijih pokretača američke ekonomije u doba prohibicionizma.

Najpoznatija fotografija **don Calogera Vizzinija**, koji se danas može smatrati pravim Kraljem Suncem mafije, a vjeruje se da je bio jedan od sugovornika pakta između mafije i SAD-a tijekom Operacije Husky.

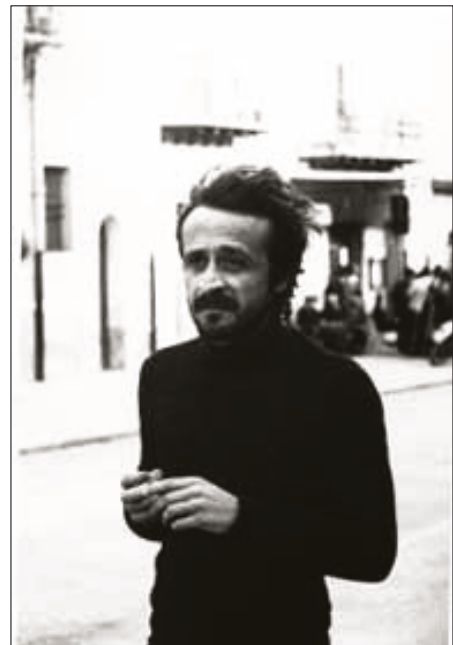
Giuseppe Genco Russo, nasljednik Calogera Vizzinija i mafijaš koji je imao puno „prijatelja” u svijetu politike.

S desne je strane posljednji bandit **Salvatore Giuliano**, a s lijeve **Gaspare Pisciotta**, njegova desna ruka i najvjerojatnije njegov krvnik.

Danilo Dolci, Gandhi sa Sicilije, tijekom jednoga od svojih brojnih nenasilnih štrajkova.

Jedna od posljednjih i najpoznatijih fotografija **Peppina Impastata**, heroja iz Cinisija, koji je životom platio borbu protiv mafije i *bossa* Gaetana Badalamentija.

Heroji borbe protiv mafije. Lijevo **Giovanni Falcone**, desno **Paolo Borsellino**.

Autor **Leonardo Sciascia** fotografiran tijekom ljeta 1979., u vrijeme kada je bio parlamentarni zastupnik za Radikalnu stranku.

Tommaso Buscetta, *Boss* Dvaju Svjetova, koji je Giovanni Falconeu iznio mnoge tajne i istine o mafiji.

Fotografija agencije ANSA koja prikazuje autocestu A29 (u blizini izlaska za Capaci) u trenutku **Pokolja iz Capacija** 23. svibnja 1992. U njemu su, osim dvadeset i troje ranjenih, život izgubili Giovanni Falcone, njegova supruga Francesca Morvillo te policajci Vito Schifani, Rocco Dicillo i Antonio Montinaro. Bomba postavljena u uski tunel ispod autoceste imala je snagu 500 kilograma TNT-a te je ostavila krater od 4 metara.

Bibliografija

Studije i tekstovi

PIETRO ALATRI, *Lotte politiche in Sicilia sotto il governo della Destra (1866 – 1874)*, Torino, Einaudi, 1954.

GIUSEPPE ALONGI, *La mafia nei suoi fattori e nelle sue manifestazioni: studio sulle classi pericolose della Sicilia*, Fratelli Bocca, Roma – Torino – Firenze, 1886.

ALFREDO BARBINA (urednik), *Teatro verista siciliano*, Cappelli, Bologna, 1970.

ADA BECCHI, *Criminalità organizzata. Paradigmi e scenari delle organizzazioni mafiose in Italia*, Donzelli, Roma, 2000.

ANDREA CAMILLERI, *La banda Sacco*, Sellerio, Palermo, 2013.

LUIGI CAPUANA, *La Sicilia e il brigantaggio*, Edi. bi. si., Palermo, 2005.

GIOVANNI ALFREDO CESAREO, *La mafia u Teatro Mediterraneo*, Catania, 1921.

ENZO CICONTE, *Storia criminale*, Rubbettino, Soveria Mannelli, 2008.

NAPOLEONE COLAJANNI, *Nel regno della mafia*, Sandron, Palermo – Milano, 1900.

ANTONINO CUTRERA, *La mafia e i mafiosi*, Alberto Reber, Palermo, 1900.

FRANO ČALE, MATE ZORIĆ, *Talijanska književnost*, u *Povijest svjetske književnosti*, svezak IV, Mladost, Zagreb, 1982.

NANDO DALLA CHIESA, *Contro la mafia. I testi classici*, Einaudi, Torino, 2010.

GIUSEPPE DE FELICE GIUFFRIDA, *Mafia e delinquenza in Sicilia*, Lombarda, Milano, 1900.

ELIS DEGHENGI OLUJIĆ, FABRIZIO FIORETTI, *I mafiosi di Leonardo Sciascia. Analisi di una riscrittura*, u *Tabula*, br. 11, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2013., str. 103-114.

SAVERIO DI BELLA, *Risorgimento e mafia in Sicilia: I mafiosi di la Vicaria di Palermo*, Pellegrini, Cosenza, 1991.

JOHN DICKIE, *Cosa Nostra. Storia della mafia siciliana*, Laterza, Roma – Bari, 2008.

ALESSIO DI GIOVANNI, *Teatro siciliano*, Studio Editoriale Moderno, Catania, 1932.

DANILO DOLCI, *Inchiesta a Palermo*, Einaudi, Torino, 1957.

GIOVANNI FALCONE, *Cose di Cosa Nostra*, Fabbri editori, Milano, 1995.

FABRIZIO FIORETTI, *Il termine 'mafia'*, u *Tabula*, br. 9, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2011., str. 64-77.

FABRIZIO FIORETTI, *La mafia attraverso la letteratura italiana. Dal romanticismo di Carmelo Piola alla nascita della letteratura d'impegno*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Doktorska disertacija, 2014.

FABRIZIO FIORETTI, *Tradurre Sciascia. Alcune considerazioni sulla prima (e unica) traduzione in croato de Il giorno della civetta*, u *Tabula*, br. 15, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2018, str. 62-78.

LEOPOLDO FRANCHETTI, SIDNEY SONNINO, *Inchiesta in Sicilia*, Vallecchi, Firenze, 1974.

- PASQUALE HAMEL, *Breve storia della società siciliana 1780 – 1990*, Sellerio, Palermo, 2011.
- JOHN HOOPER, *Italian minister adds voice to Soprano chorus of denial*, u *The Guardian*, 12 October 2004.
- MIRJANA JURČEVIĆ, *Mafija kao primjer paralelne vlasti: primjer Italije*, u *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. XIII, No. 26, 2010., str. 101-115.
- KRISTIAN LEWIS, BARBARA ŠTEBIH GOLUB, *Tvorba riječi i reklamni diskurs*, u *Rasprave. Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 40/1, 2014., str. 133-147.
- DAVIDE LOJOLO, *Conversazione in una stanza chiusa con Leonardo Sciascia*, Edilazio, Roma, 2009.
- CESARE LOMBROSO, *L'uomo delinquente studiato in rapporto alla antropologia, alla medicina legale ed alle discipline carcerarie*, Ulrico Hoepli, Milano – Napoli – Pisa, 1876.
- CLAUDIO LO MONACO, *A proposito della etimologia di mafia e mafioso*, u *Lingua nostra*, Vol. LI, fasc. 1, 1990.
- GIUSEPPE GUIDO LOSCHIAVO, *Piccola Pretura u Terra amara*, Carlo Colombo, Roma, 1956.
- GIUSEPPE GUIDO LOSCHIAVO, *100 anni di mafia*, Vito Bianco, Roma, 1962.
- SALVATORE LUPO, *Tra banca e politica: il delitto Notarbatolo*, u *Meridiana*, br. 7–8, 1989. – 1990., str. 119–155.
- SALVATORE LUPO, *Storia della mafia*, Donzelli, Roma, 2004.
- SALVATORE LUPO, *Il tenebroso sodalizio*, XL, Roma, 2011.
- DACIA MARAINI, *Sulla mafia. Piccole riflessioni personali*, Giulio Perrone, Roma, 2009.
- GIUSEPPE CARLO MARINO, *L'ideologia sicilianista*, Flaccovio, Palermo, 1988.
- GIUSEPPE CARLO MARINO, *Storia della mafia*, Newton Compton, Roma, 2007.
- GIUSEPPE CARLO MARINO, *I Padrini*, Newton Compton, Roma, 2009.
- PIERPAOLO MARTUCCI, *Le piaghe d'Italia*, Franco Angeli, Milano, 2002.
- PIETRO MAZZAMUTO, *La mafia nella letteratura*, Andò, Palermo, 1970.
- MARC MONNIER, *La camorra*, G. Barbèra, Firenze, 1863.
- GAETANO MOSCA, *Che cosa è la mafia*, Laterza, Bari – Roma, 2002.
- GASPARE MOSCA, *Lettera aperta del Prof. Gaspare Mosca al Sig. Alarico Lambertini direttore del periodico artistico teatrale il piccolo Faust di Bologna*, Palermo, 1895.
- PASQUALE NATELLA, *La parola 'mafia'*, Leo S. Olschki, Firenze, 2002.
- LEOPOLDO NOTARBARTOLO, *Memorie della vita di mio padre Emanuele Notarbartolo di San Giovanni*, Tipografia Pistoiese, Pistoia, 1949.
- DOMENICO NOVACCO, *Considerazioni sulla fortuna del termine 'mafia'*, u *Belfagor*, XIV, broj 2, 1959., str. 206-212.
- DOMENICO NOVACCO, *Mazara del Vallo e la Sicilia in un romanzo popolare del 1900*, u *Trapani*, II, 7, 1957., str. 12-13.
- MASSIMO ONOFRI, *Tutti a cena da don Mariano*, Bompiani, Milano, 1996.

- MASSIMO ONOFRI, *Storia di Sciascia*, Laterza, Roma – Bari, 2004.
- ARRIGO PETACCO, *Joe Petrosino. L'uomo che sfidò per primo la mafia italoamericana*, Mondadori, Milano, 2001.
- GIUSEPPE PETRONIO, *Sulle tracce del giallo*, Gamberetti, Roma, 2000.
- PAOLO PEZZINO, *Le mafie*, Giunti, Firenze, 2003.
- GIUSEPPE PITRÈ, *Usi e costumi, credenze e pregiudizi del popolo siciliano*, Palermo, 1889., Vol. II.
- GIOVANNI RADOSSI, *Sette lettere di Antonio Ive a Giuseppe Pitrè*, u *Atti*, Centro di Ricerche Storiche, Rovinj, Vol. VI, br. 1, 1976., str. 172-199.
- FRANCESCO RENDA, *Socialisti e cattolici in Sicilia*, Sciascia, Caltanissetta – Roma, 1972.
- FRANCESCO RENDA, *La Sicilia degli anni '50. Studi e testimonianze*, Guida, Napoli, 1987.
- SALVATORE SALOMONE-MARINO, *Canti popolari siciliani in aggiunta a quelli del Vigo*, Giliberti, Palermo, 1867.
- EMANUELE SCALICI, *La mafia siciliana*, Il Vespro, Palermo, 1980.
- LEONARDO SCIASCIA, *Mafija*, Mladost, Zagreb, 1964.
- LEONARDO SCIASCIA, *I mafiosi*, Adelphi, Milano, 1995.
- LEONARDO SCIASCIA, *Il giorno della civetta*, Adelphi, Milano, 2002.
- LUIGI SPAGNOLO, *Mafia e mafioso*, u *La lingua italiana*, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, Pisa – Roma, II, 2006., str. 111-119.
- SPECTATOR (Ive Mihovilović), *Mafija jučer i danas*, Epoha, Zagreb, 1967.
- GIUSEPPE TRAINA, *Leonardo Sciascia*, Mondadori, Milano, 1999.
- NICOLÒ TURRISI-COLONNA, *Pubblica sicurezza in Sicilia nel 1864*, Ila Palma, Palermo – São Paulo, 1988.
- ANTONINO UCCELLO, *Carcere e mafia nei canti popolari siciliani*, Libri Siciliani, Palermo, 1965.
- LIONARDO VIGO, *Opere*, Catania, 1870. – 1874., Vol. II

Rječnici

- VLADIMIR ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 1998.
- CORRADO AVOLIO, *Introduzione allo studio del dialetto siciliano*, Fr. Zammit, Noto, 1882.
- GIUSEPPE BIUNDI, *Dizionario Siciliano-Italiano*, Lauriel, Palermo, 1857.
- GIULIO CAPPUCINI, *Vocabolario della lingua italiana*, G. B. Paravia, Torino – Roma – Milano – Firenze – Napoli – Palermo, 1916.
- PIETRO FANFANI, *Vocabolario della lingua italiana*, Le Monnier, Firenze, 1887.
- PIETRO FANFANI, COSTANTINO ARLIA, *Il lessico della corrotta italianità*, Libreria Carrara, Milano, 1877.

GIOVANNI BATTISTA GIORGINI, *Nuovo vocabolario della lingua italiana*, M. Cellini e C., Firenze, 1890., Vol. III.

GIOVANNI MARI, *Vocabolario Hoepli della lingua italiana*, Vol. II, Ulrico Hoepli, Milano, 1913.

VINCENZO MORTILLARO, *Nuovo dizionario siciliano-italiano*, 1876.

ALFREDO PANZINI, *Dizionario moderno*, Ulrico Hoepli, Milano, 1905.

FRANCESCO PASQUALINO, MICHELE PASQUALINO, *Dizionario Siciliano-Italiano compilato su quello del Pasqualino*, Catania, 1859.

POLICARPO PETROCCHI, *Novo dizionario universale della lingua italiana*, Treves, Milano, 1891., Vol. II.

OTTORINO PIANIGIANI, *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, Vol. II, Dante Alighieri, Roma – Milano, 1907.

ANGELICO PRATI, *Voci di gerganti, vagabondi e malviventi studiate nell'origine e nella storia*, Corsi, Pisa, 1940.

PALMIRO PREMOLI, *Il tesoro della lingua italiana – Vocabolario nomenclatore illustrato (spiega e suggerisce parole, sinonimi e frasi)*, Vol. II, Treves, Milano, 1920.

GIUSEPPE RIGUTINI, PIETRO FANFANI, *Vocabolario italiano della lingua parlata*, Tipografia Cenniniana, Firenze, 1875.

GIUSEPPE RIGUTINI, PIETRO FANFANI, *Vocabolario italiano della lingua parlata*, G. Barbera, Firenze, 1887.

GIUSEPPE RIGUTINI, PIETRO FANFANI, *Vocabolario italiano della lingua parlata*, G. Barbera, Firenze, 1893.

NICOLÒ TOMMASEO, BERNARDO BELLINI, *Dizionario della lingua italiana*, Unione Tipografico – Editrice Torinese, Torino, Vol. III, 1865.

ANTONIO TRAINA, *Nuovo vocabolario siciliano-italiano*, Giuseppe Pedone Lauriel, Palermo, 1868.

ANTONIO TRAINA, *Vocabolario delle voci siciliane dissimili dalle italiane*, Stamperia Reale di Torino di G. B. Paravia e Comp., Torino – Roma – Milano – Firenze, 1877.

FRANCESCO ZAMBALDI, *Vocabolario etimologico italiano*, S. Lapi, Città di Castello, 1889.

NICOLA ZINGARELLI, *Vocabolario della lingua italiana*, Bietti & Reggiani, Greco Milanese, 1922.

lo Zingarelli, Zanichelli, Bologna, 2021.

The New Supreme Webster Dictionary, Adair&Petty, New York, 1919.

Webster's New International Dictionary, G.&C. Merriam Company, Springfield, 1930.

Mrežne stranice

EDNA BUCHANAN, *Lucky Luciano: Criminal Mastermind*, u *Time100*, Vol. 152., Br. 23, 7. prosinca 1998. (<https://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,989779,00.html>)

ALDO GRASSO, *I Sopranos, la prima puntata 20 anni fa: un'epopea sulla depressione più che sulla mafia*, u *Corriere della Sera*, 10. siječnja 2019. (corriere.it)

PAOLO MIELI, *Mafia, la storia delle origini* u *Corriere della Sera*, 26. studenoga 2018. (corriere.it/cultura)

<https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

<https://en.wikipedia.org>

<https://www.youtube.com>²⁵²

<https://www.corriere.it>

Novine

Corriere della Sera

Vjesnik u srijedu

²⁵² Svi su videomaterijali koji se spominju u knjizi posljednji put otvoreni i provjereni u utorak, 30. svibnja 2023.

Fabrizio Fioretti (Pula, 1984.) docent je na Odsjeku za talijanistiku pri Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli. Osim mafijaškim fenomenom kroz književnosti i kroz popularnu kulturu, bavi se uglavnom proučavanjem 19. stoljeća.

Respice finem

ISBN: 978-953-377-043-7

